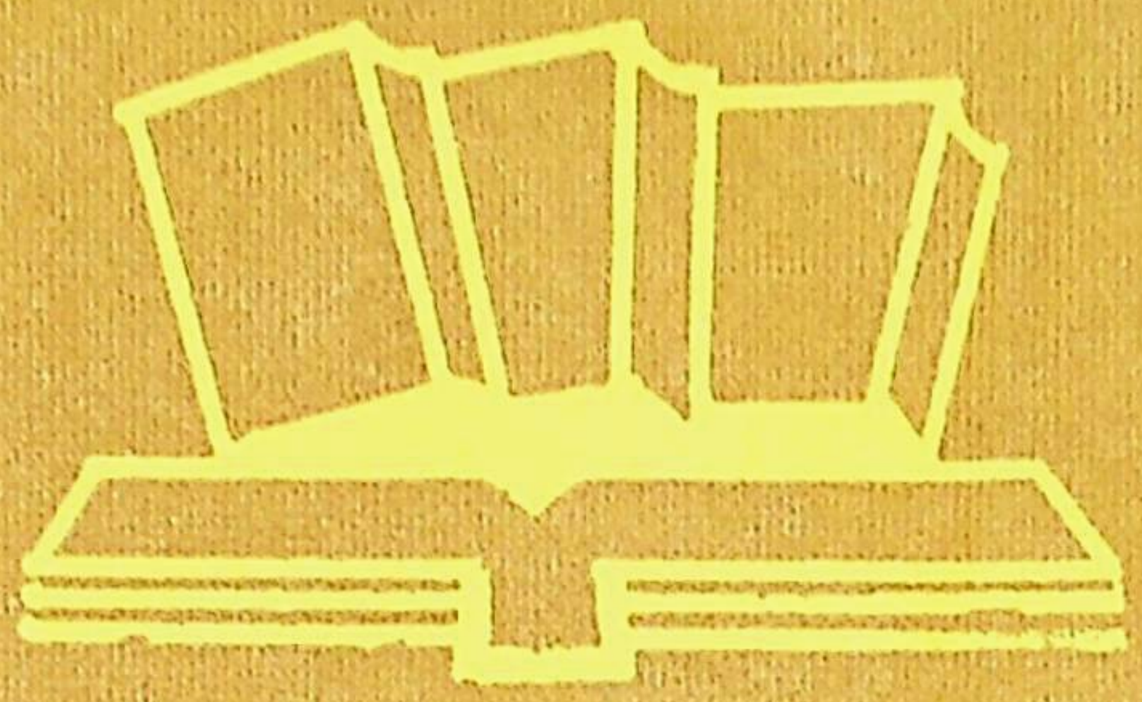

تاریخ ماتریالسی

۱

مه ریه ت هامه سی ـــ ئایخان ئانا

(سۇره تنی «ئایخان ئانامه کتپی» نلگ هازیرقی
مۇدیرکی مۇکه رره م ئابدۇراخمان چوشخایتنپ
ساقلىغان.)

أيربامرجاسمايىق
请交换

ئىلمى تارىخ ماتېرىيالىرى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئىلى قازاق
ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ تارىخ ماتېرىيالىرى
تەتقىقات كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
1990 - يىل ئۆكتەبىر

باش مۇھەررىر: لى يەڭخۇا
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مولدابەك
مەسئۇل مۇھەررىر: زەيناۋدىن يۈسۈپ
تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە):
ئابدۇساتتار ناسىرى، ئەيساجان مۇسا، زەيناۋدىن يۈسۈپ
غوجائەخمەت يۇنۇس، غوپۇر خەيرى، مالىك كېۋىر

ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى

(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلمىدۇ)

«ئىلى گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

مۇندەرىجە

پايتەختتىكى ئەھمىيەتلىك پاراخلار 1
ئىبراھىم مەتروزى، جۇمەدىل مامان 11
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوراللىق كۆچلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى
قوجاي دوقاس 37
توغرىسىدا
ئىلى يېقىنقى زامان پەنىمي مائارىپىي تەرەققىياتىغا
ئەيسا جان مۇسا، ئىمىن ئىبراھىم 67
بايان
ئىلى شەھەرلىرىنىڭ ئازادلىققىن ئىلگىرىكى مائارىپى
سۇدېشەن 86
ئەشۇ يىللاردا ..... ئەرشىددىن تاتلىق 119
ئۇنتۇلماس خاتىرە ..... ئەخمەت تۇردىيوپ
يېتىملارنىڭ ئاتىسى ..... ئىيىتىپ
بەرگۈچى: كېڭىر نىياز، رەتلىگۈچى: ئابدۇۋۇھىلى كېرىم 127
ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى سۇيدۇڭ پولكىنىڭ ھەمشە
رىسى ۋارىسخانىنىڭ ئەسلىمىسى .....تۇرسۇن قاسىم 130
سادىر پالۋاننىڭ يېڭىدىن تېپىلغان قوشاقلىرى ھەققىدە
..... تېمىپجان ھادى 139
جاڭ پېيىۋەننىڭ ئىلىدىكى ئۆكتەملىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنى
ئىبتىپ ئۆلتۈرىلىشى ..... سدىق ئىمىن 159
ئىلى گېنېرال مەھكىمىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر گېنېرال-
لىنىڭ ئۆلۈمى ..... لىجەنمەن 189

پايتەختىكى ئەھمىيەتلىك پاراخلار

ئىبراھىم مەتروزى، جۇمەدىل مامان

خۇشپۇراقلىق باھارنىك ئالتۇن نۇرىغا چۆمگەن مارتنىك 21 - كۈنى ئاشۇاقتى ئىدى.

پايتەخت كوچىلىرى شامالدەق ھاۋاسى، سالقىن ۋە پاكىز گۈزەل مەنزىرىسى بىلەن كىشى كۆڭلىنى زوقلاندۇراتتى. ئۇنىك ئۇستىگە ئېچىلىۋاتقان مەملىكەتلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى بىلەن سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەملىكەتلىك 7- نۆۋەتلىك كومىتېتىنىك رەئىسۋەكىللىك بايراق، تارتىلغان پلاكاتلىرى كىشىگە شادلىق، خۇشاللىق بەخش ئېتىدۇ.

بىز يول يۈرۈلمىشى بويىچە ئالدى بىلەن بېيجىڭدىكى قازاقنىك پېشقەدەم گېنېرالى قاسەن ئىبراينىك ئائىلىسىدە بىر ئاز ھايال بولدۇق. ئاندىن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتىنىك مۇئاۋىن باشلىقى سەيپىدىن ئەزىزگە سالام بېرىپ، ئاخىرىدا شۇ نۆۋەتلىك جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىك مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شەھىدى بىلەن ئۇچراشتۇق. ھۇرمەتلىك ھەم غەمكۇزار ئاقساقاللارنىك ھەممىسىلا ئەھۋال سوراپ، سالام بەرگەنلىكىمىزگە تەكرار-تەكرار رەھمەت ئېيتتىشتى. «ئىلى ئويما رەسىملەر كۆرگەزمىسى» نىك ئېچىلىشى مۇراسىمىغا خاس تەكلىپنامىنى ئالدىلىرىغا قويۇپبدۇق، ئىنتايىن رازى بولۇشتى. ھەر ئۈچەيلەن بۇقېتىمقى

كۆرگەزمە ھەققىدە قىزغىنچ سوراپ، قىسقىچە پاراڭلاشتى.

ـ كۆرگەزمىنىڭ ئورنى قەيەردە؟

ـ بېيجىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت ساراينىڭ 2 ـ قەۋىتىدە.

ـ قاچان ئېچىلماقچى؟

ـ ئەتە (22 ـ مارت) ئەتىگەن سائەت 9 دا.

ـ كۆرگەزمىنىڭ ئېگىسى كىم؟

ـ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت چىلەر بىرلەشمىسى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق مىللىي ئىشلار كومىتېتى، بېيجىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت ساراينىڭ بىرلىكتىپ ئاچىمىز. كۆرگەزمىگە كۆپ مىللەتلىك ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى رەسسامىلار قوشۇنىنىڭ 100 گە يېقىن مۇنەۋۋەر ئىجادىيىتى قويۇلىدۇ.

ـ ناھايىتى ياخشى، يازايدۇ. ئالدىنقى يىلى پايتەختتە ئېچىلغان فوتو سۈرەتلەر كۆرگەزمىسىگىمۇ كۆپچىلىك ئامما زازى بولغانىدى. بۇ قېتىم يەنە كىملىكىن ئىكەنسىلەردە، جايلارغا يىراقتىكى جەنۇبتىكى گۈزەل ئىلىنىڭ كوپرۇك تونۇشتۇرغىنىگىلار تۇرۇك...

ـ قەدىرلىك رەھبەرلەر، كۆرگەزمىمىزنىڭ ئېچىلىشى مۇراسىمىغا تولۇق بارىدىغانلىقىڭلارنى تاشقىرى، قولىمۇ قول قوللىغانلىرىمۇ بولىدى. ھەتتا ياشانغان، كۈچ ـ غەيرىتى ئازايغان زەئىپ بۇرھان قولىغا قەلەم ئېلىپ «ماھارەتتە تېخىمۇ يۇكسىلىڭلار!» دەپ كۆرگەزمىگە ئېنىق، ئوچۇق خەت بىلەن بېغىشلىما يېزىپ بەردى.

ـ بىز دائىمىي كومىتېت مۇئاۋىن باشلىقى سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن كېلىك ھەم يۇرۇق مېھمان كۈتۈش ئۈيىدە ئۇچراشتۇق.

خەلىمۇ خىل كۆللەر ۋە ھەشەمەتلىك بۇيۇملار، ئويما ھەم نەقىشلەر قويۇلغان، تېلېۋىزور، ئۇنىڭالغۇ، يېزىق جابدۇقلىرى رەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ سەرەمجان ئۆي ئەپەندىمنىڭ روھى ھالىتىنى تېخىمۇ سەگەك ۋە ئۇرغۇتۇپ تۇرغاندەك ئىدى، يۇمشاق ئورۇندۇقلارنىڭ ئالدىدىكى چاي جوزىسىنىڭ ئۈستىگە ئاتاقلىق رەسسام غازى ئەمەتنىڭ ھۆسن خېتى بىلەن يېزىلىپ، ئەينەك بىلەن باستۇرۇلغان «سېغىنىش»، «روبائىي» دېگەن ماۋزۇدا ئۆزىنىڭ ئىككى شېئىرى قويۇلۇپتۇ.

سەيپىدىن ئەپەندىم ئوچۇق - يورۇق ھالدا سالامىلىشىپ، ئېچىلىپ - يېيىلىپ، ئەل - يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوبلاست دائىرىسىدىكى ھازىرقى ئىسلاھاتتىكى ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىقلارنىڭ بىرىنىمۇ قالدۇرماي تۇگەل ئۇقۇشتى. سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ مۇنداق بىر مۇھىم ئىش ئۈستىده توختالدى:

— يولداش ئىبراھىم مەتروزى، سىز ئوبلاستلىق پارتكوم مۇئاۋىن شۇجىسى، يېنىڭىزدىكى مۇنۇ ئىنىمىز جۇمەدىل بولسا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشىغا مەسئۇل ئىكەن. مۇنداق ئۇچرىشىش پۇرسىتى كۇندە بولمۇەرمەيدۇ. ئەندى ئاندا - ساندا خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن باش قوشقاندا ئادەم ھەمىمە ئىشنى ئويلاپ مۇ، ئورۇندىپمۇ، ئېيتىپمۇ ئولگۇرەلمەيدىكەن. مەن 1986 - يىلى 9 - ئايدا ئىلىغا بارغاندا ئوبلاستلىق پارتكوم مۇنىڭ شۇجىسى يولداش لۇچەنشۇنگە، شۇ سەپەرىمدىن بېيجىڭغا قايتىشىمدا يولداش ۋالىڭ ئېنىماۋغا ۋە پارتىيىنىڭ 13 - قۇرۇلتىيى مەزكىلىدە ئۆز ئۆيۈمده يەنە يولداش لۇچەنشۇنگە مۇشۇ سەلەركە دېمەكچى بولغان سالامىنى تولۇق ئېيتقانىدىم، بۇگۈن ئېسىمگە كەلـ

گەندە سىلەرگىمۇ ئېيتاي، ئىلىددىكى پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھ-
بەرلىرىگە، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ئېيتقاچ بېرىپ، ئەترapلىق
كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئورۇندىشىڭلارنى ئۈمىد
قىلىمەن.

ئۇزەڭلارغا مەلۇم، 1944 - يىلنىڭ ئاخىرىدا كۆتۈرىلگەن
ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي — ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكىنى،
شۇنىڭدەك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېزىلىشكە بولغان قارشىلىقى-
نىڭ تەبىئىي مەھسۇلى بولدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئوت-
يالقۇنى پۈتكۈل شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىر-
لىككە ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرىشىگە ناھايىتى
زور جۇشقۇن كۈچ قوشتى. بۇ ئىنقىلاب گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-
لىرىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىكلەشكەن ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىش
بىلەن بىللە، پۈتۈن مەملىكەت، بولۇپمۇ غەربىي شىمال رايو-
نىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا ئوبدان ماسلاشتى. شۇڭلاشقا رەئىس
ماۋزېدۇڭ 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى «ئۈچ
ۋىلايەت ئىنقىلابى — جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ
بىر قىسمى» دەپ باھا بەردى. بۇ باھانى دەسلەپ قوبۇل قىلغا
ئېلىپ، كۆزىمىز كۆرگەن كونىلاردىن دېڭ لىچۈن، چېن شىخۇا،
مەن ئۈچىمىز ھېلىمۇ ھايات بارمىز. مۇشۇنداق زور ئىنقىلابىي
ئىشنى نۇرغۇن ئىنقىلابىي قۇربانلار تەشكىللەپ، ئۆزلىرى باش-
لامچىلىق قىلىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا قەھرىمانە
نەمۇنە ۋە ئۈلگە كۆرسەتتى.

ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىدىكى گۈزەل چېگرا شەھەر — غۇلجا
شەھىرى ھازىر ئوچۇق شەھەرگە ئايلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا زىيا-

رەتكە بارغان ئىچكى. - تاشقى سايا ھەتچىلەر خەلق باغچىسى-
دىكى قۇربانلار قەبرىستانلىقىنى ۋە سۆيدۈك كۆرۈدىكى قەدىمقى
جائجۇن ئوردىسىنىڭ ھائخەرقاي ئورنىغا بارماي ئۆتمەيدىكەن
بۇنى كۆرگەنسېرى مائا مۇنداق بىر ئوي - خىيال پەيدا
بولىدۇ. بىز ھازىر مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادتا بىر دەك تەرەققى-
ياتقا ئىنتىلىۋاتقان ئىنتايىن ياخشى دەۋردە تۇرۇپتىمىز. مۇشۇنى-
داق چاغدا مۇتەئەسسىپ خۇنخور جائجۇن ئوردىسىنىڭ كونا
ئورنىنى كۆرسەتكىچە دەل شۇ يەردە 1912 - يىلى 7-يانۋاردا
شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى — ئىلى قوزغىلىڭىنى پارتى-
لىتىپ، جائجۇن ئوردىسىنىڭ تەختىنى گۇم قىلىپ يېڭى ھۆكۈ-
مەت قۇرغان، كېيىن باتۇرلۇق بىلەن ئۆز جانلىرىنى تەقدىم
قىلغان يالقۇن زەنشۇ، فېڭ تېمىن، لى فۇخۇالڭ قاتارلىق خەنزۇ
مىللىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزىمەتلىرىگە خاتىرە مۇنار ئورنىتىپ،
نېمە ئۈچۈن ئەلگە كۆسەتمەيمىز؟! ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ
ئەڭ دەسلەپكى قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى، يېش
ھاياتىنى ئازادلىق ئۈچۈن تەقدىم قىلغان ئىنقىلابىي قۇربان،
قازاق باتۇرلىرى ئەكبەر، سېيىتنىڭ خاتىرە قەبرىسىنى نېمە
ئۈچۈن ھازىرغا قەدەر تۇرغۇزالمايمىز؟! ئۇلارنىڭ خاتىرە مۇنا-
رىسى غۇلجا شەھىرىگە ياكى دەسلەپتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بازىسى
بولغان نىلقا ناھىيىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك بىر يېرىگە ئورنىتىل-
سىمۇ قانچىلىك تەرىپىۋى ئورۇن بولغان بولار ئىدى؟! ئېزىل-
گەن ئەل ئۈچۈن غەزەپ بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قار -يامغۇر-
دەك يېغىۋاتقان ئوقتا كۆكسىنى تۇتقان، ئون گۇلىنىڭ بىرى
ئېچىلماي تۇرۇپ، يىمەھەل قۇربان بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ
جەڭگىۋار قىزى رىزۋانگۇلگىمۇ گىگانت خاتىرە مۇنارە ئەلۋەتتە
مەنسۇپ ئەمەسمۇ؟! ۋەھالەنكى، ئىنقىلابىي قۇربانلارنى قەدىر-

لەپ، نامى بىلەن شان - شۆھرىتىنى ئۆچۈرمەسلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزۈندىن بۇيان ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان ئېزگۈ تەلىپى. بىز بۇ تەلەپنى ئورۇندىساق، ئاكىلىغان ئەل - قەھرىمانلارنى كۆرەلىگەن ئاممىا، كېلەچەك ئەۋلادلار بىەكمۇ رازى بولاتتى.

كومپارتىيە بىلەن كومپارتىيىنى ھىمايە قىلغۇچىلار ئەلۋەتتە «ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى ئەمەلىيەت» دېگەن پرىنسىپ بويىچە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى چىقىش نۇقتىسى قىلىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدىمۇ مۇشۇ پرىنسىپتا چىكىش تۇرۇش كېرەك. شۇنىڭدەك شۇ چاغدىكى زامان، ددۇر، ماكان، شەرت - شارائىتقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش لازىم.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشى ۋە ئۇنىڭ غەلبە قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ئامىل سەۋەب بولىدى: 1) شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىنقىلابىي ئىرادىسى ئىنتايىن كۈچەيدى. 2) جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبىلىك زور مەدەت بولدى. 3) سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيەسى ۋە سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قىزغىن قوللىشى ۋە كۈچلۈك ياردىمى بولدى. 4) جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە تەربىيىلەنگەن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان بىر تۈركۈم كومپارتىيىچى كادىرلار بۇ ئۆلكىدە تەرىشىپ كۆپ ئىشلارنى ئىشلىدى. مانا بۇ تۆت تۈرلۈك ئامىل، يەنىمۇ ئېيتقاندا، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي — جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى» دېگەن ناھايىتى ئېنىق خاراكتېرنى ناماياەن قىلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدە ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسى-

ددکی هەر مىللەت خەلقى، ئۇلارغا ماسلىشىپ پۈتۈن شەنجائى ددکی هەر مىللەت خەلقى، (بىر قىسىم خەنزۇ زىيالىيلىرى) بىرلىكتە جۇڭگوددکی هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى — گومىندائ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوزغالدى. شۇنىڭدەك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي جۇڭگوددکی هەر مىللەت خەلقىنىڭ يىاپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرىشى ۋە ئازادلىق كۈرىشىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋەتلىدى. گومىندانچىنىڭ 100 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەرىي كۈچىنى شىنجائدا يىپسىز باغلاپ، ئازادلىق كۈرەشىنىڭ سۈرئەتلىك ئىلگىرىلىشى ۋە غەلىبىسىگە تەڭدا شسىز كۈچ قوشتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يادرو كۈچى — «خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» نىڭ رەئىسى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ 1946 - يىلى نەنجىڭدا دۇنيا بىۋۇنىڭ بىۋاسىتە ياردىمى بىلەن بەتتەر كۈچەيتكۈسى كەلدى. لېكىن ھەربىي كۈچ، ئىنقىلابىي زىيالىيلار قوشۇنى، ئاكتىپ كادىرلار ۋە ھەقانىيەتچى ئەمگەكچىلەر ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئاكتىپ ھەم قابىل كۈچنىڭ ئىلكىدە بولغاچقا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئىچكىرى خاتالىقلار ۋە ئىغىشلارغا دۇچ كەلمىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلاشنىڭ ئالدى كەينىدە يەتتە ۋىلايەتتە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قوشۇلۇپ، كەينى - كەينى

دىن ئىددىيىۋى تەشكىلىي پائالىيەتلەر ۋە قوزغىلاڭلار بولىدى. ئۇرۇمچى، قەشقەر، تۇرپانلاردىكى تەشكىلىي ھەرىكەت، تاشقۇرغان، تۇرپان، قۇمۇلدىكى قوراللىق قوزغىلاڭلار شۇنىڭ روشەن بەلگىسى. جۇملىدىن تاشقورغان پارتىزانلىرىنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭغا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ كېڭ ئاممىۋىلىقى بىلەن كۆپ مىللەتلىك ۋەتەنپەرۋەر ئەسكەرلىرىنىڭ ئىتتىپاقچىلىقى كاپالەتلىك قىلىنغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى قوماندانلىق قىلىدى. دېمەك، بۇ يەتتە ۋىلايەتتىكى بۇخىل ئىنقىلابىي پائالىيەت — ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىشى كېرەك. شۇڭلاشقا يەتتە ۋىلايەتتىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە ۋە ئۇنىڭغا قاتناشقان ئادەملەرگە، قۇربانلارنىڭ بالا-چاقىلىرىغا ئۇيغۇر ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلمىسا توغرا بولمىدۇ.

ئۆز ۋاقتىدا گومىنداڭ تەرىپىدىن «ئالتە ئوغرى» دەپ ئاتالغان پاتىخ، ئەكبەر، غېنى، خەمىت... قاتارلىق ئالتە باھادىر قوراللىق قوزغىلىڭىدىن باشلانغان قوراللىق قوزغىلىڭىدىن تارتىپ، ئۇيغۇر ۋىلايەت ئازاد بولغانغا قەدەر جەڭ مەيدانلىرىدا كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرىنى ئېسىمىزدىن چىقارماسلىقىمىز ۋە ئۇلارغا تارىختىن مۇۋاپىق ئورۇن بېرىشىمىز كېرەك. قانلىق جەڭ مەيدانلىرىدا باتۇرلارچە قۇربان بولغان ئاكا - ئۇكا باتۇرلار ئەكبەر، سېيىتنى دائىم سېغىنغان ھالدا خاتىرلەپ تۇرۇشىمىز بەكمۇ ئورۇنلۇق. ئۇلارنىڭ ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى رولى ئىنتايىن يۇقىرى. ئەسلىدە دەسلەپكى ئالتە باتۇرنىڭ ئەڭ ئالدىنقا ئەكبەرنىڭ ئىسمى يېزىلىشى كېرەك. ئۇ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش يولىدا تەشەببۇسكارلىق بىلەن غۇلجىدىكى «ئازادلىق تەشكىلاتى»نى تاپتى، چېگىرىدا گومىنداڭنىڭ تۇتۇشىدىن قېچىپ يۈرگەن پاتىخ بىلەن ئۇچراشتى. ئەكبەر باشلىغان قوزغىلاڭچى-

لارغا غەنى بىر ئايدەك كېچىكىپ قاتناشتى، كېيىن قەھرىمان-
لىقلار كۆرسەتتى. ئازادلىق ئۇچۇن جەڭدىكى تەككەن بۇبا تۇرلار-
نىڭ بەزىلىرىنىڭ كەمچىلىكى ھەتتا خاتالىقى بولسىمۇ، ئۇلار-
نىڭ ھېچبىرى ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈپ ئاسىيلىق قىلمىدى. بۇ
ئۇلارغا ئورتاق ئەۋزەل ئالاھىدىلىك.

ئېيتماقچى، گېنېرال دەللىقان بىلەن شەرىپقانىنىڭ خاتىرە
مۇنارىسى نېمە بولدىكىن! ئۆز ۋاقتىدا دەللىقانىڭ جەسىدى
غۇلجا شەھەردىكى قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا قويۇلماي ئالتايغا
بىكار يۆتكەلدى. كېيىنچە مەن بۇ ئىككىسى پېشۋانىڭ خاتىرە
مۇنارىسى ئورنىتىلغان ئورۇنىنىڭ تار ئىكەنلىكىنى ئويلاشتۇرۇپ،
ئالتاي شەھىرىنىڭ باش تەرىپىدىكى كۆرۈنەرلىك ھەم گۈزەل
«دۇتىڭ ئارىلى» غا يۆتكەشنى دېگەنىدىم، كېچىكسەمۇ يۆتە-
كەپ، ياخشىلاپ خاتىرە مۇنارىسى ئورناتسا بولىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى-
نى توغرا چۈشىنىشىمىز لازىم. ئەينى ۋاقىتتا ئىنگىلىس ئېمپە-
رىيەلىستىك، سۇرەن - چۇقان بىلەن بوران - چاپقۇن چىقىرىش
ئۇچۇن دىنىي شوئارلاردىن ئوبدان پايدىلانغىلى بولىدۇ. شۇڭ-
داق قىلىخان تەقدىردىمۇ ئەگەر ئاخىرىدا ھوقۇق يەنىلا ئاكتىپ
كۈچلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، غەلىبە قىلىش تامامەن مۇمكىن،
شۇڭلاشقا دىنىنىڭ پايدىلىق ۋە پايدىسىز رولىغا توغرا باھا
بېرىش كېرەك. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىمۇ ئەلۋەتتە مەزكۇر
ئۇسۇل قوللىنىلدى.

مەن يېقىندا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخىنى يېزىشتا
پايدىلىنىش ئۇچۇن «1944—1949 - يىللاردىكى شىنجاڭ ئۇچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تەتقىق قىلىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك
بىر نەچچە مۇھىم مەسىلە» دېگەن چوڭ يەتتە نۇقتىلىق تېزىس

تەييارلاپ، ماشىنكىدا باستۇرۇۋاتىمەن. پات يېقىندا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومغۇ يوللىما قىلىمەن. پايتەختتىن قايتقىچە بىسلىپ ئۇلگۈرسە سىزلەرگىمۇ بېرىمەن، ئالغاچ كېتىپ ئوبلاستلىق پارتكومدا كېڭىشىپ كۆرەرسىلەر (كېيىن بىز بۇ تېزدىسىنىڭ بىر نۇسخىسىنى ئالدۇق).

سەيپىدىن ئەپەندىم سالىمىنىڭ ئاخىرىدا يەنە مۇنداق دېدى: ئۇيغۇر ئېنقىلابىنىڭ تارىخىنى بىلمەيدىغانلارنىڭ ھەممىسى سۆزلىسۇن، يازالايدىغانلارنىڭ ھەممىسى يازسۇن، كۆڭلىمىزدە زور خەزىنە ساقلانغان پېشقەدەم ھەغدالاردىن ئايرىلىپ قالمايلى شۇنداق قىلمىغاندىلا، قانداق بولىسۇن، مۇكەممەل تارىخ تۇزۇشكە بولمىدۇ. ئەندى ئۇيغۇر ئېنقىلابىنى پالانى مىللەت بىرىنچى بولۇپ باشلىدى، پۈكۈنى مىللەت قوللىدى دېگەن سۆزلەرگە كەلسەك، بۇ بارلىق مىللەتكە ئورتاقلىقى بولغان ئۇرەش، ھەر مىللەت خەلقى ئۆز يېرىدە، ئۆز ۋاقتىدا ئوبدان ئۇيغۇر قوشتى ئەمەسمۇ؟! مەسىلەن: قازاقلار، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، تۇڭگانلار (خۇيزۇلار)، موڭغۇللار ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر تەرەپتىن بەس - بەستە كۇرەشكە ئاتلىنىپ، بىر يولدا، بىر نىيەتتە بېشى قوشۇلۇپ، كەلكۈندەك قۇدرەتلىك كۇچكە ئايلىنىپ كەتتىغۇ، شۇڭلاشقا غەلىبە قازانغۇچى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئىچىدىكى بىرلىكنى مۇرىگە مۇرە تىرەپ قەدىمىزنى كۆتۈرەيلى.

تارىخ ئەينەك، بۇ ئەينەكتىن ھەممىنى كۆرۈشىمىزگە بولىدۇ.

1988 - يىلى 28 - مارت

بېيجىڭ

ئۇيغۇر ئىنقىلابى قورالىق كۈچلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى توغرىسىدا

قوجاي دوقاس

ئۇيغۇر ئىنقىلابى ـ ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ئىلـ
يەتلىرىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قورالىق قوزـ
غىلىڭى. 1944ـ يىلى 7ـ ئايدا ئىنقىلاب باتۇرى ئەكبەر ئىسمـ
ئىل گـومـىنـداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى نىلقىدا ئوق
ئاتقانىدى. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە يېرىم ئەسىرچە ۋاقىت ئۆتتى
ئالتاي خەلقى بولسا 1940ـ يىلىدىن باشلاپلا ئۇرۇشقا ئاتـ
لانغانىدى. ئالتاي خەلقىنىڭ بۇ كۈرىشى ئىلىدىكى تەشكىللىك،
ئۇچۇق مەقسەتلىك، پىلانلىق ئىنقىلابقا ئۇلاشقاندىن كېيىنلا
ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى.

ئۇيغۇر ئىنقىلابى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە ۋە
چەت ئەل جاھانگىرلىكىگە قارشى قوزغالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن
رەئىس ماۋزېدۇڭ بۇ ئىنقىلابنى «جۇڭگو خەلق دېموكراتىك
ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دەپ يۇقىرى باھا بەردى.

مەن بۇ ماقالەمدە ئۇيغۇر ئىنقىلابىي قورالىق كۈچـ
لىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللارنى بايان قىلـ
ماقچىمەن.

ئۇيغۇر ئىنقىلابىي دەسلەپتىدە پارتىزانلارنىڭ قورالىق
كۈرىشى بىلەن باشلىنىپ، ئۇلار غۇلجا شەھىرىنى ئازاد قىلـ

غاندىن كېيىن 1945- يىلى 8- ئاپرېل كۈنى رەسمىي ئارمىيە قۇرۇلدى. ئارمىيە قۇرۇلماستا، پارتىزان ئەترەتلىرى شۇ ئەترەتنىڭ باشلىقىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلاتتى. مەسىلەن: پۇتۇن شىمالىي شىنجاڭ بويىچە ئون پارتىزان ئەترىتى قۇرۇلغان. ئۇلار:

ئالتايدىكى دەلىلقان ئەترىتى 1940- يىلى 1- ئايدا كۆك توقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدىكى ئىرىسقان، ئاقتەكە، سۇلايمان، ئۈسمەقان، ئوسمانلار باشچىلىقىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭغا قاتناشقان. بۇنىڭ باشلىنىش سەۋەبى مۇنداق بولغانىكەن: شىنجاڭدىكى شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى خەلق قوللىدىكى قورال - ياراقنى يىغىۋېلىش مەقسىتىدە، ئۆگىنىش قىلىدۇ دېگەن بانا بىلەن، ئالتايدىكى يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن 300 كىشىنى نەزەربەنت قىلىدۇ. بۇ خورلۇققا چىدىمىغان خەلق ئەزىمەتلىرى قولىغا قورال ئالىدۇ-دە، كۆكتوقاي ناھىيىلىك ساقچىنىڭ باشلىقى بىلەن ناھىيە ھاكىمىنى ئۆلتۈرىدۇ، قوراللىق قوزغىلاڭنى باشلاپ بېتىدۇ. ئۇلارنىڭ پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرى ئارقا - ئارقىدىن غەلىبىگە ئېرىشىۋېرىدۇ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ خېلى نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچىنى يوقىتىدۇ. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قورال - ياراق يىغىشنى تاشلاپ، پارتىزانلارنى بېسىقتۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ، بىراق قوزغىلاڭچىلار ئەكسىيەتچى قۇشۇنىنىڭ قوللىدىن قورال - ياراقلىرىنى تارتىپ ئالىۋېرىدۇ - دە، مىڭلىغان قوزغىلاڭچىلارنى قوراللاندۇرىدۇ. لېكىن قوراللىق كۈچلەر- دە مۇستەھكەم تەرتىپ - ئىنتىزامنىڭ بولمىغانلىقى، بىر قىسىم يېتەكچىلىرىنىڭ ئاڭسىزلىقى ۋە پىلانسىزلىقى سەۋەبىدىن، بۇ قوزغىلاڭچىلار تالاي - تالاي ئەگرى - توقاي يوللارنى با-

سەدۇ. قوزغىلاڭچىلار 1944- يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن قورالىلىق كۈچ توپلاپ، 500 كىشىلىك پارتىزان ئەترىتى بولۇپ تەشكىللەنمەكتە ئىدۇ. ئىلىدىن يارده‌مگە بارغان لېسكىن قوماندانلىقىدىكى كەڭ سايى ئاتلىق پولكىنىڭ يارده‌مى بىلەن، 1945- يىلى 9- ئايدا ئالتاينى ئازاد قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتاي پارتىزانلىرى دەلىلقان پارتىزانلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئۈلاستاي تېغىنى بازا قىلغان پاتىخ مۇسلىموۋ، ئەكبەر، سەيىت، غېنى، ناۋان، خەمىت (گومىنداڭ بۇلارنى ئالتە ئوغرى دەپ ئاتىغاندى) لەر باشچىلىقىدىكى ئەكبەر ئەترىتى 1944- يىلى 7- ئايدا قۇرۇلغان. نىلقىنى ئازاد قىلغىچە بۇلارنىڭ ئادەم سانى 500 گە يەتكەن. غۇلجىنى ئازاد قىلىشتا ئاتلانغاندا ئەكبەرنىڭ قولىدا 200 ئادەم، غېنىنىڭ قول ئاستىدا 180 ئادەم، ناۋانىنىڭ قول ئاستىدا120 ئادەم بار ئىدى. بۇپارتىزانلار قوشۇنى غۇلجا شەھىرىنى ۋە پۇتۇن ئىلى رايونىنى ئازاد قىلىپ، قالغان ئىككى ۋىلايەتنى ئازاد قىلىشقا ھۇل سېلىپ بەردى.

1946- يىلى 6- ئايدا ئىلىنىڭ شەرقىي بەش ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇچى يىگىتلەردىن 400 كىشىلىك قازاقتىن پارتىزانلىرى ئۇيۇشتۇرۇلدى. يېرىم ئاي ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالغاندىن كېيىن، بۇ قوشۇن نىلقا تاغلىرىدىن ئېشىپ ساۋەنگە چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مانا سىن - شىخۇ ئارىلىقىدىكى يولنى چورت كېسىپ تاشلاپ، گومىنداڭنىڭ شىخۇدىكى ھەربىي كۈچىنى قىسمەن قىلىدۇ، ئۇلارغا ئۇرۇمچىدىن كېلىدىغان ھەربىي يارده‌منى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. مەللىي ئارمىيە تەلىكى داۋىنىدىن ئېشىپ جىڭدىن شىخۇغا ھۇجۇمغا ئۆتكەندە بۇ قوشۇن دۈشمەنگە قاتتىق زەربە بېرىدۇ، بۆرتۈنكىدىكى گومىنداڭ قورالىلىق كۈچلىرىنى يوقىتىشتا قازدە

قان قىسمى ئالاھىدە ئەمگەك سىڭدۈرىدۇ. 1945- يىلى 9- ئايدىن كېيىن، قازىقان پارتىزانلىرى 7- ئاتلىق پولك بولۇپ تەشكىللىنىپ، مانا سىلىك تاغ تەرەپ چېگرىسىنى قوغدايدۇ.

نۇرپاي قوشۇنى 1945- يىلى 5- ئايدا ساۋەندە قۇرۇلغان. 70 ئادەمدىن تەشكىللەنگەن بۇ پارتىزانلار قازىقان پارتىزانلىرى بىلەن ھەمدەم بولۇپ، گومىنداڭنىڭ ھەربىي كۈچىنى يوقىتىشتا ئالاھىدە ئەمگەك سىڭدۈرگەن.

300 كىشىلىك قوجا قەھەت پارتىزانلىرى 1945- يىلى 5- ئايدا جېمىنەي ناھىيىسىدە قۇرۇلغان.

زوڭغۇروپ (موڭغۇل) پاتۇر قوشۇنى 1945- يىلى 6- ئايدا قوبۇقتا قۇرۇلغان. بۇ قوشۇن ئارمىيىمىزنىڭ قوبۇقىنى ئازاد قىلىشىدا ئالاھىدە زور ھەسسە قوشقان. موڭغۇل، قازاقلاردىن قۇرۇلغان بۇ قوشۇندا 100 چە ئادەم بار ئىدى.

ئىلايوۋ پارتىزانلىرى چۆچەكتە 1945- يىلى 5- ئايدا قۇرۇلغان، بۇنىڭدا 130 ئادەم بار ئىدى.

نىكولايوۋ پارتىزانلىرى 1945- يىلى 6- ئايدا ئۇرخۇدا قۇرۇلغان، ئادەم سانى 110 كىشى ئىدى.

بايچورىن (تاتار) قوشۇنى جەڭ، شىخو ناھىيىلىرى ئارىلىقىدا ھەرىكەت قىلاتتى. 65 كىشىدىن تەركىب تاپقان بۇ قوشۇن كۆپۈنچە «تىل» تۇتۇش، ئەھۋال ئىگىلەش، يول - كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇش، تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈش - قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئارمىيىگە ياردەم بەردى. بۇ قوشۇندىكىلەر بورتالا، جەڭ، غۇلجا ناھىيىلىرىدىكى ھەر مىللەت ئەزىمەتلىرىدىن قۇرۇلغانىدى.

شۇ چاغدا ئىلگىرى - كېيىن قۇرۇلغان پارتىزان ئەترەتلىرىدە جەمئىي 2575 ئادەم بار ئىدى.

پارتىزان ئەترەتلىرىگە قاتناشقان بۇ كىشىلەرنىڭ تولىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئېغىر زۇلمىغا گىرىپتار بولغانلار ئىدى. بەزىلىرىنىڭ يېقىن كىشىلىرى گومىنداڭ جاللاتلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، بەزىلىرى يەرلىك ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئېزىش - ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، ھۆرلۈك، ئەركىنلىك، تەڭلىك ۋە ئازادلىققا تەشنا بولغانلار ئىدى. گومىنداڭغا قارشى كۈرەشكە ئاتلانغانلىقى ئۈچۈن ئاز ساندىكى ئوغرى، لۇكچەكلەر، شەخسىي مەنپەئەت پەرەسلەرمۇ پارتىزانلار ئەترىتىلىرىگە، قوبۇل قىلىنمىغۇدەك، بۇنداق كىشىلەر ئاز ساندىكى خەنزۇ قېرىنداشلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈپمۇ يۈردى. 1946- يىلدىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاكتىپ مارکسىزمچىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن بۇ-نىڭغا ئوخشاش خاتالىقلار تۈزىتىلدى.

ھۇنتىزىم قوراللىق ئارمىيە

ئىلگىرى پارتىزانلىرى غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. قورغاس - سۇيدۇڭ پارتىزانلىرىنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن كەن ھەربىي كۈچنىڭ ياردىمى بىلەن پارتىزانلار 1944- يىلى 7- ئويابىردا غۇلجا شەھىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئازاد قىلىدى. 12- ئويابىر كۈنى غۇلجىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئىلىخان تۆرە (ئۆزبېك) ھۆكۈمەت باشلىقلىقىغا سايلاندى. ھۆكۈمەت تەركىبىگە ئىككى توققۇز كىشى، كېيىن تولۇقلاپ 11 كىشى تەيىنلەندى. بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن مۇتەپپەكلەر ئىدى. ئۇلار مەنسۇپ دىنىي يۇقىرى قاتلام ۋەكىللىرى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار خەلق ئىچىدىكى دىنىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئەكسىيەتچى تەشۋىقاتلارنى يۈرگۈزدى. ئىلىخان تۆرە ئۇيغۇل كەلگەن

يەنمن - سوروڭلاردا ۋەتەن بىرلىكىنى پارچىلايدىغان، كوممۇ-
نىستىك پارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىغا
قارشى سۆزلەرنى سۆزلىمىدى، گېزىتلەردە
ئەكسىيەتچى ماقالىلەر ئېلان قىلمىدى. ئۇلار
ئىنقىلاب شوئارىنى، نىشانىنى بۇرمىلاپ، قانداقتۇ بىر ئىسلام
دۆلىتىنى قۇرىمىز دەپ جار سالدى.

ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مۇنۇنوۋ، دىلىلقان سۇگۇر-
بايوۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق ماركسىزمچىلار ئالدىغا
چىقىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى، ۋەتەن بىرلىكىنى قوغدىدى. ئۇ-
لار سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن دوست بولۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك
پارتىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى، 1946- يىلى ئېلىخان
تۆرىنى رەھبەرلىك ئورنىدىن قالدۇرۇپ، ئىنقىلاب غەلىبىسىنى
قوغدىدى، ئىنقىلابنىڭ تۇغرا نىشانغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا
شارائىت ياراتتى.

ئىنقىلابچىلار ئېلىخان تۆرىنى ئاغدۇرۇشتىن بۇرۇنلا ھەربىي
ھوقۇقىنى ئۆز قوللىرىغا ئالغانىدى. 1945- يىلى 8- ئاپرېل
كۈنى مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدى. بۇ چاغدا
تاربا غاتاي، ئالتاي ئازاد بولمىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئارمىيە
تەركىبىدە ئاساسەن پارتىزان ئەترەتلىرىلا بولدى. ئۇچ ۋىلايەت
دائىرىسىدە ئارقا - ئارقىدىن ئون پارتىزان ئەترىتى قۇرۇلدى،
باش قوماندانلىق شتاب غۇلجا شەھرىدە قۇرۇلدى. رەھبەر-
لىك تەركىبى تۆۋەندىكىچە بولدى:

باش قوماندان پالىنوۋ (رۇس)
شتاب باشلىقى ماژاروۋ (رۇس)
سىياسىي بۆلۈم باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ

پۈتۈن ئارمىيىدە 29 مىڭ 650 كىشى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پارتىزان ئەترەتلىرىدىن تاللاپ ئېلىنغانلىرى، يەرلىك ئورۇنلاردىن چاقىرىلغانلىرى بار ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئاز ساندا غوللۇق كۈچلەرمۇ كەلدى. باش شتابتا 1000 كىشى خىزمەت ئىشلەيتتى.

پولكلار، قىسىملار

1. ئاتلىق دېۋىزىئون، ئورنى غۇلجا، 700 ئادەم.
   كوماندىرى ناسىروۋ زاكىر.
2. قاراۋۇل باتالىئونى (پىيادە ئەسكەرلەر)، ئورنى غۇلجا، 500 كىشى.
   كوماندىرى قېيۇم
3. غۇلجا ئارقا سەپ 1- پولك، 1500 كىشى.
   پولك كوماندىرى كولەبەكوۋ
   كومىسسارى يۈسۈپوۋ
   شتاب باشلىقى شونوبسوۋ
4. غۇلجا ئارقا سەپ 2- پىيادىلەر پولكى. 500 كىشى.
   كوماندىرى قېيۇمبەك
5. غۇلجا ئارقا سەپ 4- پىيادىلەر پولكى (بۇ پولك زاپاس پولك بولغاچقا ئادەم سانى مۇقىملاشمىغانىدى)
   كوماندىرى ...
   شتاب باشلىقى مارتوۋ
   سىياسىي بۆلۈم باشلىقى ياروۋ
6. نەلقا ئاتلىق پولكى. 1945- يىلى 9- ئايدا قۇزۇلغان ئورنى نەلقا موڭغۇل مەكتىپى (زاپاس قوشۇن)، 300 كىشى.
   پولك كوماندىرى نازاروۋ (رۇس)

ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابى، ئورنى شەخسەلزە،
ئادەم سانى 550.
قوماندانى پالىنوۋ (رۇس)
كومىسسارى داۋىتوۋ
شتاب باشلىقى بورىن

7. پىيادىلەر 1- بىرىگادا (لۇي)، ئورنى ماناس بويى، 3000 كىشى.
كوماندىرى موگوتىنوۋ
كومىسسارى مەرغۇپ ئىسھاقوپ
شتاب باشلىقى باردىس

8. پىيادىلەر 2 - بىرىگادا، ئورنى ماناس بويى، 3000 كىشى.
كوماندىرى ئىدرىسوۋ
كومىسسارى موللاخۇن

9. زەمبىرەكچىلەر چوڭ ئەترىتى، 370 كىشى.
كوماندىرى زاركوۋ
ئورۇنباسار كوماندىر باشانوۋ

10. مۇستەقىل ئاتلىق بىرىگادا، ئورنى ساۋەندە. 1945- يىلى
10- ئايدا قۇرۇلغان، 800 كىشى.
كوماندىرى لىبسكىن
ئورۇنباسارى موللاجان
شتاب باشلىقى بارسوۋ

11. دۆربىلجىن 4- ئاتلىق پولك، ئورنى ماناس، 1200 كىشى.
كوماندىرى سىيلى ئايتۇغان
ئورۇنباسارى يۈسۈپوۋ
سىياسىي بۆلۈم باشلىقى ئەخمەتشايوۋ

12. 3ـ ئاتلىق پولك، ئورنى ماناستا.
كومانددىرى دېنىسوۋ
شـتاب باشلىقى ئەنباتوۋ
سىياسىي بۆلۈم باشلىقى ئەننا س
13. خۇيزۇ ئاتلىق 10ـ پولك، ئورنى شىخەنزى، 600 كىشى.
كوماندىرى مەنسۇر لوسىيوۋ
14. موڭغۇل 8ـ ئاتلىق پولك.
كوماندىرى ئېردە
كومىسسارى ئېمىنوۋ توختى
كېيىن 7ـ ئاتلىق پولك بىلەن خۇيـزۇ، موڭغۇل پولـكلىرى
بىر بىرىگادا يەنى 4ـ بىرىگادا بولۇپ قۇرۇلدى.
كوماندىرى دۇيسەنبېكوۋ قايسا
كومىسسارى ئۆرەكېنوۋ ئابدۇراخمان
15. تارباغاتاي 6ـ قازاق پولكى، ئورنى شـىخەنزى، 1945ـ
يىلى 9ـ ئايدا قۇرۇلدى. 850 كىشى.
كوماندىرى دۇيسەنبېكوۋ قايسا
كومىسسارى ئۆرە كېنوۋ ئابدۇراخمان
شـتاب باشلىقى ....سابىت
مۇئاۋىن شـتاب باشلىقى نۇرلان
16. توققۇزتارا 5ـ ئاتلىق پولك، ماناس دەريا سىنىڭ يۇقىرى
ئېقىمىدىكى تاغ باغرىدىن ئىستېھكام توتقان. 1200 كىشى.
كوماندىرى نۇسۇپقان كونبايوۋ
ئورۇنباسار كوماندىرى مەننازاروۋ تۇرسۇن (قىرغىز)
شـتاب باشلىقى تورغايوۋ (قىرغىز)
17. 7ـ ئاتلىق پولك، ئورنى ماناس بـويـدا. 1945ـ يىلى

9ـ ئايدا قوۇرۇلغان، 100 كىشى.
كوماندىرى ماناسبايوۋ قازىقان
كومىسسارى ئەبىشوۋ سەرسەنبېك
18. 3ـ ئاتلىق پولك، ئورنى سەندا‌ۋخېزىدا، 900 كىشى.
1945ـ يىلى 12ـ ئايدا قوۇرۇلغان.
كوماندىرى يېگاندوۋ
كومىسسارى پاتىخ جابىقباىيوۋ
شتاب باشلىقى زېنكوۋ (رۇس)
19. پىيادىلەر ئارقا سەپ پولكى، ئورنى يەنسەخەي. 1945ـ
يىلى 10ـ ئايدا قۇرۇلغان، 2500 كىشى.
كوماندىرى قەيىۇمبېك
كومىسسارى غىلاجىدىن قارپىيوۋ
كومىسسارى باسىتوۋ
20. شەپە ئىسكادىرون (لىيەن)، شەخەنزىدە تۇرغان، 170 كىشى.
كوماندىرى ناربانوۋ
كومىسسارى مورتىزان
21. دۇربىلجىن ساۋچى ئىسكادىرون، 1945ـ يىلى 10ـ ئايدا
قۇرۇلغان، 250 كىشى.
كوماندىرى سىنباپكوۋ
22. ئاتلىق 1ـ بىرىگادا، ئورنى موڭغۇلكـۇرە، 1945ـ يىلى 9ـ
ئايدا قۇرۇلغان، 700 كىشى.
كوماندىرى ئىسھاقبېك مۇنۇنوۋ
شتاب باشلىقى يۇنۇس
23. 2ـ ئاتلىق بىرىگادا، يۇلتۇزدا قۇرۇلغان، 1200 كىشى.
كوماندىرى نوغايباىيوۋ

كومىسارى داكىپوۋ

كومىسارى سايىم قاتوۋ

24. 1ـ ئاتلىق پولك، ئورنى مۇزداۋاندا، 1200 كىشى.

كوماندىرى مەۋلانوۋ

كومىسارى ئۇمۇرزاقوۋ

25. 3ـ ئىسكادىرون، ئورنى تېكەس ـ ئاقسۇدا، 100 كىشى.

كوماندىرى رەپىق بايچورىن

كومىسارى

26. 12ـ ئىسكادىرون، ئورنى موڭغۇلكۈرەدە.

كوماندىرى ئىمىر ھاجى

بۇ ئىككى ئىسكادىرون سىرتقا قارىتا 3ـ ئاتلىق پولك ۋە 12ـ ئاتلىق پولك دەپ ئاتالدى. ئۇرۇش بولۇپ قالسا، كېگەيتىپ قۇرۇلماقچى ئىدى.

27. سارسۇمبە 3ـ ئاتلىق پولك. ئورنى سارسۇمبىدە. 1945ـ يىلى 9ـ ئايدا قۇرۇلغان، 1000 كىشى.

كوماندىرى سۇگۇربايوۋ بەدەلقان.

كومىسارى يۇسۇپجان.

شىتاب باشلىقى ئەيتىكەن

28. ئالتاي پارتىزانلىرى، 400 كىشى.

پۈتۈن ئارمىيىدىكى پولكلارنىڭ 13 ى ئاتلىق پولك بولدى. مۇستەقىل ئىككى باتالىئون، بەش بىرىگادا بار ئىدى. ماناس بويىدا ئاباروڭ تۈتۈپ ياتقان شۇ يىللاردا پۈتۈن مىللىي ئارمىيىنىڭ ئادەم. سانى 29 مىڭ 650 كىشى ئىدى، شۇ چاغدا پۈتۈن ئارمىيىنىڭ 60پىرسەنتىنى قازاق يىگىتلىرى تەشكىل قىلاتتى.

× × ×

1946- يىلى 6- ئاينىڭ 26- كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچۇرلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى «11-ماددىلىق بىتىم» گە ئىمزا قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچۇرلايەت ئارمىيىسى قەغەز يۈزىدە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت ئارمىيىسىنىڭ تەركىبى - گە كىرگۈزۈلۈپ، ماناس بويىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. ئارمىيىدە چوڭ تەرتىپكە سېلىنىش يۈرگۈزۈلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يار-دەمگە كەلگەن ئوفىتسېرلار بىلەن رۇس، قازاق، قىرغىزلاردىن چىققان غول كىشىلەر ۋە مەسلىھەتچىلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز ۋەتىنىگە قايتتى. پولۇك كومانداردىن يوقىرى دەرىجىلىك بىر تۈركۈم ئېھتىياجلىق كىشىلەر شىنجاڭنىڭ يەرلىك كىشىلىرى دېگەن نام بىلەن قالدۇرۇلۇپ، ئاساسلىق ئورۇنلاردا ھوقۇق تۇتۇپ ئولتۇردى.

1946- يىلى 7- ئايدىن كېيىن ئارمىيە قۇرۇلۇشىدا رەت-لەش يۈرگۈزۈلدى. شۇ قېتىمقى رەتلەشتىن كېيىن1949- يىلغىچە كۆپ ئۆزگىرىش بولمىدى. ئاز سانىدىكى رەھبەرلەر بىر قىسىم-دىن يەنە بىر قىسمىغا يۆتكەلگەنلىرى بولدى. بەزىلىرى يەر-لىك ئورۇنلارغا ئەۋەتىلدى ۋە باشقىلار.

باش قوماندانلىق شتاب

باش قۇماندانلىق شتابى گېنېرال شتابى دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدا 246 كىشى خىزمەت قىلاتتى.

باش قوماندان: گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاقبېك مونۇنوۋ

باش قوماندان ئورۇنباسارى: گېنېرال مايور دەلىلقان سۇ-كۇرباييوۋ

كومىسسارى: ئابدۇرېھىم ھەسەنوۋ

شتاب باشلىقى ماژاروۋ

سىياسىي بۆلۈم باشلىقى نۇرسادىروۋ (ئالدىدا)، زايىر ساۋدانوۋ

(كېيىن).

ئارمىيىنىڭ بۆلۈم، بۆلۈمچىلىرى

1. شتابنىڭ ئالاقە قاتناش ئىسكادىرونى، 106 كىشى؛
2. قاراۋۇل ئىسكادىرونى، 280 كىشى.

كوماندىرى مەجىت

3. تەمىنات باشقارمىسى، 552 كىشى.

باشلىقى رەسۇلوۋ

4. باش دوختۇرخانا، 119 كىشى.

باشلىقى نەسىمجان

5. قاراۋۇل باتالىئونى، 496 كىشى.

كوماندىرى ۋالىنوۋ

6. ئارقا سەپ پولكى، 1351 كىشى

كوماندىرى ئابدۇرېھىم سامساق

كومىسسارى سادىقوۋ

شتاب باشلىقى باۋكەي

سىياسى بۆلۈم باشلىقى ئىبراھىم كوچتى

7. قاراۋۇل روتا، 88 كىشى.

روتا كوماندىرى نۇر تايوۋ ھاجى

8. ھەربىي مەكتەپ، ئوزۇنى بايانداي، 161 كىشى.

مەكتەپ مۇدىرى تۇردىيەۋ

ئورۇنباسارى ئەسەن جۇنۇس ئوغلى

(ئەسەن جۇنۇس 1947-يىلدىن 1949-يىلغىچە ئالتاي ۋاتلىق پولكىنىڭ شتاب باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن).

يۇقىرقىلارنىڭ باشلىقى گېنېرال شتابنىڭ بۇيرۇقىغا قارايتتى.

بۇنىڭدا جەمئىي3401 كىشى بار ئىدى.

پولكلار

1. شەخو پىيادىلەر 1ـ پولكى، 1837 كىشى.

كوماندىرى مەرغۇپ ئىسھاقوۋ

كومىسسارى قىيۇم مۇسا

شتاب باشلىقى رامازان

سىياسىي بۆلۈم باشلىقى ھەسەنوۋ

2. غۇلجا پىيادىلار 2ـ پولكى، ئورنى يەنىسىخەيدە، 1989 كىشى.

كوماندىرى ئايتۇۋغان

كومىسسارى ئوماتوۋ

3. قوبۇق 2ـ ئاتلىق پولك، ئورنى دۆربىلجىندە 1163 كىشى.

كوماندىرى نۇسۇپقان كونىبايوۋ

ئورۇنباسار كوماندىرى جاغدا باباكوۋ

كومىسسارى قازىقان ماناسبايوۋ

شتاب باشلىقى رامازان (بۇرۇنقىسى).

سالايىدىن سىدىقوۋ (كېيىنكىسى)

4. ساۋەن ئاتلىق پولك، ئورنى ساۋەندە، 1108 كىشى.

كوماندىرى ئىمىنوۋ

كومىسسارى رەخمۇۋ ئابلەز

شتاب باشلىقى گىمادىيوۋ مالىك

سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى قايدار

5. زەمبىرەكچىلەر ئەترىتى، ئورنى يەنىسىخەيدە، 323 كىشى.

كوماندىرى ئەسخەتىيوۋ

كومىسسارى مۇسايوۋ

شىتاب باشلىقى سۇلتانغەلى
سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى سامساق

6. ماتورلۇق روتا، 216 كىشى.
كوماندىرى پوربەيوۋ
7. شىخو ھەربىي دوختۇرخانا، 27 كىشى.
باشلىقى راشات قايبولىن
8. تېكەس ئاتلىق پولك، 1037 كىشى.
كوماندىرى خەمىت ئەلىيوپ
كومىسسارى قۇربانوۋ
شىتاب باشلىقى ئامانوۋ
سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى مامىتوۋ قۇربان
9. شوتا ئاتلىق پولك، ئورنى شوتىدا، 178 كىشى.
كوماندىرى ئېسىتەمەسوۋ بىلال
10. سارسۇمبە ئاتلىق 3- پولك، ئورنى سارسۇمبە (ھازىرقى
ئالتاي شەھىرى) لاگىرىدا، 1225 كىشى.
كوماندىرى بەدەلخان سۇگۇربايوۋ
كومىسسارى كاكىم
شىتاب باشلىقى (1947- يىلدىن 1950- يىلغىچە) سالايىدىن
سەيدىقوۋ
شىتاب باشلىقىنىڭ ئورۇنباسارى ئەسەن جۇنۇس
سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى ئابدۇۋاھىلى
11. تارباغاتاي 4- ئاتلىق پولك، 1315 كىشى.
كوماندىرى ستودىنكوۋ
كومىسسارى بالقاش باغمن، باۋدون نور
(بالقاش 48- يىلى غۇلجىدىكى «ئىتتىپاق» ئۇرنىلىغا يۆتكىلىپ
كەلگەن بارىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا باۋدۇن نۇر كومىسسار بولدى)

شىمالىي ھەربىي شتاب

شىمالىي ھەربىي شتابنى گېنېرال شتابنى دەپمۇ ئاتايتتى.

قوماندانى: گېنېرال مايور دەللىقان سۇگۇربايوۋ

1. سارسۇمبە 6- قاراۋۇل ئىسكادىرون

كومانديرى قاسىموۋ ئابلاجان

كومىسسارى توختى

شتاب باشلىقى نۇراخمەت

2. سارسۇمبە ھەربىي دوختۇرخانا

باشلىقى ئەخمەت

سارسۇمبە ئاتلىق پولكى بىلەن تارباغاتاي 4- پولكى شىمالىي ھەربىي شتابقا بويسۇناتتى. شۇ چاغدا شىمالىي گېنېرال شتابىنىڭ قارمىقىدا 2979 جەڭچى - ئوفىتسېر بار ئىدى.

موڭغۇل ئاتلىق دىۋىزىيون 45- يىلى پولك ئىدى. كېيىن دىۋىزىيونغا ئۆزگەرتىلدى. 588 كىشى بار ئىدى.

كوماندىرى ئېردە

كومىسسارى ئىمىنوۋ توختى

تارباغاتاي قاراۋۇل ئىسكادىرونى، 144 كىشى.

كوماندىرى خەمىت

شۇنداق قىلىپ 1946 - يىلى ئىيۇل ئېيىدىن 1949- يىلىنىڭ يانۋار ئېيىغىچە مىللىي ئارمىيىدە 14 مىڭ 690 كىشى بار ئىدى. بۇنىڭدىكى ئالتە ئاتلىق پولك چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن چاقىرىلغان يىگىتلەردىن تەركىب تاپقانىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن

1949 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنگە قوشۇلىدى. يېڭىتەيە زەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى، ئارمىيىدە پارتكوم، قۇرۇلدى.

سىياسىي كۆمىسسارلىق تۈزۈمى ئورنىتىلدى، سىياسىي ـ ئىدىيەۋى تەربىيە كۈچەيتىلدى.

1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى غەربىي ـ شىمالغا يۈرۈش قىلغان ئارمىيىنىڭ قوماندانلىق ۋە كۆمىسسارى گېنېرال پېڭ دېخۇەي ئىمزا قويغان مۇنداق بىر بۈيرۇق شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا چۈشۈرۈلدى:

ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلسۇن!

ئۇ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ك ـ كورپۇسى بولۇپ قۇرۇلسۇن!

ك ـ كورپۇسنىڭ كوماندىرلىقىغا لېسكىن، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى قوشۇمچە شتاب باشلىقلىقىغا مەرغۇپ ئىسھاقوۋ، ئورۇنباسار كومىسسارلىققا ساۋدانوۋ تەيىنلەنسۇن!

13 ـ دىۋىزىيە كوماندىرلىقىغا ئىمىنوۋ، 14 ـ دىۋىزىيە ئورۇنباسار كوماندىرلىقىغا باشمنوۋ تەيىنلەنسۇن!

قۇماندانۇە كومىسسار پېڭ دېخۇەي

1949 .12 .20

1950 ـ يىلى 2 ـ يانۋاردا سارسۇمبە 3ـ ئاتلىق پولك كوماندىرى بەدەلقان 5ـ كورپوس شتابىدىن كەلگەن تېلېگرامما سارسۇمبەدىكى گېنېرال شتابىنىڭ زالىدا ئوفىتسېر لەرگە يەتكۈزدى. ئۇنىڭدا:

دۇك شىنيۇن 5ـ كورپۇس كومىسسارلىقىغا، لى يۇنخې سىياسىي باشقارمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، ئىبراھىمباي 14ـ دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرلىقىغا تەيىنلەندى ـــ دېيىلگەن. 5ـ كورپۇس قوماندلىق شتابىدا 170 ئوفىتسېر، 107

ئەسكەر، جەمئىي 277 كىشى بار ئىدى.

2. ئالاقە - قاتناش ئىسكادىرونىدا توقۇز ئوفىتسىر، 91 ئەسكەر، جەمئىي 100 كىشى بار ئىدى.

3. غۇلجا شەھەرلىك گارنىزونىدا 15 ئوفىتسىر، 253 ئەسكەر، جەمئىي 268 كىشى بار ئىدى.

4. باش ئارقا سەپ بۆلۈمىدە 113 ئوفىتسىر، 443 ئەسكەر، جەمئىي 556 كىشى.

5. باش دوختۇرخانا، 24 ئوفىتسىر، 91 ئەسكەر، جەمئىي 115 كىشى.

6. شىخو دوختۇرخانىسى، 12 ئوفىتسىر، 14 ئەسكەر، جەمئىي 26 كىشى.

7. ئالاھىدە ئاتلىق دىۋىزىيون، 31 ئوفىتسىر، 414 ئەسكەر، جەمئىي 445 كىشى.

8. شىخو پىيادىلەر پولكى، 113 ئوفىتسىر، 1629 ئەسكەر، جەمئىي 1742 كىشى.

9. غۇلجا 2- پىيادە ئەسكەرلەر پولكى، 110 ئوفىتسىر، 1457 ئەسكەر، جەمئىي 1567 كىشى.

10. زاپاس پىيادە ئەسكەرلەر پولكى، 124 ئوفىتسىر، 1214 ئەسكەر، جەمئىي 1338 كىشى.

11. تېخنىكىس 1- ئاتلىق پولك، 73 ئوفىتسىر، 917 ئەسكەر، جەمئىي 990 كىشى.

12. قوبۇق 2- ئاتلىق پولك، 70 ئوفىتسىر، 1057 ئەسكەر، جەمئىي 1128 كىشى.

13. سارسۇمبە 3- ئاتلىق پولك، 99 ئوفىتسىر، 1106 ئەسكەر، جەمئىي 1205 كىشى.

14. ساۋەن ئاتلىق پولكى، 67 ئوفىتسىر، 976 ئەسكەر،

جەمئىي 1093 كىشى.

15. شىمالىي قوماندانلىق شتاب، 22 ئوقىتىشىر، 50 ئەسكەر، جەمئىي 72 كىشى.

16ـ سارسۇمبە ھەربىي دوختۇرخانا، ئۈچ ئوقىتىشىر، 13 ئەسكەر جەمئىي 16 كىشى.

17. موڭغۇل ئاتلىق باتالىئون، 35 ئوقىتىشىر، 551 ئەسكەر، جەمئىي 586 كىشى.

18. ئارت دىۋىزىئون (زەمبىرەكچىلەر بۆلۈمى)، 27 ئوقىتىشىر، 185 ئەسكەر، جەمئىي 312 كىشى.

19. جازالانغانلارنى باشقۇرۇش روتىسى، 11 ئوقىتىشىر، 78 ئەسكەر، جەمئىي 89 كىشى.

20. ماتورلۇق قوراللار باتالىئونى، ئون ئوقىتىشىر، 194 ئەسكەر، جەمئىي 204 كىشى.

21. چۆچەك گارنىزون ئىسكادىرونى، 21 ئوقىتىشىر، 135 ئەسكەر، جەمئىي 143 كىشى.

22. شوتا ئاتلىق ئىسكادرون، 21 ئوقىتىشىر، 165 ئەسكەر، جەمئىي 177 كىشى.

23. ھەربىي مەكتەپ، 15 ئوقىتىشىر، 55 ئەسكەر، جەمئىي 67 كىشى.

يوقىرىدىكى بارلىق قىسىملاردىكى ئادەم سانى 13 مىڭ 710 كىشى، بۇنىڭ ئىچىدە قازاق ئوقىتىشىرلار 356 كىشى بولۇپ، ئوقىتىشىرلار سانىنىڭ 28پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. ئەندى كورپۇستىكى قازاق جەڭچىلەر 7712 كىشى بولۇپ، پۈتۈن جەڭچىلەر سانىنىڭ 62 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى.

مىللىي ئارمىيىدە بەنجاڭ، مائاۋدۇن پەيجاڭ، زاپخوز، كاتىپ بولۇپ ئىشلەيدىغانلارنى ئۇ چاغدا ئونتەر ئوقىتىشىر دەيتى-

تى. 12 مىڭ 439 جەڭچى ئىچىدە 1861 ئۇنتەر ئۇفتسىر بار ئىدى. مەن بۇلارنى جەڭچىلەر سانىغا قوشتۇم.

مىللىي ئارمىيە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تەركىبىگە ئۆتۈشتىن بۇرۇن سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ئىستاۋىنى قوللانغانىدى. ئۇنىڭدا بىر باشلىقلىق تۈزۈم يۈرگۈزۈلمەيدۇ، سىياسىي، ئىدىئولوگىيىلىك تۈزۈم يۈرگۈزۈلمەيدۇ. جەڭچىلەر بۇيرۇقىغا بويسۇنمىدۇ. پارتىيە رەھبەرلىكى، ئاڭلىق تەرتىپ ئىنتىزام يوق. سىياسىي تۈرمۇشتا دېموكراتىيە بولمايدۇ. كىشىلەر ئۆتتۇرىسىدىكى، ئوفىتسېرلار بىلەن جەڭچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە قېلىپ سىزلىق كۆپ. خېلى بىر تۈركۈم ئوفىتسېرلار گومىنداڭ ئارمىيىسىدىن ئۆتكەن، كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىدىيىسى تەكىلەنمىگەن، ئاز سانىدىكى كىشىلەردە تار مىللەتچىلىك ئېغىر بولغانلىقتىن، جەڭچىلەرنىڭ نارازىلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئارمىيە بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىمۇ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئېغىر مەسىلىلەر ساقلانغانىدى.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تەركىبىگە ئۆتكەندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىدە پارتىيە ۋەكىلى تۈزۈمى تىكلەندى. سىياسىي، ئىدىئولوگىيىلىك خىزمەت كۈچەيتىلدى. سىنىپىي تەربىيە يۈرگۈزۈلدى. پارتىيىنىڭ تەشكىلىي كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، ئارمىيە ئىچىدىكى مىللىتارىستلىق ئىستىل تۈزىتىلدى. ئۇچ چوڭ دېموكراتىيە، ئۇچ چوڭ مەجبۇرىيەت ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ئارمىيىنى سۆيۈش، خەلقنى قوغداش، جەڭچىلەرنى سۆيۈپ، كادىرلارنى ھۆرمەتلەش، ۋەتەننى سۆيۈش تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى. جەڭچى - ئوفىتسېرلار پارتىيە رەھبەرلىكىنى ۋە پارتىيە تەربىيىسىنى قىزغىن قوبۇل قىلدى. پارتىيىگە قىزغىن مۇھەب-

بەت قويغان جەڭچى -ئوفىتسېرلار كونا جەمئىيەتتىن يۇقۇرۇ-
ۋالغان ئاچار ئىدىيە، كەيپىياتلارنى، خاتا ئىستىللارنى تۈزەتتى.
شۇڭلاشقا ئازادلىقتىن كېيىنكى ئۇزاق يىللار جەريانىدا ئارمىيە-
مىز پارتىيە سۆزىگە قۇلاق سالدى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغ-
داپ، پارتىيە تاپشۇرغان تارىخىي بۇرچىنى شەرەپ بىلەن ئو-
رۇندىدى.

1951 - يىلى 3 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيە-
سىنىڭ ھەر بىر قىسىملىرى ئىخچاملاشتۇرۇپ تەرتىپكە سېلىندى.
شۇ قاتاردا 5- كورپۇس قارمىقىدىكى كۆپلىگەن پولك، قىسىم-
لار قىسقارتىلىپ، ئىككى دىۋىزىيە، بىر ھەربىي دوختۇرخانا،
مۇستەقىل ئىلمى باتالىيۇنى ساقلاپ قېلىندى.

14- دىۋىزىيىنىڭ ئورنى شىخودا بولدى.

كومانىدىرى ئىبراھىم باي

كومىسسارى خۇجىڭ

بۇ دىۋىزىيە قارمىقىدا ئۈچ پولۇك بولۇپ، ئۇلار:

40- پولك، ئورنى ئۈرۈمچى.

كومانىدىرى يۈسۈپبوۋ

كومىسسارى دۇڭ شەنشىڭ

41 - پولك، ئورنى چۆچەك.

كومانىدىرى ئالىكسەنكى

كومىسسارى جاڭ شىفېڭ

42- پولۇك، ئورنى غۇلجا.

كومىسسارى باۋشەن (قىزىل ئارمىيىدىن)

پولك كومانىدىرلىقىغا ئورۇنباسارى شارشىبەك

13- دىۋىزىيە، ئورنى قەشقەر.

كومانددىرى مۇھەممەت ئىمىن ئىمىنوۋ
كوممىسارى زوچى
دىۋىزىيە قارمىقىدىكى پولكلار:
37- پولك، ئورنى ئاقسۇ.
كومانددىرى ئامانتۇر بايبزاقوۋ
كومىسارى ۋالك گاگزىك
38- پولك، ئورنى قەشقەر.
پولك كومانددىرى تۇراق ئىسمايىل
كوممىسارى خۇالك ۋېي
39- پولك، ئورنى خوتەن.
كومانددىرى سايىتوۋ
كومىسارى خۇالك چېك
ئىلى باتالىئون قارمىقىدا بىر خەنزۇ روتا،
ئىككى مىللىي روتا بار ئىدى.
باتالىئون كومانددىرى سادىقوۋ
سىياسىي يېتەكچىسى لى خىچك
ئورۇنباسار سىياسىي يېتەكچى قوجاي
شتاب باشلىقى نامانوۋ
1953 - يىلى 3- ئايدا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئارمىيە
ئۈچ تۈركە، يەنى مۇداپىئە، ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش قىسىم-
لىرى بولۇپ ئايرىلدى. ئازراق قىسىم قوشۇمچە ئەچكى مۇدا-
پىئە (جەمئىيەت خەۋپسىزلىكىنى ساقلاش)
سېپىگە ئاجرىتىلدى. شۇ چاغدا مىللىي ئارمىيىدىن ئاتلىق
ئىككى پولك دۋىلەت مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.
بۇنىڭ بىرسى 4 - ئاتلىق پولك ئورۇمچى شەھىرىنىڭ
ئولانباي دېگەن يېرىدە تۇردى. بۇ پولكتىكى جەڭچى- ئوفىتسېر-

لەنىڭ 60 پەرسەنتى قازاق ئىدى.

پولك كومانددرى باۋكەي

كومىسسارى دۇك شەنـچـىك

شـتاب باشلىقى ئەزدزوۋ قاسىم

سىياسىي بۆلۈم مۇددرى شاۋدۇنوۋ ئابدۇكەرىم.

شۇ يىلى 9- ئايدا باۋكەي تارباغاتاي شۆبە ھەربـىي را-يونىغا ئورۇنباسار قوماندان بولۇپ يۆتكەلگـەندىـن كېيىن، بـۇ پولـكقا ئوسمانوۋ رامازان كوماندىر بولۇپ تەيىنلەندى.

60 - يىللاردا پولـك كومـاندىرى مۇسايوۋ ھاشىم، ئـۇندىن كېيىن ئەرشىدىن بولدى.

كومىسسارى سۇك خۇنداۋ

ئورۇنباسار كومىسسارى قوجاي

شتاب باشلىقى ئەخمەتباي

3- ئاتلىق پولـك قەشقەر خانىدا تۇردى. ئۇنىڭ دەسلەپـكى كوماندىرى مۇزەپپەر

كېيىنكى كوماندىرى ئەزدزوۋ قاسـىم

60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بۇ پولـكنىڭ باشلىقـلىرى يەنە بىر نۆۋەت تەكشەلگەن. ئۇچاغدا:

پولك كوماندىرى ئىلاخۇن

سىياسىي كومىسسارى چىك جىڭۇبي

ھىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي ئۇنۋان تۇزۇمى

1. گېنېرال لېيتېنانت
2. گېنېرال مايور
3. پولكوۋنىك
4. پود پولكوۋنىك

1、中将
2、少将
3、上校
4、中校

5、少校　　5. مايور
6、大尉　　6. كاپىتان
7、上尉　　7. ستارشى لەيتىنانت (پاروتچىك)
8、中尉　　8. لەيتىنانت (پادپاروتچىك)
9、少尉　　9. مىلادشى لەيتىنانت (پىراپىرچىك)
01、准尉　　10. ستارشىنا
11、上士　　11. ستارشى سېرژانت
12、中士　　12. سېرژانت
13、下士　　13. مىلادشى سېرژانت
14、上等兵　　14. يېفرىتېر
15、列兵　　15. ئاددىي ئەسكەر

مىللىي ئارمىيىمىز جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تەر-
كىبىگە ئۆتكەندىن كېيىن، خەلق ئۇچۇن پۈتۈن نىيەت بىلەن
خىزمەت ئىشلەش ئىدىيىسى تىكلەندى. سانسىزلىغان ئىلغار
كوممۇنىستلار تەربىيەلەندى. ئارمىيە قىسىملىرى پارتىيەرەھبەر-
لىكىدە قەتئىي تۇردى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىدا خىزمەت
ئىشلىگەن قىزىل ئارمىيە پېشقەدەم كۆممۇنىستلىرى ۋەتەنىنى
سۆيۈش، خەلقنى سۆيۈش، تارىخنى سۆيۈش قاتارلىق ئەنئەنە-
ۋى تەربىيىنى سىڭدۈردى. يەرلىك ئورۇنلارغا يۇزلىگەن قابىل
كادرلارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى.

پارتىيە غەمخورلىقىدا، بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت
كادىرلىرى يۇقىرى مەكتەپلەردە ئوقۇش پۈرسىتىگە ئىگە
بولدى.

دەسلەپكى ئىنقىلابىي پائالىيىتىنى مىللىي ئارمىيىدە باشلە-
غان نۇرغۇن جەڭچى، ئوفىتسېرلار مۇشۇ كۈنلەردە تۆۋەنىنى
زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا ھەر قايسى سەپلەردە سوتسىيالىزم

ئىشلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوشماقتا. شۇنداقلا بىر تۈركۈم پېشقەدەم جەڭچىلەر شەرەپلىك ھالدا دەم ئېلىشقا چىقىپ، ئىنقىلاب تارىخىدىن ئەسلىمە يېزىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى مەنىلىك ئۆتكۈزمەكتە.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئالاھىدە بەلگىلىرى

مىللىي ئارمىيە بايرىقى

بايراقنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە ئوخدىن سولغا قاراپ «لاالە الاالله مخمدارسول الله» دېگەن ئەرەبچە يېزىلغان. بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا يۇلتۇزنى يېرىم ئوراپ تۇرغان ھىلال ئاي چۈشۈرۈلگەن بايراق ئىدى (يەنى ئاي-يۇلتۇزلۇق بايراق ئىدى).

ئارمىيە كاكارى (باش كىيىمگە تاقىلىدىغان بەلگە)

بۇغداي باشقى ئىككى تەرەپتىن ئايلاندۇرۇلۇپ چەمبەر ھاسىل قىلغان، ئوتتۇرىسىدا يۇلتۇزنى يېرىم ئوراپ تۇرغان ھىلال ئاي چۈشۈرۈلگەن دۆگلەك شەكلىدە ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ھوكۇمىتى تەسىس قىلغان ئوردىن، مېدالالار

1. «ئازادلىق» (ئالتۇن ئوردىن) ئوتتۇرىسىغا يۇلتۇز ئېلىنغان ھىلال ئاي شەكلىدە.

2. «ئازادلىق 2 - » (كۈمۈچ ئوردىن) ئوتتۇرىسىغا يۇلتۇز ئېلىنغان ھىلال ئاي شەكلىدە.

3. «باتۇرلۇق» ئوردىنى، دۆگلەك، يۇلتۇزنى يېرىم ئوراپ تۇرغان ھىلال ئاي شەكلى ئوتتۇرىسىغا چۈشۈرۈلگەن، ئۈچەن تەرىپىگە «1946» رەقەملىرى يېزىلغان.

4. «ساداقەتلىك» ئوردىنىنىڭ شەكلى «باتۇرلۇق» ئوردىنى شەكلى بىلەن ئوخشاش.

5. «ئىستىقلالىيەت» (ئالتۇن) ئوردىنى. چوڭ يۇلتۇز-نىڭ مەركىزىگە يۇلتۇزنى يېرىم ئوراپ تۇرغان ھىلال ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن.

6. «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» ئوردىنى، شەكلى «ئىستىقلالىيەت» ئوردىنىغا ئوخشاش.

مىللىي ئارمىيىنىڭ پاگونلىرى

پاگوننىڭ رەڭگى ئەسكىرىي تۈرلەر بويىچە پەرقلىنىدۇ. ھەممە پاگوننىڭ باش تەرىپىدە ئاي - يۇلتۇز شەكلى چۈشۈرۈلگەن مېتال تۈگمە بار.

ھەربىي ئۇنۋانلارنىڭ دەرىجىلىرى ئەشۇ پاگونغا تاقالغان توغرا بالداق ۋە يۇلتۇز سانىغا قاراپ ئايرىلىدۇ. مەسىلەن:

پىراپىرشىك پاگونىدىكى بەلگە: بىر توغرا بالداق بىر يۇلتۇز.

پادپاروتچىك: بىر بالداق ئىككى يۇلتۇز.

پاروتچىك: بىر بالداق ئۈچ يۇلتۇز.

كاپىتان: بىر بالداق تۆت يۇلتۇز.

مايور: قوش بالداق بىر يۇلتۇز.

پادپولكوۋنىك: قوش بالداق ئىككى يۇلتۇز.

پولكوۋنىك: قوش بالداق ئۈچ يۇلتۇز.

گېنېرال مايور: پاگوننىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە ئىلانباغىر بالداق تاقاپ، بىر يۇلتۇز تاقىلىدۇ.

گېنېرال لېيتېنانت پاگونى گېنېرال مايورنىڭكىدەك ئىلانباغىر بالداق تارتىپ، ئىككى يۇلتۇز تاقىلىدۇ.

قازاقچىدىن زەيناۋىدىن يۈسۈپ. تەرجىمىسى

ئەلى يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئەيسا جان مۇسا، ئەمەن ئىبراھىم

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى مىللەتلەردە ئادەتتە «مۇسۇلمان بار يەردە مەسچىت بولىدۇ، مەسچىت بار يەردە مەكتەپ (مەدرىسە) بولىدۇ». ئىلى ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ 1860-يىللاردىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن ئىلگىرىكى مائارىپى ئاساسەن دىنىي مائارىپ ئىدى.

1840 - يىللار ئەتراپىدا غۇلجا شەھىرىدىن راشىدىن، مەنسۇر قاتارلىق كىشىلەر يەتتە سۇغا چىقىپ، شۇ زامانغا نىسبەتەن ئىلغارراق بولغان ئوقۇشلارنى ئوقۇپ كېلىپ، غۇلجا شەھىرىدىكى يېڭىلىق تەرەپدارلىرىغا تەشۋىق قىلغان، بەيتۇللا چوڭ مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئانا تىلى، ھېساب، ئەدەبىيات دەرسلىرىنى قوشۇمچە ئوقۇتقان.

1866 - يىلى ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر قايسى جايلاردا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى، بوزيەر ئېچىش، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشلىرىنىڭ كەڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، پەننىي بىلىملەرگە بولغان ئېھتىياج كۈچەيدى. دەسلەپكى قەدەمدە بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئۆز ئىقتىسادىغا تايىنىپ يەركەت، شەمەي، بۇخارا، تاشكەنت، قازان قاتارلىق شەھەرلەرگە چىقىپ، پەننىي بىلىملەر ۋە ھۈنەر-سەنئەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ كەلدى ۋە ئىلىدا «پەننىي مائا-

ربپنی تەرەققىي قىلدۇرساق ئادەملەرنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ئاشىدۇ، مەدەنىيەتنى يۈكسەلتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىدۇ، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىدۇ...» دېگەندەك ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلدى.

بىراق، ئەينى زاماندا دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، مۇتەئەسسىپ كۈچلەر يېڭىلىق ئېلىپ كىرگۈچىلەرگە شەرىئەت ئارقىلىق قارشى غۇلغۇلا كۆتەرگەن، شۇنداق بولسىمۇ پەننىي بىلىم ئوقۇتۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەنگەن بەزى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا ئاستا - ئاستا تەبىئىي جۇغراپىيە، ئىسلام تارىخى، ئەنبىيالار تارىخى، ئومۇمىي تارىخ، تەبىئەت، ھېساب (ئەبجەت ھېسابىمۇ بار)، ئانا تىلى، ئەدەبىيات قاتارلىق دەرسلەر كىرگەن.

1871 - يىلى چارروسىيە قوراللىق قوشۇن كىرگۈزۈپ ئىلىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئارقىدىنلا چارروسىيە پۈقرالىرىدىن نەچچە مىڭلىغان ئائىلىنى ئىلى ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى ھەر قايسى ناھىيىلەرگىچە كىرگۈزدى. ئوتتۇرىدىكى چېگرا ئېلىپ تاشلانغانلىقتىن، ئىلى رايونىدىكى كۆپلىگەن ياشلار روسىيە شەھەرلىرىگە ھەتتا تۈركىيە، ئەرەبىستان، مىسىر ۋە ياۋروپا-لارغىچە بېرىپ سودا - سېتىق قىلدى. ئىلىم - پەن ۋە تىل ئۆگەندى. بۇ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئىلىدا پەننىي دەرسلەرنى قوشۇمچە قىلغان دىنىي مەكتەپلەر ۋە روسىيە مەكتەپلىرىنىڭ پروگراممىسى بويىچە دەرس ئۆتۈدىغان مەخسۇس مەكتەپلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر-تەرەققىپەرۋەر كىشىلەردىن باۋدۇنبايىنى (ھۈسەيىن مۇسابايوپنىڭ 2 - ئوغلى) ئىلى پەننىي مائارىپىغا قوشقان تۆھپىسى ئۇچۇن ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ كىشى 1890 - يىلى يەركەندىكە چىقىپ، تاتار پەننىي

مەكتىپىدە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلىددىكى نوپۇزلۇق ئۆلـ
مالاردىن بولغان ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ قوللىشى ئـارقىسىدا
بەيتۇللا چوڭ مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپتە ھېساب، ئانا
تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر
قاتارلىق پەننىي دەرسلەرنى قوشۇمچە ئۆتۈشكە تۇرتكىلىكقىلدى،
مۇسابايوپ تىجارەتخانىسى ۋە باشقا مۇلۇكلىرىنىڭ زاكات پۇلى
ھېسابىغا، 1875 - يىلى بەيتۇللا مەسچىت دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ
تەرىپىگە زالى بىلەن تۆت سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ
دوسكا، پارتىلىرىنىمۇ ياۋروپاچە ياسىتىپ، مەخسۇس پەننىي
دەرس ئۆتۈدىغان مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. بۇ مەكتەپـ
نىڭ مۇئەللىملىرىنى باۋدۇنداي ئۆزى تاللاپ، مەكتەپخىراجىتى
ۋە مۇئەللىملەرنىڭ ماڭاشىنى ئۆزى تەمىنلىدى. مانا بۇ، ئىلى
ۋىلايىتىدە بىزگە مەلۇم بولغان تۇنجى پەننىي مەكتەپ. بۇنىڭ
تەسىرى بىلەن ھەر قايسى جايلاردىمۇ پەننىي دەرسلەر
ئوقۇلىدىغان سىنىپلار ۋە مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇش
قا باشلىدى..

1880- يىلى غۇلجا شەھىرىدىكى ئوردا مەھەللىسىدە ئولتۇرۇش
لۇق مۇسابايوپلار قورۇسىدا ـ ئەيسا خەلپىتىم ① بىلەن ھاشىر
خەلپىتىملەر بالا ئوقۇتقۇاتقان دىنىي مەكتەپتە پەننىي دەرسلەر
قوشۇمچە ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. 1881- يىلى سىددىقھاجى ئابىدوپ
دېگەن كىشى ئۆز يېنىدىن ئىقتىساد چىقىرىپ، قازان مەدرىسـ
دىن ئۆز زامانىدىكى مەشھۇر ماتارىپچى كەشفول ئەسرار دا-
مۇللىنى ئالدۇرۇپ، تاشلەپكىدىكى تاتار مەسچىتى يېنىدىكى
دىنىي مەكتەپكە قويدى. كەشفول ئەسرار دامۇللامنىڭ يېتەكچـ
لىكىدە بۇ مەكتەپتە ئانا تىلى، ئەدەبىيات، ھېساب، سىلاۋىيان
ئىلىپبەسى قاتارلىق پەننىي دەرسلەر قوشۇپ ئۆتۈلدى. 1910-

① خەلپەت — دىنىي مەكتەپتە دەرس ئۆتكۈچى - مۇئەللىم.

يىلىغا كەلگەندە تاتار جامائەتچىلىكى مەسجىتنىڭ سول تەرىپىگە ئون سەككىز قەۋەت مەكتەپ سالدۇردى.

1916ـ يىلى باۋدۇنبايىنىڭ خىراجىتى بىلەن رۇسىيەدىن ئابدۇللا بوبى، خەدىچە بوبى قاتارلىق مۇئەللىملەر يۆتكەپ كېلىنگەن، كېيىن بۇ مەكتەپنىڭ نامى «مەكتەپنۇر» ئاتىلىپ، مۇكەممەل تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بولغانىدى.

1885ـ يىلى گابىتوپ شەھىرىدىن ھاجىم دەڭگەن تاتار كىشى بەيتۇللا مەسچىتى جامەسىنىڭ جەنۇبىغا تۆت سەنەپلىق، ئون ئىغىز ياتاقلىق مەكتەپ ياسىتىپ بەرگەن، بۇ مەكتەپ «مەكتەبى كەشفىيە» دەپ ئاتالغان.

1890ـ يىلى خېلىل، مەخپىر ئەپەندىلەر ھازىرقى شەھەرلىك ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ شىمالىدىكى سۇ بويىغا ئۇچ سەنەپلىق پەننىي مەكتەپ ئاچتى. 1920ـ يىلى بۇ ئورۇنغا تۆت سەنەپلىق ئىككى قەۋەت يېڭى مەكتەپ سېلىنىپ، ئەخمەت، مەرۇپ سەئىدى، مەرۇپجان قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇتقۇچى بولغانىدى.

1879ـ يىلى ئۆزبېك مەھەللىسىدىكى مەسچىت يېنىغا سېلىنغان دىنىي مەكتەپنى 1911ـ يىلى غەنىدىنباي پەخىرىددىنوپ دەگەن كىشى بۇزدۇرۇپ، ئورنىغا تۆت سەنەپلىق ئۆزبېك مەكتىپى سالدۇرۇپ، پەننىي دەرسلەر ئوقۇتۇلۇشقا باشلىغانىدى.

1905ـ يىلى خەلچە ئابىستاي، غەزىز ئەۋزى ۋە ئەينۇرە قاتارلىقلار ھەرەمباغ قەزىلكۆۋرۈك يېنىدا (ھازىرقى 1ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا) ئىككى ئۆيدە بىلىمىگە قاراپ ئۇچ سەنەپلىق «قوشما سىنىپ» تەشكىللەپ، پەننىي مەكتەپ ئاچقان.

مۇشۇ مەزگىللەردىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ كۆپۈنچىسى پەننىي دەرسلەرنى قوشۇمچە ئوقۇتقان بولۇپ، بۇلارنىڭ دەرسلىكى رۇسىيەنىڭ قازان شەھىرىدىن كۆپرەك كەلتۈرۈلگەن.

1908 - یلی قازان شه هرده بیسلفان
مه درسه (دینی مه کته پ) پروگرامسناك
"ابتدائیه" قسمی نك بر هفته لك درسلرجدولی.

درس اسملری	حاضرلك صنفی	برنجی صنف	ایکنجی	اوچنجی	دورتنجی	بیشنجی
قرآن	—	٥	٥	٤	٢	٢
ضروریات دینیه	١	٢	٣	٢	٢	٢
قواعد تورکیه	—	—	—	—	٢	٢
قراءة تورکیه	٦	٥	٤	٢	٢	١
املاء	٣	٢	٢	١	١	١
انشاء	—	١	١	١	١	١
حدیث وعربچه	—	—	—	٢	٢	٢
روسچه	—	—	٣	٦	٦	٦
فارسیچه	—	—	—	١	١	١
حساب	٣	٣	٣	٣	٣	٣
جغرافیه	—	—	—	—	١	١
تاریخ	١	١	١	٢	١	٢
علم اشیاء	—	—	—	—	١	١
کورکام یازو	٣	٢	١	١	١	١
اشکال	١	١	١	١		
اسچوط	—	١	١	١	١	—
حفظ	—	١	١	١	١	١
مقام	—	—	—	—	—	١
جمعسی	١٨	٢٤	٢٦	٢٨	٢٨	٢٨

باؤدۇنباي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە دۆلەتلەردىن باشقا، ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەر بىلەنمۇ سودا مۇناسىۋىتى قىلاتتى. ئۇ سىرت مەملىكەتلەرنىڭ سانائەت جەھەتتىكى ئۇستۇنلۈكىدىن ئىلھاملىنىپ، گېرمانىيەدىن بىر كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى سېتىپ ئېلىپ، 1905- يىلى بۇ زاۋۇتنىڭ تېخنىكىلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا يۆتكەپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

1906- يىلى بۇ زاۋۇتنىڭ بىر قىسىم سېخلىرى ئىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم سېخلىرى تېخنىك ئىشچىلار كەمچىل بولغاچقا ئىشقا كىرىشتۇرۇلمەي تۇرۇپ قالىدۇ. شۇڭا باؤدۇنباي 1907- يىلى ھازىرقى پېداگوگىكا ئىنىستىتوتىنىڭ ئورنىدا تېخنىك ئۇستىلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپىنى ئاچقان. مەكتەپكە بۇ خارادا ئوقۇغان ئىمىر داموللام، نەزامىددىن قاتارلىق كىشىلەرنى ۋە زاۋۇت بىلەن بىللە كەلگەن بەزى تېخنىك ئىشچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇيغۇر، قازاق، تاتار قاتارلىق مىللەتلەردىن 200نەپەر ئوقۇغۇچىقوبۇل قىلىپ دەرس باشلىغان. بۇ مەكتەپتە تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، فىزىكا قاتارلىق پەنلەي دەرسلەر ئوقۇتۇلغاندىن تاشقىرى، زاۋۇتتا ئىشلىتىدىغان تېرە پىرىم قىلىش، ئۇچەي ئايرىش، مويچىلىق، ئەنجۇمە سازلىق، ئىگەرجابدۇق ياساش، شورنىكچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر ئۆگىتىلگەن. بۇ مەكتەپنى 1907- يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتىپى دېيىشكە بولىدۇ.

شۇ يىللاردا ئىلىدىكى ياشلار ئىچىدە چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغۇچىلار كۆپەيىپ، بىر قىسىملىرى ھۈسەيىن ئەپەندى باشچىلىقىدا ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇشقاماڭغان، يەنە بىر قىسىم ياشلارنى باؤدۇنباي ئۆز مال - مۈلكىنىڭ زاكات پۇلى ھېسابىغا تۇركىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. چەتكە

ئوقۇشتا چەققانلارنىڭ ئالدى 1913- يىلى ئوقۇش پۈتكۈزۈپ قايتىپ كېلىپ، ئۆز كەسپى بويىچە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئىشلىدى. بىر قىسمى بەيتۇللا مەسچىتى يېنىدىكى پەننىي مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ مەكتەپكە «ھۈسەينىيە» مەكتىپى دەپ نام بېرىلدى. كېيىن «ئىلى مەكتەپ» كە ئۆزگەرتىلدى.

1911- يىلى بېشىرباي دېگەن كىشى ئۆزى پۇل چىقىرىپ ھازىرقى 3- باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ شىمالىدىكى يول بويىغا ئوتتۇرىسى كارىدورلۇق ئالتەسىنچىلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، زامانىغا لايىق پارتا، دوسكىلارنى ياستىپ بەردى. بۇ مەكتەپنى مەخسۇس قىزلار مەكتىپى قىلىپ ئېچىپ، سېيىت ئايىم، قىزىلكۆۋرۈك مەكتىپىدىكى خەلىچە ئابىستاي، غەزىز ئەۋزى، غەينۈرە ئاپپاي قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلدى. (بۇ مەكتەپكە كېيىنرەك ئوغۇل ئوقۇغۇچىلارمۇ قوبۇل قىلىنغانىدى). بىراق ئەينى يىللاردىكى مۇتەئەسسىپ كۆچىلەر مەكتەپلەردە پەننىي دەرسلەرنىڭ ئۆتۈلۈشىگە، بولۇپمۇ قىزلارنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى ئىدى. شۇ يىللاردا ئۆتكەن ئادىلبەك، ئىمام مەھەممەتباي، ياقۇپباي قاتارلىق كىشىلەر ھەدىسە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا كىرىپ: «پەننىي مەكتەپلەر كۆپىيىپ كەتتى. ئۇلار بالىلارنى جەدىت قىلىپ تەربىيىلەۋاتىدۇ... ئوقۇغۇچىلارنى ئەسكەرگە ئوخشاش مەشىققە دەسسىتىپ، ھۆكۈمەتكە قارشى قىلىپ ئۆستۈرىۋاتىدۇ ...» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر بىلەن چېقىمچىلىق قىلىدۇ. ياقۇپبەك ھاكىمبەك خوجىنىڭ ئالدىغا كىرىپ: «بېشىرباي بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئارقىسىغا قىزلار ئۈچۈن مەكتەپ سېلىۋاتىدۇ. قىزلار ئوقۇپ نېمە قىلىدۇ؟» دەپ دادلىسا، ئادىلبەك قاتارلىقلار دو-

تەينەك ئالدىغا كىرىپ: «پەننىي مەكتەپلەر باللارنى كالتە قۇيرۇق (ياۋروپاچە قىسقا كىيىدىغان) قىلىپ تەربىيىلەپ بۇزۇۋېتىدىغان بولدى. ھۆكۈمەتكە قارشى كەيپىياتنى ئۆستۈرۈۋاتىدۇ» دېگەندەك پەتنە - ئىغۋالار بىلەن چاقىدۇ. بۇ نادان، قارا كۆچلەرنىڭ قۇتراتمىشى سەۋەبىدىن ئەينى يىللاردا ئابدۇراخمان ئەپەندى، جىرجىس ھاجىم قاتارلىق بەزى ئىلغار مۇئەللىملەر تۇرمىگە تاشلانغانىدى.

مەشھۇر ناتىق، مەرىپەتپەرۋەر ئالىم نەسوھا داموللام 1910-يىلى مىسىردا ئوقۇپ قايتىپ كېلىپ، سۇدەرۋازا مەسچىتى يېنىدىكى ئىككى ئىغىزلىق ئۆيدە مەكتەپ ئېچىپ، ئۆزى ئوغۇل بالىلارنى، ئايالى قىز بالىلارنى يىغىپ، پەننىي دەرس ئوقۇتقانىدى. شۇچاغدىكى ئىلمى ۋەزىيىتى توغرىسىدا نەسوھا داموللام بىر شېئىرىدا:

بىزنىڭ ئىلىمدا شۇنچە لايى كۆپ.
زاكات بەرمەيدىغان بىمەنا بايى كۆپ.
تۇراپ سەيسىگە خەلقنى دائىم،
رەستە - بازار، كوچىدا يايى كۆپ.
پەقىر - مىسكىن، غېرىبلەر شەنىگە،
ئالدامچى، قاششاق لولى، گادايى كۆپ...

دەپ كۆرسەتكەن،يەنە بىر شېئىرىدا:

شارائېتلىك ئەزىزلەر قالمىدى، قالدى كاساپەتلەر،
پاراسەتلىك ئەدىپلەر يوق، رەئىس بولدى ھاماقەتلەر.
رەئىس بولماق ئۈچۈن سەرپ ئېتۇر بارى-يوقىنى بىل،
سەنلەرگەنى كۆرۈندى سەبىلەر، ئېپي ھاماقەتلەر.

.....

نەسوھ ئاخىر زامانىدا ئىلىمجا قىل خۇدايىڭغا.

سالامەت ئولسا ئىمانلىك، ئەجەپ كۆركەل كارامەتلەر.

دەپ يازغانىدى. نەسوھا داموللام خۇراپاتلىق كۆچەيگەن، چېقىمچىلارنىڭ ھەركىمتى ئەشەددىيلەشكەن ئەھۋال ئاستىدا، 1918- يىلى مەكتەپتىن ئايرىلىپ جاغىستايغا، كېيىن خۇنەخاي مازارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

1762- يىلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ ئۇلىدا گېنېرال مەھكىمىسى (جاڭجۈنفۇ) تەسىس قىلغان بولۇپ، چېگرانى قوغداش، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۇچۇن شەرقىي شىمالدىن بىر قىسىم شىبە ئوفىتسېر - جەڭچىلەردىنى ئائىلىسى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا يۆتكەپ چىقاندى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىن خەنزۇ ئەسكەرلەر، مانجۇرىيەدىن مانجۇ ئەسكەرلەر، چېچەخار ئۆلكىسىدىن سولان ئەسكەرلەر، چاخار ئۆلكىسىدىن موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ئېلىپ چىققانىدى. موڭغۇل يىلك (باتالىئون) بورتالادا، سولان يىگى كونا قورغاستا، شىبە يىگى چاپچالدا تۇرسىمۇ، بۇلارنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى كۆرەدە — گېنېرال مەھكىمىسىنىڭ يېنىدا ئايرىم كۆچىلاردا تۇراتتى. شۇڭا، بۇ يەردە 19- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپلا خەنزۇ، شىبە، مانجۇلارنىڭ بالىلىرى ئوقۇيدىغان كۆرە مەكتىپى (ئۇ چاغدا خەنزۇچە «شۆتاڭ»دەپ ئاتىلاتتى) بارلىققا كەلدى. 1911- يىلى جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەت ۋەزىيىتىگە ئوخشاشلا ئىلىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

شۇ يىلى مەنچىڭ خانداناملىقىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇپەتتىشى يالڭ زېڭشىننىڭ تەستىقى بىلەن كۆرە قەلئەسى ئىچىگە 500 ئوقۇغۇچى سىغدىغان چوڭ مەكتەپ سېلىندى. يەرلىك خەلق

بۇ مەكتەپنى «كۆرە شۆتاك» دەپ ئاتايتتى. بۇ مەكتەپتە خەل-
زۇ، شىبە، مانجۇ، ئۇيغۇر، قازاق مىللەتلىرىنىڭ بالىلىرى ئوقۇ-
غان. ھۆكۈمەت ئوقۇغۇچىلارنى پۈتۈن تەمىنات بىلەن تە-
مىنلىگەن. ئۇ مەكتەپ 1933- يىلى «12-ئاپرىل» ئىنقىلابىدىن كېيىن،
شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغىچە ئۆتكەن 20 نەچچە
يىل جەريانىدا نۇرغۇن زىيالىيلارنى تەربىيىلەپ چىققان.

غۇلجا شەھىرىدىكى «تاتارلىيە مەكتىپى» مۇ بىر قەدەر تارى-
خى ئۇزۇن مەكتەپلەرنىڭ بىرسىدور.

بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى ئەسلىدە مۇتائالى خەلپەمنىڭ قورۇ-
جايى ئىدى. بۇ كىشى 1895- يىلدىن باشلاپ بۇ قورۇدا دىنىي
مەكتەپ ئاچقانىدى. 1911- يىلى پارتلىغان شىنخەي ئىنقىلا-
بىدىن كېيىن، تېمىپزات خەلپەت، ئەمرۇللا خەلپەت ۋە داۋامە-
دىن خەلپەتلەر نىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا بۇ مەكتەپتە بارا-
بارا پەننىي دەرسلەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى.

مۇتائالا خەلپەم (خەلپەم ھەزرەت) 1932- يىلى مەككىدىن
قايتىپ كېلىپ بۇ قورۇ- جايىنى پۈتۈنلەي مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ
بېرىپ، ئۆزى باشقا قورۇ-جايغا كۆچۈپ چىققان. شۇنىدىن باش-
لاپ بۇ مەكتەپنىڭ نامى «تاتارلىيە مەكتىپى» دەپ، مۇتائالا
خەلپەمنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

1915- يىلى ناغرىچىدىكى ئەسكەر قاردىم دېگەن كىشى ئۆز
قورۇسىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، دىن دەرسى بىلەن
ئانا تىل، ھېساب، ئەدەبىيات دەرسلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇتە-
قانىدى. كېيىن ئابدۇسالام ئەپەندى، يارمەھەممەت مەخسۇم-
لار بۇ مەكتەپكە مۇئەللىم بولۇپ، پەننىي دەرسلەرنى تېخىمۇ
كۆچەيتكەن. 1933- يىلغا كەلگەندە بۇ مەكتەپ كېڭىيىپ مە-
چىت قورۇسىغا كۆچۈپ چىققان. بۇ مەسچىت ھەرجۇمە كۈنى زىكرى-

سۆھبەت بولىدىغان خانىقا ئىدى. شۇڭا خانىقا ئىچىگە كۆچۈپ چىققان بۇ مەكتەپنى «خانىقا مەكتەپ» دەپ ئاتىغان.

1918- يىلى شەنگەن يامۇل ئىچىدە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ (شۆتالغ) ئېچىلغان. بۇ مەكتەپ كەسپىي تېخنىكوم خاراكتېرىدە بولۇپ، ھەر مىللەت بالىلىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ، خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىتەتتى. بۇ مەكتەپنى پۈتكۈزگەنلەر ئەمەلدار، تەرجىمان، كاتىپ ياكى بوغالتىر بولۇپ چىقاتتى.

1918- يىلى ئەترايدا بىر قىسىم رۇس پۇقرالىرى غۇلجا شەھىرىگە كۆچۈپ كەلدى. رۇس بالىلىرىنىڭ ئوقۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، باۋدۇن ھاجىم ھازىرقى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئىچىگە ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىپ بەرگەن. كېيىن رۇس ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن 1932- يىلغا كەلگەندە بۇ مەكتەپ تۆت سىنىپلىق مەكتەپ بولغان.

1920- يىللاردا يەنە بىر قىسىم مەكتەپلەر يېڭىدىن قۇرۇلدى. ھازىرقى 4- دەرىجىلىك دوختۇرخانىسى ئورنىدا بىر خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلدى.

1922- يىلى سەيدۇللا مەخسۇم تاختېۋۇن مەھەللە مەسچىتىنىڭ يېنىدا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئېچىپ بالا ئوقۇتتى. دەسلەپتە دىنىي دەرس ۋە پەننىي دەرس قوشۇپ ئۆتۈلدى. كېيىن پەننىي دەرسلەر كۆپەيتىلدى.

1923- يىلى ھاشىر رازاق ئەپەندى دۆڭمەھەللىدىن قورۇ-جاي ئېلىپ، يېڭىچە بىر مەكتەپ ئاچتى. بۇ مەكتەپ پەيدىن-پەي كېڭىيىپ، ھازىرقى 5- باشلانغۇچ مەكتەپ (روشەن مەكتەپ) كە ئاساس سېلىنغانىدى. 1932- يىللاردا بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇ-چىسى 200 دىن ئاشقان، ئون سىنىپ بولۇپ، ئون نەپەر ئوقۇت-قۇچى دەرس ئۆتكەن.

1924- يىلى دامۇللا رازىيۇپ دېگەن كىشى ئىلمىن ئاخۇن بىلەن بىرلىشىپ، ھەرەمباغ مەسچىتى يېنىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپتە دەسلەپتە دىنىي ۋە پەننىي دەرسلەر ئاردىلاش ئۆتۈلگەن. كېيىن رەسمىي پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپكە ئايلانغان.

1927- يىلى ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 6- باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يېنىدىكى تاتار مەسچىتى يېنىغا تاتار ئاتىلار كومىتېتىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ئۇچ سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىنغان. مۇنىرە، پاتمە، پەرىخە قاتارلىق مۇئەللىملەر دەرس ئۆتكەن.

بۇ يىللاردا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىدا كۆپلىگەن يېڭىلىقلار بولغان. مەكتەپلەردە ئەدەبىيات - سەنئەت، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى كۈچىيىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى پائالىيەتلىرىمۇ جانلانغان. پۇتبول، ۋالىبول، گەرەتكە، قاچقانچۇق ئويۇنلىرى ئويناندىغان بولدى. بۇ يېڭىلىقلارنى كىرگۈزۈشتە تۈركىيىدىن كەلگەن ئابدۇراخمان ئەپەندى قاتارلىقيەتتەزىيالى ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن دى.

جۈگدىكى مەنچىڭ خانداڭلىقىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى 1911- يىلى شىنخەي ئىنقىلابى ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. بىراق يۇەنشىكەي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىۋالغانلىقتىن، شىمالىي ئىنقىلابىي كۈچلەر ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

مەنچىڭ خانداڭلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى باش مۇپەتتىشى بولۇپ كەلگەن ياڭ زىڭشىنمۇ 1921- يىلى شىنجاڭنىڭ دودۇسى (مەمۇرىي ۋە ھەربىي باشلىقى) بولۇۋالدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا دەۋرىدە «ئىشىكنى تاقاپ، ئۆزىنى قوغداش، خەلقنى ئادانلاش-

تۇرۇش» سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، مائا-
رىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. ئەكسىنچە ماۋجۇ خاندا-
لىقى يۈرگۈزگەن مىللىي زۇلۇم ۋە قۇل قىلىش سىياسىتىنى تې-
خىمۇ بەتتەر كۈچەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، پۈتۈن شىنجاڭدا ئې -
زىلگەن مىللەتلەرنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى ئەۋج ئالدى. جۈملە-
دىن قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرى ئەكسىنەتچىل
ھاكىمىيەتنى تەۋرەتتەپ قويدى. 1928- يىلى مىللىتارىست يا-
ڭ زېڭشىننىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ھەربىي - سىياسىي ئۆزگىرىش
ئارقىلىق جىن شۇرېن تارتىۋالدى. لېكىن بۇ زومىگەرنىڭ دەۋ-
رىدىمۇ خەلق ئۇستىدىكى مىللىي ۋەسىنىپىي زۇلۇم تېخىمۇ كۈچەي-
دى. نەتىجىدە قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ئۇزۇلمەي داۋام
قىلىۋاتقان ئىنقىلابىي كۈرىشى يېڭى دولقۇنغا كۆتىرىلىپ،
1933- يىلىغا كەلگەندە جىن شۇرېن،
ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. 4-ئاينىڭ 12- كۈنى شىنجاڭدا
دېموكراتىك ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇ ھۆكۈمەتكەيەر-
لىك مىللەتلەر ۋەكىللىرىمۇ قاتناشتۇرۇلدى.

بىراق، جىن شۇرېننىڭ ھەربىي باشلىقى شېڭ شىسەي
ئۆزىنى «ماركسىزمچى، سوتسىيالىزم تەرەپدارى» دەپ جاكارلاپ،
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇپ، جوڭگو كوممۇنىستلىك
پارتىيىسى بىلەن بىرگە ئىشلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ئەينى شا-
ئىتتىن ئۇستۇلۇق بىلەن پايدىلىنىپ، ھاكىمىيەتنى قولغا كىر-
گۈزۈۋالدى، ئۇ ئۆزىنى نەقاپلاپ، شىنجاڭ خەلقىغە پايدىلىق
بەزى ئىشلارنى قىلدى. مەسىلەن: سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، 3-ئىنتې-
تېرناتسىئونالدىن، جوڭگو كوممۇنىستلىك پارتىيىسىدىن ۋەكىللەر،
كادىرلار كىرگۈزدى. چېخ تەنچىيۇنلىك تەشەببۇسى ۋە قول

سەلەشى بىلەن «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى تۈزۈپ ئېلان قىلـ
دى. بۇ ئىشلار شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ما-
ئارىپ ۋە باشقا ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە پايدىلىق بولدى.

«12ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆلكىلىك دېموك-
راتىك ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى بـارلىق
ناھىيىلەردە 1933ـيىلدىن باشلاپ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مە-
دەنىيەتـئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدىكى مـەر-
كەزدىي ئۈيۈشمىنىڭ باشلىقى ئابدۇللا داۋۇتوپ ئىدى. 1934ـيىلى
8ـئايدا 3ـ ئىنتىرناتسىئونالنىڭ ئەزاسى، كوممۇنىست ۋاقباۋچەن،
ئۇنىڭدىن كېيىن خۇاڭمىخۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدە جاھانگىرلىككە
قارشى ئۈيۈشما قۇرۇلدى. بۇ ئۈيۈشمىنىڭمۇ ھەر قايسىۋىلايەت،
ناھىيىلەردە، ھەتتا ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەردە شۆبە-
لىرى قۇرۇلدى. بۇ ئۈيۈشمىلار شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ،
ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيەتلىرىنى قاناتلايدۇرۇپلا قالماستىن،
ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، تاشقى جەھەتتە جا-
ھانگىرلىككە قارشى، ئىچكى جەھەتتە ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى
تۇرۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەڭ-باراۋەرلىكىنى كۆچەيتىپ،
ئۇلارنىڭ ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش قاتار-
لىق جەھەتلەردە ئالاھىدە رول ئويناندى.

1911ـيىلقى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى بىلەن تەڭ ئىلـ
لىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇيغۇرچە مەتبەئە، ئىچكىرى ئۆلكـ-
لەردىن خەنزۇچە مەتبەئە ئۇسكۇنىلىرى كىرگۈزۈلۈپ، مىڭ مەتـ
بەئىدە گېزىت ۋە ھەر خىل كىتابلارنى بېسىپ چىقىرىشقا باشلـ-
ىغاندى. دېموكراتىك ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن،
شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىمۇ ئىلگىرى-كېـ-

يمن بولۇپ گېزىت-ژۇرنال، كىتابلار مەخ مەتبەئە بىلەن چەقمە-
رىلىپ، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن گېزىت-ژۇرنال ۋە ھەر خىل ئوقۇش ماتېرىيالىرى،
پوچتا - تېلېگراف، باسما ئۇسكۇنىلىرى كېرىشكە باشلىدى. بىر
قىسىم دوختۇرلار كېرىپ، يېڭىچە داۋالاش ئىشلىرىمۇ يولغا قو-
يۇلدى. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ يېڭى دېموك-
راتىك مەدەنىيەت ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈردى.

1933-يىلى ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىي-مائارىپ ئىدارىسى قۇ-
رۇلدى. 1934-يىلدىن باشلاپ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنى-
يەت- ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر
مەدەنىيەت-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 12-ئايدا قۇرۇلدى. 11 ناھىيە-
دە شۆبە ئۇيۇشمىلار قۇرۇلدى. ئەدەبىيات-سەنئەت (سانايىنەف-
سەدەيتتى) پائالىيەتلىرى جانلاندى. شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتى-
پاقى بىلەن تۈزگەن كېلىشىمى بويىچە 1933-يىلدىن 1935-يىلغى-
چە ھەر يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت
ئۇنىۋېرسىتېتىغا 100 نەپەردىن مىللىي ئوقۇغۇچى چىقىرىلىشقاباش-
لىندى.

1934-يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋەكىلى بۇرھان شەھىدى
ئىلىغا كېلىپ، بۇ يەردىكى ئەمەلدارلار، ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك
بايلىرى ۋە قازاق بولۇسلىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئاچتى. بۇيىغىن-
دا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورنىتىلىشقان
ھەر خىل شىركەتلەرنى قۇرۇش، ئىلى گىمنازىيە مەكتىپىنى سې-
لىش قاتارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى. نەتىجىدە ئىلى
گىمنازىيە مەكتىپى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەبلەغ سېلىشى بە-
لەن قۇرۇلۇپ، 1936-يىلدىن باشلاپ رەسمىي ئوقۇغۇچى قوبۇل
قىلىنىپ دەرس باشلىدى.

ئەلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت-مائارىپ ئىدارىسىنىڭ دەسلەپ-كى باشلىقى خەبىب يونۇسچى ئىدى. بۇ ئىدارە قۇرۇلغاندىن كې-يىن، ناھىيىلەردە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى كۆپلەپ ئېچىش خىز-مىتى چىڭ تۇتۇلدى. بەزى ناھىيىدە بەشتىن ئونغىچە، كۆنەس، نىلقا ناھىيىلىرىدە 15 كىچە باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. مائا-رىپ سېپىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتى-ياجمۇ ئاشتى.

مەدەنىيەت-مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن غۇلجاشە-ھىرىدە ۋە ناھىيىلەردە ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسلىرى ئې-چىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تولۇقسىز پېداگوگىكا مەكتەپ پىروگراممىسىدىكى پېداگوگىكا، ئانا تىلى، ھېساب، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، تارىخ، ئاناتومىيە، تەبىئەت قاتارلىق دەرسلەر ئۆ-تۇلدى. نەتىجىدە، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ۋىلايەت بويە-چە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدىكى دىنىي مەك-تەپلەرمۇ 1920-يىلدىن كېيىن دىنىي دەرسكە پەننىي دەرسلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ئوقۇتۇشنى پەيدىنپەي كۆچەيتتى.

1914-يىلى ئورغاس ناھىيە چىلپەكزىدىكى كىچىك مازار-لىق ئابدۇللا غوجامبەرھاجى ئوغلى تۇركىيىگە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز مەھەللىسىدە بىر مەكتەپ ئېچىپ دىنىي ۋە پەننىي دەرسلەرنى ئارىلاش ئوقۇتقان. 1920-يىلىدىن كېيىن بۇ مەكتەپ كېڭىيىپ ئاساسلىقى پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتىدى-غان مەكتەپكە ئايلانغان.

1925-يىلى چاپچال ناھىيىسىنىڭ خۇنۇقاي مازىرىدا ئىمىن-جان باھاۋۇددۇنىڭ باشقۇرۇشىدا پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىل-غان. كېيىن بۇ مەكتەپ شۇ ئەتراپتىكى .مەكتەپلەر ئۈچۈن مەر-

كەزدي مەكتەپ بولۇپ قالغان.

بۇ مەزگىللەردە ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ تۇرتكىسى بىلەن چار-ۋىچىلىقنىڭ ئاساس قىلغان ناھىيىلەردىمۇ دىنىي مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋەنىنىي مەكتەپكە ئۆزگىرىش جەريانى تېزلەشتى. كۈنەس ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا 1920-يىلدىن كېيىن، بولۇپمۇ «12- ئاپرېل» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بۇ ئۆزگىرىش بىر قەدەر تېز بولغانىدى.

1918- يىلى ھازىرقى كۈنەس ناھىيە بەش تۆپەنىڭ چاقما ئېغىزىغا جايلاشقان يالغۇز كۆكتۆبە ئۇستىگە ئوتتۇرا ئاسىياپا-سۇنىدا مەسچىت سالدۇرغان قۇۋۋان زەكگى يەنە ئۇچ سىنىپلىق كو-نىچە مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىدىن مۇھەممەتقارى دې-گەن كىشىنى تەكلىپ قىلىپ ئەپكېلىپ، دىنىي دەرس ئوقۇتقان. 1920-يىلدىن كېيىن ئىسلام ئىسمىلىك تاتار زىيالىينى تە-كلىپ قىلىپ، پەيدىنپەيدىن پەنىنىي دەرسلەرنى كۆپەيتىپ ئوقۇتقان. كۈنەس مائارىپىنى گۈللەندۈرگۈچىلەردىن بىرسى بولغان ساتىبالدى دې-گەن كىشى قازاقستاندىن غۇلجىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، غۇلجا تاتار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان قالىموللا بەك-تۇرلىن دېگەن زىيالىنى ئالمالىقتىكى جىڭىشكە سايدا ئوقۇتقۇ-چىلىق قىلىشقا تەكلىپ قىلغان. ساتىبالدى ئۆزى باش بولۇپ مەسچىت ۋە دىنىي مەكتەپ سالدۇرغان (ئالتە ئېغىزلىق ياغاچ ئۆينىڭ بەشىنى سىنىپ قىلغان). قالىموللىنىڭ جاپالىق ئەجرى ئارقىسىدا بۇ يەردىن دىنىي ۋە پەنىنىي بىلىم ئالغان نۇرغۇن زىيالىيلارىيېتىن-شىپ چىققان.

ساتىبالدىنى ئۇلكە قىلغان نوغايبەك (ئارالتۆپە كەنسۇددىكى ئېستېمەس ئاقالاقچىنىڭ بالىسى) دىنىي دەرس ئوقۇتۇۋاتقانكېيىن كېز ئۆيىنىڭ ئورنىغا 1919- يىلى ئىككى ئېغىز ياغاچ ئۆي سالـ

دۇرۇپ، چاقما ئىچىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان سالاخى سەئىدى دېگەن تاتار زىيالىسىنى تەكلىپ قىلىپ ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان 30 ئوقۇتقۇچىنىڭ ۋە پەننىي دەرسلەرنى ئاردىلاشتۇرۇپ ئوقۇتقان: 1930-يىلىغا كەلگەندە يەنەبەش ئېغىز ياغاچ ئۆي سالدۇرۇپ، ئوقۇتقۇچى سانىنى 60 قا كۆپەيتكەن.

1933-يىلى «12-ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بىلەن قۇرۇلغان دېموكراتىك ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» ئارقىلىق پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1935-يىلى قۇرۇلغان تالدى «تۇران» مەكتىپى ئەنە شۇ تەرەققىياتنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىدىمۇ ساتىبالدى، مەخسۇتلار يېتەكچىلىك رول ئوينىغان. ئۇلار «تۇران» مەكتىپىگە تېكەستىن ئەخمەتبېك (تاتار) دېگەن بىلىملىك كىشىنى يۆتكەپ كىلىپ مۇدىرلىققا قويغان. ئۇرۇمچىدىن جاڭجاۋلىن ۋە ئادىل سەكسەن دېگەن زىيالىيلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا ئەپكەلگەن. جاڭجاۋلىن مۇدىر، ئادىل ئوقۇتۇش بۆلۈم باشلىقى بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن سىددىق بەلۈمەتى قاتارلىق قابىل ئوقۇتقۇچىلىرى بولغان. شۇڭا بۇ مەكتەپتە ھەر جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن تېزلا كۆزگە كۆرۈنگەن.

1933-يىلى ئوغايبەكنىڭ ئىنىسى قاناتبەك زەڭگە ئۆز بالىلىرى ۋە ئىنىلىرىنى ئوقۇتۇشتىن باشلاپ، كېيىن 1-، 2-، 3-، 4-سىنىپلىرى بولغان باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتتى.

1933-يىلى قاناتبەك ئاقالاقچى غۇلجىدىن ئۆمەر ئاخۇن، سەيىت ئاخۇن دېگەن ئۇستىلارنى ئەپكېلىپ 1935-يىلغىچە ئوتتۇرىسى كاردىورلۇق 14 سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇردى. ئوقۇتقۇچىلارنىمۇ

غۇلجىدىن يۆتكەپ كەلدى، ئوقۇغۇچى سانى 380گە يەتتى.

1933-يىلى ئاراالتۆپە ئۇچكەپتەر دېگەن يەردە قازاباي دېگەن كىشى ئىككى سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ ئاچتى. 1937-يىلىغا كەلگەندە كېسەكتاملىق بەش سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، 120 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشىنى ئا-ساسلىقى خەلقتىن يىغىپ بېرەتتى.

1935-يىلى ئاراالتۆپىدە رۇسلار رۇس مەكتىپى ئاچتى، بۇ يەر-دىكى ئۇيغۇرلارمۇ 1939- يىلى ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئاچتى. كېيىن سىنىپ سانى كۆپەيتىلىپ، ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئوقۇغۇچىلار120 دىن ئاشقانىدى. بۇ مەكتەپكە بۇ چاغدا سالاخى سەئىدى مۇ-دىر بولغان. رەھىم تومپاق، يۈسۈپجان، خەلىچە بانۇم، سۈيۈم-بىكە قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار دەرس بەرگەن. كۈنەستە يەنە ئۇچبۇلاق مىس مەكتىپى، چاقمىدا سادى مەكتىپى، قارابۇغرا-دا چۆيۈنباي مەكتىپى، قىزىلتالدا ئېسىمبېك مەكتىپى، ئاقبۇر-خان مەكتىپى، ئاقبۇلاق ساغا قاسىمبېك مەكتەپلىرىمۇ كېيىن-كەينىدىن قۇرۇلغانىدى. 1940- يىلى كۈنەس ناھىيە بولۇپ تە-سىس قىلىنغاندىن كېيىن، ئولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ (سىنىپ)لار-مۇ تەسىس قىلىنغان.

غۇلجاۋە نىلقا ناھىيىلىرىنىڭ پەننىي مەكتەپلىرىمۇ خېلى بال-دۇرراق مەيدانغا كەلگەن ۋە تېز تەرەققىي قىلغان.

بۇ مەزگىللەردە مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇش، رېمونت قىلىش، ياتاق خىراجەتلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشلىرىنى ھۆكۈمەت تەمىنلەيتتى. بەلكى ھەر مىللەت بايلىرى، تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ۋە ئاتا-ئانىلار كومىتېتلىرى ياردەم قىلىپ ھەل قىلى-ناتتى. خەلقتىن يىغىلغان ئۆشرە- زاكات كىرىمىنىڭ 70 پىرسەنتى مەدرىسىگە، مائارىپ خىراجىتى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى ئۈچۈن

سەرپ قىلىناتتى.30پىرسەنتتى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت -مائارىپ بۆ-لۇمىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇپ ئىشلىتىشىگە يوللاپ بېرىلەتتى.

1936-يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت: «سىنىپ سانى-ى ئالتمىدىن، ئوقۇتقۇچى سانى 10 دىن ئاشقان مەكتەپلەرنى مائارىپ ئىدا-رىسى ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىپ، خىراجىتىگە ھۆكۈمەت مەسـ-ئۇل بولۇش»نى قارار قىلدى. ئەينى يىللاردا بوشـەرتـكە تـو-شىدىغان مەكتـەپلەردىن غۇلجا شەھىرىدە 13ى بار ئىدى. تۆۋەن-دە بۇ مەكتەپلەرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىمىز:

1. ئىلى مەكتەپ، بۇ مەكتەپ ئىلگىرى «بەيتۇللا مەكتەپ»، «مەدرىس مەكتەپ» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.شـە-ھەر ئىچىدىكى مۇختەر خەلپىتىم ئاچقان مەكتەپ ۋە تاختىيۇن مەھەللىسىدىكى سەيدۇللا مەخسۇمنىڭ ئۇچ سىنىپلىق مـەكتـىپى 1933-يىلى بۇ مەكتەپكە قوشۇلغان. 1937-يىلى توغرا كۆۋرۈكـتـى-كى «دەرىنەك مەكتىپى» بۇ مەكتەپنىڭ شۆبىسى بولغاندى. شۇ-نىڭ بىلەن يۇقۇرقىلار جەمئىي 20 سىنىپ، 700دىن ئارتۇق ئو-قۇغۇچىسى بولغان «ئىلى مەكتىپى» بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇمەك-تەپتە ئوغۇل-قىزلار ئارىلاش ئوقۇيتتى. بىرىنچى سىنىپتىن يەت-تىنچى سىنىپقىچە بولغان رۇشتىيە (يەتتە يىللىق) مەكتەپ ئىدى. ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارىدىن باشقا يەنە قازاق، تاتار بـالىـلىرىمۇ ئوقۇيتتى. 1944-يىلى مەدرىس جامەسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە يا-تاق ۋە سىنىپلار بولۇپ 40-50ئېغىز ئۆي بولغان. ئوقۇغۇچىلار-نىڭ ياتاق، تاماق، مۇنچا خىراجەتلىرىنى دەسلەپتە ئىلى ئـەتـ-راپىدىكى 84 شائىيۇ، كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كۆتەرگەن. بـۇ مەكتەپتە 1936-يىلدىن باشلاپ «ئىزچىلار تەشكىلى» قـۇرۇلـۇپ، مـەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدا تەرتىپ ساقلاشقا ھەمكارلىشاتتى.

2. ئۇچەرۋازا مەكتەپ، بۇ مەكتەپ 1933-يىلى رەسمىي ئالتە

سىنىپلىق پەلىنىي مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلۇپ، «ئۇچەدرۇازا مەكتەپ» دەپ ئاتالغان. 1936-يىلى دېموكراتىك ۋالكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ئىلى ۋەكىلى ھۈسەينبەگنىك نامىغا «ھۈسەينىيە مەكتەپ» دەپ نام بېرىلگەن. كېيىن مەرۇپ سەئىدىنىك «بۇ مەكتەپتە ئۇقۇغانلاردىن زور ئۈمىد كۈتىمىز، مەكتەپنىك نامى ئۈمىد مەكتەپ بولسۇن» دېگەن تەشەببۇسى بىلەن «ئۈمىد مەكتەپ» دېگەن نام بېرىلگەن.

3. خەنزۇ مەكتەپ. 1933-يىلىغا كەلگەندە شەنگەن يامۇلئىچىدىكى خەنزۇچە ئۇقۇتىدىغان مەكتەپ ھازىرقى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىنىك ئائىلىلىكلەر قورۇسى ئورنىغاكۆچۈپ چىققان، ھازىرقى 3-ئوتتۇرا مەكتەپنىك غەربىدىكى بۇتخانا بۇزۇلۇپ، ئورنىغا مەكتەپ سېلىنغاندىن كېيىن، خەنزۇ مەكتەپ بۇ ئورۇنغايۆتكەلدى. 1937-يىلى بۇ مەكتەپ 1-چۈلى مەكتەپ ئاتالدى. ھازىرقى 4-ماگازىنىنىك ئارقىسىدىكى سۇبويىدا يەنە بىر خەنزۇ مەكتەپ بولۇپ، ئۇ «يويۇك مەكتەپ» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن بۇ مەكتەپ لەڭزە بېشىغا كۆچۈپ چىقتى. بۇ خەنزۇ مەكتەپلەردىن «ئىزچىلار تەشكىلى» قۇرۇلغانىدى.

4. ناغرچى مەكتەپ. بۇ ئەسلىدىكى ئەسقەر قاردىمنىك قوراسىدىن خانىقا ئىچىگە كۆچۈپ چىققان مەكتەپ ئىدى. خانقا قورۇسىدا مۇراتبېك ئىسىملىك بىر قازاق كىشى بولۇپ، بۇ كىشى ۋاپات بولغاندا، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى مۇراتبېكنىك يىل نەزرىنى ئۆتكۈزۈشكە 11 ئات، 11 كالا، 11 قوي ۋە باشقا راسخوتلىرى ئۈچۈن بىر مۇنچە مال ئېلىپ كېلىندۇ. نەزىرگەتەييارلىق قىلىۋاتقاندا، شۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇشلۇق مۆتىۋەرلەردىن بولغان نەسىردىن دامۇللام مۇراتبېكنىك ئوغۇللىرى ھاجىبېك ۋە مۇقەمبېكلەرگە: نەزىرگە ئېلىپ كەلگەن مال-دۇلار

كۆپ ئەكەن. بىر قىسمىنى نەزىرگە ئىشلىتىپ، قالغىنىنى مەكتەپ سېلىشقا ئىشلەتسەكلار، بۇنىڭ بۇ دۇنيادا ۋە ئاخىرەتتە ساۋابى ئۇلۇغ بولاتتى-دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتىدۇ. بۇ ئاغا-ئىنىلەر بۇ مەسلىھەتنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، مالنىڭ بىر قىسمىنى مەكتەپ سېلىشقا بېرىدۇ. بۇ پۈل بىلەن مەكتەپ بىناسى ياسىلىپ، بالىلار يېڭى بىناغا كىرىپ دەرس باشلىغاندا نەسىرىدىن دامۇللام كېلىپ «بۇ مەكتەپ مۇراتبېكنىڭ نەزىر راسخوتى بىلەن ياسالدى. مەكتەپنىڭ نامى «مۇرات مەكتەپ» دەپ ئاتالسا» دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپ «مۇرات مەكتەپ» دەپ نام ئالغانىدى.

5. تاتالىيە مەكتەپ. 1933-يىلى بۇ ئالتە سىنىپلىق مەكتەپ ئىدى. 1935-يىلى ئاغۇ مەھەللىسىدىكى كەنجاخۇن ئەپەندىنىڭ ئىككى سىنىپلىق مەكتىپى بىلەن كۆنچىمەھەللىسىدىكى ھاكىم ئەپەندىنىڭ ئىككى سىنىپلىق مەكتىپى بۇ مەكتەپكە شۆبە مەكتەپ بولۇپ قوشۇلدى. 1937-يىلىغا كەلگەندە قازانچى مەھەللىسىدىكى «ئايخان ئانا مەكتىپى» بىلەن تاشكۆۋرۈكتىكى زاكىر قارىمنىڭ ئۇچ سىنىپلىق مەكتىپى شۆبە مەكتەپ بولۇپ قوشۇلۇپ سىنىپى 18گە، ئوقۇتقۇچىسى 32 گە يېتىپ، يەتتە يىللىق (رۇشتىيە) مەكتەپ بولۇپ شەكىللەندى.

بۇ يەردە مەرىپەتپەرۋەر ئايخان ئانا توغرىسىدا بىرئاز توختىلىپ ئۆتسەك ئوشۇقلۇق قىلماس. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، بىلىم ئېلىشقا تەشنا بالىلارنىڭ سانى يىلدىن-يىلغا كۆپەيدى. ئىگە-جاقسىز يېتىم-يېسىرلارنىڭ ئوقۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، غۇلجا شەھىرىنىڭ ھازىرقى پاڭارنى ئەترەت ئۇرغان ئورنىدا ئىككى سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئېچىلىپ، بۇمەكتەپنىڭ بارلىق تەمىناتى خەيرى-ئېھسانغا تايىنىپ ھەل قىلىنىاتتى،

شۇنداق «خەيرىيە مەكتەپ» دەپ ئاتالغاندى. قازانچىلىق ئايخان ئانا «خەيرىيە مەكتەپ»دىكى بالىلارنىڭ ئوقۇش شارائىتى ناچار، سىنىپلار تارچىلىق قىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزىدىكى قازانچىدىكى ئاستى-ئۈستى تاختايلىق 16 ئېغىز ئۆيىنى يېتەرلىك مەيدانى بىلەن «خەيرىيە مەكتەپ» كە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپنىڭ نامى «ئايخان ئانا مەكتىپى»دەپ ئاتالغاندى. ئەينى يىللاردا بۇ ئايالنىڭ مۇنداق مەردىپەتپەرۋەرلىك روھى جەمئىيەتتە چوڭ تەسىر قوزغىغانىدى. ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت-مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مۇھەممەت يۈسۈپ ھاجىم، شۇ چاغدىكى نوپۇزلۇق كىشىلەردىن ھۈسەينبەگ، نامان ئاخۇن، مەرۇپ سەئىدى، دامۇللا رازىيوپ، نەجىپ ئەۋزى، ئابدىراخمان ئەۋزى قاتارلىق كىشىلەر «خەيرىيە مەكتەپ» تىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ باشلاپ، ئايخان ئانىنىڭ قورۇسىغا باردى. شۇ چاغدا بالىلار قوللىرىدا بايراق تۇتۇپ، ئايخان ئاننىڭ مەدھىيىلەپ ناخشىلار ئېيتقان. بۇ داغدۇغىلىق مەنزىرىنى كۆرگەن ئايخان ئانا كۆزىدىكە لىق ياش ئېلىپ: «كاپىپىرلەر، بۇ ئۆز پەرزەنتلىرىمىزنىڭ ئىشى ئەمەسمۇ!» دېگەن.(1937 يىلى «خەيرىيە مەكتىپى»نىڭ بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلىرى «ئايخان ئانا مەكتىپى» گە كۆچۈپ باردى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار سۆسەر ھاجىم (خۇيزۇ) قورۇسىدىكى مەكتەپكە قوشۇلۇپ يەنىلا «خەيرىيە مەكتىپى» بولدى. يەنە بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ھازىرقى «بوستان مېھمانخانىسى»ئورنىدا «داربلىيەتتىم مەكتىپى» نى تەشكىل قىلدى). بۇ ئىشتىن ئىلھام ئالغان ئاتا-ئانىلار تاشلەپكە بازىرىدا بىر خەيرى-ئېھسان دۇكىنى ئاچتى. بۇ دۇكانغا تۇردى ئاخۇن دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، دۇكان تىجارىتىنىڭ پايدىسى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماڭا شى ۋە مەكتەپنىڭ

باشقا راسخوتلمری هەل قىلمىغان.

6. دۆڭمەھەللە مەكتەپ. ھاشىر رازاق باشقۇرۇپ كەلگەن. بۇ مەكتەپ 1933-يىلىغا كەلگەندەكىسىپ ئالتە سىنىپلىق، ئون ئوقۇتقۇچى، 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدىغان مەكتەپكە ئايلانغان. ھاشىم گۆھەر باقى مۇدىر بولغان مەزگىلىدە سىنىپ سانى 13 كە يېتىپ، يەتتە يىللىق روشتىمە مەكتەپ بولدى. سىراجىدىن ۋە ئىبراھىم ئەلىمەر مۇدىر بولغان مەزگىلدە «روشەن مەكتەپ» دەپ نام بېرىلدى.

7. ھەيرانباغ مەكتەپ. بۇ مەكتەپنى دامۇللا رازىيوپ داۋاملىق باشقۇرۇپ كەلگەن. 1937-يىلىغا كەلگەندە ئالتە سىنىپلىق، ئون نەپەر ئوقۇتقۇچىغا ئىگە ئاساسلىق مەكتەپلەر قاتارىغا ئۆتكەن. ئىمىن تارىخ قاتارلىق كىشىلەر بۇ مەكتەپنىڭ غوللۇق ئوقۇتقۇچىلىرى ئىدى.

8. خەيرىيە مەكتەپ. 1937-يىلى يېتىم-يېسىر بالىلار ئۈچۈن سۆسەر ھاجىم قورۇسىدا بىر مەكتەپ تەشكىل قىلىنغانىدى. بۇ مەكتەپكە يېزا-قىشلاقلاردىنمۇ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىناتتى. مەكتەپنىڭ ياتاق، تاماق راسخوتلىرىنىڭ ھەممىسى خەيرى-ئېھسانغا تايىنىپ ھەل قىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ مەكتەپ «خەيرىيە مەكتىپى» دەپ ئاتىلاتتى. دەسلەپتە توققۇزسىنىپ، 300چە ئوقۇغۇچىسى بار، يەتتە يىللىق مەكتەپ ئىدى. مەكتەپ مۇدىرى زۆھرە ئاپپاي، ئىلمىي مۇدىرى شەكۆرە ئاپپاي بولۇپ، رامزىيە، گۈلچېھرە يىلمقبايۇۋا (تاتار)، زۇنۇن قادىرى، مۇتەللىپ، ئالىمجان، غوپۇرجان قاتارلىق كىشىلەر دەرس ئۆتكەنىدى. سۆسەر ھاجى بۇ مەكتەپكە ئۆز قورۇ-جايىنى تەقدىم قىلغانىدىن سىرت، ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشلىرىغىمۇ غەمخورلىق قىلىپ يارەمىم بېرەتتى. مەھەممەت ئىمىن خەلپەت، ئابدۇللا مەخسۇم قاتارلىق كىشىلەر مەكتەپنىڭ ئاتا-ئانىلار كومىتېتىغا قاتناشقان. ئۇچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمى بۇ مەكتەپكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ھەر ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى مەكتەپكە كېلىپ، يېتىم بالىلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى.

9. تاتار مەكتىپى. بۇ مەكتەپ 1927-يىلى تاتارلار پۇل چىقىرىپ سالدۇرغان ۋە مەكتەپ ئىچىگە كۆلۈپمۇ سالغانىدى. 1881-يىلى بازار ئىچىدىكى «نوغاي مەسچىتى» يېنىغا سالغان «مەكتەپ-نۇر» مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچى-ئوقۇتقۇچىلىرى بۇ مەكتەپكە كېلىپ قوشۇلغانىدىن كېيىن، تاتار مەكتىپى چوڭ مەكتەپكە ئايلانغان. تاتار مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەنتەربىيە ئىشلىرى ياخشى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئەينى يىللاردا ئۈلگىلىك مەكتەپلەرنىڭ بىرى ئىدى (ھازىر بۇ مەكتەپ ئورنىدا 6-باشلانغۇچ مەكتەپ بار).

10. ئۆزبېك مەكتىپى. بۇ مەكتەپمۇ تارىخى ئۇزۇن مەكتەپ-لەرنىڭ بىرى، 1930-يىلغىچە تۆت سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ بولغان بولسا، 1930-يىلدىن كېيىن يەتتە يىللىق مەكتەپكە ئايلانغان. 1932-يىلى ئەسلىدىكى تۆت سىنىپقا يەنە تۆت سىنىپ ئۆي سېلىنغان، 300گە يېقىن ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. 1935-يىلى قازى مەخسۇمنىڭ دالا ئىلغانىنىڭ تۆت ئېغىزلىق ئۆيىمۇ مەكتەپكە بېرىلىپ، سىنىپ سانى 11 گە يەتكەن. ئۆزبېك جامائەتچىلىكى بۇ مەكتەپنىڭ نەمۇنىلىك بولۇشىنى ئۈمىت قىلىپ، «نەمۇنە مەكتەپ» دەپ نام بەرگەن. بۇنىڭدا ئۆزبېك ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا ئۇيغۇر، تاتار، خۇيزۇ، قازاق، مانجۇ بالىلىرىمۇ ئوقۇغان. بۇ مەكتەپنىڭ دەرسلىكلىرى تاشكەنتتىن بېۋاستە زاكاز قىلىپ ئالدۇرۇلاتتى. ئوقۇتۇش ئىش-لىرىدا خەمىت ۋەكىلى، خەمىت سەئىدى قاتارلىق مائارىپ-چىلار ئاكتىپ رول ئوينىغان. نەسرۇللا قارى (پەرھەتى) مەكتەپ ئىچىدە سانائى نەغمىسە تەشكىل قىلىپ، سەنئەت ئىشلىرىغا جان كىرگۈزگەن، ئۇيغۇرچىلار مەكتەپ فورما كىيىمىنى كىيەتتى. ئەينى يىللاردا بۇ مەكتەپنىڭ ئىلى مائارىپىدا تۇتقان ئورنى خېلى

چوڭ بولغان.

11. ئايدۆڭ مەكتەپ. بۇ مەكتەپتە 1933- يىلدىن ئىلگىرى ئىككى سىنىپلىق ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. 1933-يىلدىن كېيىن سىنىپ سانى بەشكە كۆپەيدى. مويكا مەھەللىسىدە يەنە ئىككى سىنىپلىق شۆبە مەكتەپ قۇرۇلدى. 1937- يىلغا كەلگەندە سىنىپلار توققۇزغا، ئوقۇغۇچىسى 300 گە يېتىپ، ئاساسلىق مەكتەپلەر قاتارىغا ئۆتكەن.

12. قارادۆڭ مەكتەپ. بۇ مەكتەپ 1933- يىلى كونا دىنىي مەكتەپتىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئالتە سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلغان. ئازاد يېزىدا ئىككى سىنىپلىق شۆبە مەكتىپى بار ئىدى. 1936-يىلى «يىگىرمە شىركىتى» يېڭى مەكتەپ بىناسى سېلىپ، بۇ ئىككى مەكتەپنى بىر جايغا يىغىپ «يىگىرمە مەكتەپ» دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭ دۆلەتباغ مەھەللىسىدىكى تۆت سىنىپلىق شۆبىسىنى قوشقاندا، 1937-يىلى جەمئىي 20 سىنىپ، 700 دىن ئۇشۇق ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. ئەينى يىللاردا بۇ مەكتەپتە سەھرادىن كىرگەن ئوقۇغۇچىلار يېتىپ ئوقۇيدىغان ياتاقلار بار ئىدى. ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلىرى 40قا يېتەتتى.

13. خۇيزۇ مەكتەپ. 1933-يىلغىچە خۇيزۇ چوڭ مەسچىتى يېنىدا 40-50 چە تالىپ ئوقۇيدىغان بىر دىنىي مەكتەپ بولۇپ، خەنزۇچە تىل-ئەدەبىيات دەرسلىرى ئازراق قوشۇپ ئوقۇتۇلاتتى. 1934-يىلى لوجائىگا بۇ مەكتەپنىڭ يېنىدا ئىككى سىنىپلىق پەنىي مەكتەپ تەشكىل قىلىپ دەرس ئۆتتى. شۇ يىلى يەنە چەھەللەك مەھەللىسى مەسچىتى يېنىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا پەننىي دەرس ئۆتۈلدى. ئۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتى ئىچىدە بەش سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىلدى. بۇ ئۈچ مەكتەپنى خۇيزۇ ئۇيۇشمىسى باشقۇراتتى. 1937-يىلى بۇ مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ، «9-چولى مەكتەپ» ئاتالدى. مەكتەپكە لوجائ-

گا مۇدىر بولدى. خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلدى. بۇ مەكتەپتە پەنلەي دەرسنى ئازراق ئارىلاشتۇرۇپ ئوقۇيدىغان دەرس سىنىپلىرىمۇ بار ئىدى.

يۇقىرقىلار ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن مەكتەپلەر ئەھۋالى. شەرق مەھەللىدىكى «شەرق مەكتەپ» ئوخشاش سىنىپ سانى بەشتىن ئاشمايدىغان مەكتەپلەر يەنىلا ئۇيۇشمىلار نىڭ باشقۇرۇشىدا قالغۇەردى. ناھىيىلەردىكى ئالتە سىنىپلىق مەكتەپلەردىنمۇ بىر دىن ئوچكەچە مەركىزدىي مەكتەپلەرلا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن. مەسىلەن: كۇنەستىكى «تالدى تۇران مەكتىپى»، ئارالتۆپە قازاق مەكتىپى، بەشتۆپە مەكتىپى، نىلقىدىكى موڭغۇل مەكتەپ، بازار ئىچىدىكى قازاق مەكتەپ قاتارلىقلار. چاپچال ناھىيىسىنىڭ جاغىستاي يېزىسىغا ئوخشاش مائارىپى تەرەققىي قىلغان يېزا-قىشلاقلارنىڭ مەكتەپلىرى خەلق باشقۇرۇشىدا قالغۇەرگەن.

1938-يىلدىن باشلاپ ھەر قايسى ناھىيىلەردە چوڭ-لارنىڭ ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 1941-يىلغىچە كەڭ راۋاجلانغانىدى. جاغىستايدا ئوسمان يۇنۇس، ئابدۇرېھىم ئەيسا قاتارلىق زىيالىيلار 1933-يىلدىن باشلاپلا، كۇندۇزى مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، كەچتە چوڭلارغا دەرس ئۆتۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ساۋاتلىق قىلغانىدى.

1941-يىلى شېڭ شىسەي سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى. نەتىجىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەر يىلى ئېلىپ تۇرىدىغان دەرسلىكلەر توختىدى. ئوقۇتقۇچىلار قولىدا بار دەرسلىكلەرگىلا تايىنىدىغان بولۇپ قالدى. ۋۇجۇدكىشىن دەۋرىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولدى.

1944-يىلى ئۈچۈلايەت ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن،

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى قايتا جانلاندى، بارلىق باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى ۋە مەكتەپنىڭ باشقا راسخوتلىرى ھۆكۈمەتتىن بېرىلمەدىغان بولدى. بۇ مەزگىلدە مەكتەپلەرنىڭ تەلىم-تەربىيە پىلانى، ئوقۇتۇش پروگراممىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مائارىپ تۈزۈمىگە ئوخشاش بولدى. مەكتەپ سانى ۋەئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچىلار سانىمۇ چاپسان كۆپەيدى. (ئىلى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپ تارىخى ئىلىردىم يېزىلغانلىقتىن بۇ ماتېرىيالغا كىرگۈزۈلمىدى). ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ سانى 295 كە، سىنىپ سانى980گە، ئوقۇتقۇچى سانى 1051 گە، ئوقۇغۇچى سانى28مىڭ 343 كە يەتكەنىدى. 1949-يىلى كۈزگە كەلگەندە مەكتەپ سانى 342گە، سىنىپ سانى 1321 گە، ئوقۇتقۇچى سانى 1413 كە، ئوقۇغۇچىلار 39 مىڭ 269 غا يەتتى.

1950-يىلى ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت-مائارىپ باشقارمىسى ئىلى ۋىلايىتىدىكى ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى پەننىي مەكتەپلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ چەدىۋەللەشتۈرگەن. بۇ چاغدا ئىلى ۋىلايىتىدىكى ھەر قايسى ناھىيە (شەھەر) لەردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1134 سىنىپ، 39 مىڭ 734 ئوقۇغۇچى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 180 سىنىپ، 4938 ئوقۇغۇچى، غۇلجا شەھىرىدىكى «ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى»، تىببىي مەكتەپ، ھۇنەر مەكتەپ ۋە رۇس مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەردە 2096 ئوقۇتقۇچى بولۇپ، جەمئىي46 مىڭ 768 كىشىلىك ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى بولغانىدى.

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە-شەھەرلىرىدىكى باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ 1950-يىلىدىكى تەپسىلىي سانىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرەيلى:

ناھيە شەھەرلەر	باشلانغۇچ مەكتەپ			تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ		
	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى		سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى	
		ئۇغۇل	قىز		ئوغۇل	قىز
غۇلجا شەھىرى	219	4548	3410	61	1191	689
غۇلجا ناھىيە	219	4624	2623	21	351	77
سۇيدۇڭ	85	1865	967	14	327	48
چىلپەكزە	83	2038	830	10	256	18
كونەس	83	2232	566	10	278	15
نىلقا	76	2345	739	15	331	14
توققوزتارا	68	1649	695	5	108	10
موڭغۇلكۆرە	59	1811	475	9	201	16
تېكەس (قىزداكۆرە)	92	2459	820	10	278	25
چاپچال (سۇمۇل)	86	1963	1109	11	268	42
بورتالا	26	507	243	9	253	—
خاسك	21	437	47	3	25	15
ئارشالق	17	472	111	2	46	—
جەمئىي	1134	26990	12744	180	3939	999

1950-يىلدىن كېيىن، پارتىيەنىڭ مەدەنىيەت، ماۋارىپ خىزمەتلىرى توغرىسىدىكى بىر قاتار سىياسەتلىرى ئەمەلگە قويۇلۇپ، ئىلمى ماۋارىپنى تېخىمۇ كەڭ تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ۋە دەرسلىك پروگراممىلار پەيدىنپەيىز ئىملاندى. زامانىۋى ماۋارىپ سېپىي تارىختىكى ھەر قانداق ۋاقتىتكىدىن راۋاجلاندى.

× × ×

بىز بۇ ماقالىنى ئەتلەپ يېزىشتا، ھەر خىل يازما مەنبەلەردىن ۋە ماۋارىپ ئىشلىرىغا ئۆز ئۆمرىنى بېغىشلىغان پېشقەدەم ئۇستازلارنىڭ ئەسلىمىلىرىدىن پايدىلاندۇق. بىزگە ياردەم قىلغان يولداشلارغا ئەھمەت ئېيتىمىز. ئىلمى يېقىنقى زامان ماۋارىپ تارىخىنى بىر پارچە ماقالە بىلەنلا يورۇتۇپ بېرىش قىيىن. بىز بۇ ماقالىنى ئىلمى ماۋارىپ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇاتقان ۋە يېزىۋاتقان يولداشلارغا پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ قالار، دېگەن ئۈمىدتە ئېلان قىلدۇق. ۋاقىت، ئورۇن، ئادەم ئىسىملىرىدىكى ھەتتە ئىلگىرى-كېيىنلىك ۋە تولۇق بولمىغان ئەھۋاللار بولۇشى، بەزى پاكىتلىرىمىزبىر تەرەپلىمە، تەھلىل-خۇلاسىلىرىمىزدا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان جايلىرى بولۇشى مۇمكىن. يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

(ئەسكەرتىش: بۇ قېتىم نەشرگە تەييارلاشتا 1985-يىلى يېزىلغان نۇسخىسىغا بەزى تۈزۈقلاشلار كىرگۈزۈلدى)

1990- يىلى 7-ئاي

ئىلمى شىبەلىرىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مائارىپى

سۆزبشەن

دۆلىتىمىزدىكى شىبە مىللىتىنىڭ ئادەم سانى 86 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ 56 مىڭدىن كۆپرەكى لياۇنىڭ، خېيلۇڭجياڭ، جىلىن، ئىچكى موڭغۇل ۋە بېيجىڭ قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان؛ شىنجاڭدا 30 مىڭغا يېقىن كىشى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 19 مىڭى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىدە توپلۇشۇپ ئولتۇراقلاشقان.

چىەنلۇڭنىڭ 29 - يىلى، 5000 غا يېقىن شىبە قوشۇنى ۋە پۇقراسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش - چېگىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئىلىغا كەلگەن، ئۇلارسەككىز تۇغنىڭ ھەربىي، مەمۇردىي، ئىشلەپچىقىرىش بىرلەشتۈرۈلگەن تەشكىلاتىدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. چىڭ خاندانلىقىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئۇلار «سىرتقا چىقىسا ئەسكەر، قايتىپ كەلسە دېھقان» بولۇپ، ئۇقىيا ئېتىش مەشىنى ئاساس قىلاتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى شىبە يىگىتلىك بەلگىلىمىسى بويىچە، ئوغۇل بالىلار 18 ياشقا تولۇشقاندا تۇغ ئىدارىسى ۋە باش دورغا ئىدارىسىنىڭ ئىمتىھانىغا قاتنىشاتتى. ئىمتىھاندا ئۇقيا ئېتىش ئاساس، مانجۇ يېزىق مەدەنىيىتى ئىككىنچى چى ئورۇندا تۇراتتى. ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر ۋۇكىشىن (ساۋۇت كىيگەنلەر) ھېسابلىنىپ مائاش بېرىلەتتى. ھەم مۇشۇنىڭ بىلەن مەنسەپ تۇتۇش يولىغا مائاتتى، ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەنلەر سولا (بىكارچى) ھېسابلىنىپ، مائاش بېرىلمەيدىغان سىرتىدا،

مەنسەپ تۇتۇشتىنمۇ بەھەرىمەن بولالمايتتى. شۇڭا ئوقيا ئېتىش-
نى مەشىق قىلىش شەپە ياشلىرىغا نىسبەتەن كەم بولسا بولمايـ
دىغان دەرسلىك ھېسابلىناتتى. لېكىن بۇ ئىلمى گېئولوگىيە مەكتەـ
سى قارمىقىدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ يوق دېگەنـ
لىكىمۇ ئەمەس، «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە بايان» 4- تـوم
«ئىلمىدىكى تەرەققىيات شەھەر توغرىسىدا چۈشەندۈرۈش» تە خـاتىـ
رىلىنىشىچە، چېگرا نۇقتىسىدىكى 31 - يېزا، ئىلمى گېئولوگىيە مـەـك
رۇيى سەككىز تۈگۈنلۈك يېگىدىكى پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئو-
قۇيالمايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ھەر قايسى تۈگىدا بىر مانجۇ
ئىلمى مەكتىپى قۇرۇشنى قارار قىلغان. چېگرا نۇقتىسىدىكى 32-يېزا، شىنجاڭ
نوپۇسى كۆپ يېگانىلىكتىن «ئىككى سۆھبەتنى كۆپەيتىپ ئەسـس
قىلىپ جەمئىي سەككىز سۆھبەت يەنى سەكسەن تۈگ قىلغان»،
شىنجاڭ سەككىز تۈگلۈق تۈزۈلمىسىنى تاماملاپ شىنجاڭ يېگى
قۇرغان. ھازىر شىنجاڭ ئاپتونوم ناھىيىسى تۇرۇشلۇق ئالتە سۆـ
ھۆل (شىنجاڭ سەككىز تۈگ باش دورىغا ئىدارىسى تۇرغان جـاي)
دا بىر مەكتەپ بار بولۇپ، ئىككى كىشـى ئايرىـم - ئـايرىم
دەرس، ئۇقيا ئېتىشنى ئۆگىتەتتى، مانجۇ يېزىقىدىكـى توت كـ-
تاپ بەش دەستۇرنى ئۆگىتەتتى. ئۇقۇغۇچىلار سانىنىڭ بەلگىلـ-
مىسى يوق ئىدى، ئوممۇمەن 16 نەپەردىن 24 نەپەرگىچە بولاتتى،
يىل ئاخىرىدا ئىلمى گېئولوگىيە مەھكىمىسى خادىم ئەۋەتىپ ئىمـ-
تىھان ئالاتتى. ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتـ-
كەندەك، مەنسەپ تۇتۇش يولىغا ماڭاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر
ۋاقىتتا، ئىلمى گېئولوگىيە مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق كۇرە شەھىرىدە
بىر ھەقسىز مەكتەپ بار بولۇپ، بۇنىڭدا بىر قانچىلا شەپە
بالىلىرى ئوقاتتى. جىياچىڭنىڭ 7- يىلى ئىلىـى گـېئولوگىيە سۇڭ
جۇن سەككىز تۈگدىكى پەرزەنتلەردىن ئوقۇيالايدىغانلار نىڭ ناھا-

يىتى كۆپ ئىكە نامكىنى بىلىپ، تۇغدىكى ھەقسىز مەكتەپتىن ۋە سەككىز تۇغدىكى بىكارچى ئۆسمۈرلەر ئۈچىدىن زېھرىكلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ، مانجۇ، خەنزۇ ئۇقۇتقۇچى ئەۋەتىپ ئوقۇتقان ھەم پادىشاھنىك ئەمىر - پەرمانلىرىنى سۆزلەپ چۈشەندۈرگەن. مانجۇ يىگىنىك تۇغ دورغاچىسى قاتارلىق ئەمەلدارلىرىنى باشقا ۋۇرۇشقا ئەۋەتكەن. بۇنداق مەكتەپنى كاسىپدارلار مەكتىپى دەپ ئاتايتى، ئىلىدا بىرسىلا بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شەھەر يىگى سەككىز تۇغدا ئەلگە كۆپ بولسا بەش شەھەر ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى ئىلى گېنېرال مەھكىمىسى ۋە ھەر قايسى تۇغ ئۇچۇن ئادەتتىكى ھۆكۈمەت خادىملىرى بىلەن سەككىز تۇغنىك مۇلكى، ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى يېتىشتۇرۇپ بېرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر قايسى سۇمۇلدا بىر قانچە خۇسۇسىي مەكتەپمۇ بار ئىدى. سۇمۇللاردىكى مەكتەپ، خۇسۇسىي مەكتەپ، ئىلى گېنېرال مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي ئاچقان ھەقسىز مەكتەپ ۋە مانجۇ ئىلى مەكتىپى ئەينى زاماندا دۆلەت يېزىقى بولغان مانجۇ يېزىقىنى ئىگىلەپ ئىشلىتىشتە مۇئەييەن رول ئوينىغانىدى. شەھەر مائارىپ ئىشلىرىدا ئۆز مىللەت ئىلىدا يېزىلغان ئەدەبىيات ۋە تارىخىي ئەسەرلەرمۇ بار ئىدى. مەسىلەن: 1928 - يىلى يېزىلغان رۇبائىي «دوجىنا» خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن؛ خەنىسك يىلىنىك دەسلەپىدە شەھەر يىگى چېگرا پونكىتىنىك مۇھاپىزەتچىسى خې يىرۇنىڭجىن يازغان پروزا «خۇيپەن پونكىتىدىن كەلگەن خەت»، 1884 - يىلى ئەتراپىدا، كۆرە شەھەر ھەربىدىكى ھەقسىز مەكتەپنى ئوقۇپ پۈتتۈرگەن ئۇقۇغۇچىلاردىن خەتتات فەركەندۇ، رەسسام باتۇرشەن، باش قوماندانىنىك ھەمرايى

داشى قاتارلىقلار كىلاسسىك رومان «ئۇچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە»دىكى ۋەقەلىكىگە ئاساسەن «ئۇچ دۆلەت ھەققىدە شېئىر»نى ئىجاد قىلىپ، ئۇچ دۆلەت قىسسەسىدىكى ئاساسلىق بابلارنى شېئىرىيەت شەكلى بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. يەنە مەسىلەن: ئۇچ سۇمۇلدىكى ئېھرىشامان گۇۋاھچىنىك 10 - يىلى 11 - ئايدا 1736 قۇر، 120 بەتلىك ئىككى قىسىملىق «سامان ناخشىلىرى»نى رەتلەپ چىققان. دېمەك، بۇ ئىنگلىزدىن شېۋە مىللىتىنىك شۇ ۋاقىتتىكى ماقال-تېپ ئىھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

گۇۋاھچىنىك 8 - يىلى 3 - ئاينىنىك 21 - كۈنى، گېنېرال جىن شۇن ئىلىغا قوشۇن باشلاپ كېلىپ، چارۇسىيىدىن ئىلى را-يونىنى قايتۇرۇۋالدى، چىنىك خاندانلىقىنىك پادىشاھى تۇڭجى يىللىرىدا قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ۋە چارروسىيە ئىگىلەپ ياتقان سەككىز يىل مەزگىلىدە ھەر قايسى قەبىلە، يېڭىلاردىكى كوماندىر-جەڭچىلەرگە بېرىلىگەن مائاشنى تولۇقلاپ تارقىتىشقا يارلىق چۈشۈرگەن، شۇبە يېڭىنىك باش دورغاسى سېبو شىشەن تولۇقلاپ بېرىلىدىغان مائاش سانىنىك ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، گېنېرال جىنىك شۇندىن پۇل ئاجرىتىپ بېرىشنى، شۇبە يېڭىنىك ھەر قايسى سۇمۇللىرىدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىر مەكتەپ قورۇشنى، شۇبە يېڭىنىك مائارىپ خىراجىتى ئۈچۈن، ھەر ئايدا دۆلەت خەزىنىسىدىن 16 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شۇبە يېڭىدىكى سەككىز سۇمۇلنىك ھەر بىرسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ قۇرۇلغان. شۇبە ئۆسمۈرلىرى قوبۇل قىلىنىپ، مەدەنىيەت بىلىمىنى ئۆگەنگەن. بۇ مەكتەپلەرنىك ئوقۇتقۇچىلىرى كۆرە شەھىرىدىكى ھەقسىز مەكتەپنى ئوقۇپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىدى. شۇ ۋاقىتتا ھەقسىز مەكتەپنىك دەرسلىكىدە 1- يىلى مانجۇ تىلى ئېلىپبەسى

بىلەن ئاددىي كىراماتسكىسى، 2-، 3 - يىللىرىدا سەككىز تۇغنىڭ پەرھىزى، ماددىۇ يېزىقىدىكى شېئىرىي دەستۇر، ئۇچ خەتلىك دەستۇر، مىڭ خەتلىك دەستور ۋە بەش كىتاب، تۆت دەستۇر ئۆگىنىلەتتى. شۇبھە يېڭىغا تولوقلاپ بېرىلگەن ماتاش دەرھال تۆۋەنگە تارقىتىلىپ بېرىلمىدى، باش دورغا سېبو شىشەن مۇئاۋىنى باش دورغا ۋە ھەر قايسى سۇمۇلنىڭ زەڭگىللىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ، مۇشۇ پۇلنى دەسمايە قىلىپ شۇبھە يېڭىدا ھۆكۈمەت گۆرۈخانىسى قۇرۇپ، چىڭ خاندانلىقى خۇشۇنلىقلارنىڭ ئىلىم - سېنتىم قىلمايدىغان ئادەتنىكە قارشى تۇرۇشنى، ھۆكۈمەت گۆرۈخانىسى دۇكان ئېچىپ، ھاراق ئىشلەپچىقىرىپ، بۇنىڭدىن كىرگەن كىرىمنىڭ بىر قىسمىنى ھەر قايسى سۇمۇلدىكى ھەقسىز مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى قىلىشنى كېڭىشىپ بېكىتتى. مەكتەپلەر ئۇزۇلمەسلىكى ئۈچۈن كېڭەيگەنلىكتىن ئىلى گېنېرال مەھكىمىسى ھەر ئايدا ئاجرىتىپ بېرىدىغان خىراجەت يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغاندى.

گېنېرال چ'ڭ سې ئىلىغا كېلىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغان ۋاقىتتا باش دورغا، سولۇن يېڭىنىڭ مۇۋەققەت قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى سېبو شىشەن كۆرە شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت سېڭىنى باشقۇرىدىغان شۇلوزۇڭ (خەنزۇ) بىلەن كېڭىشىپ، ساڭدىكى ئىش بېجىرگۈچى خادىملار ئىچىدىن ئۈچ نەپەر خەنزۇنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. شۇنىڭ، سولۇن ئىككى قەبىلىنىڭ ھەر قايسى سۇمۇلدىكى ھەقسىز مەكتەپلەرنىڭ 50 - 60 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللاپ، كۆرە شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت سېڭىدا مەخسۇس خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش مەزگىلىدىكى بارلىق خىراجىتىنى شۇلوزۇڭ ھەل قىلىپ بەرگەن. شۇڭىدىن كېيىن شۇنىڭ، سولۇن ئىككى يېڭىدىكى ھەر قايسى ھەقسىز مەكتەپلەرگە مىللىي ۋە خەنزۇ تىل - يېزىقىنى بىلىدىغان بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار

ئەۋەتىپ بېرىلگەن. 1890 - يىل ئۆيچۆرىسىدىن باشلاپ، ھەر قايسى ھەقسىز مەكتەپلەردە مانجۇ يېزىقىدىكى فامىلە ئۇچ خەتلىك دەستۇر، مىڭ خەتلىك دەستور، بەش كىتاب، تۆت دەستۇرنى ئۆگىتىپ، شىبە مىللىتىنىڭ قوش تىلىق مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرغان.

1901 - يىلى سېبو شىشەن شىبە يىگىنىڭ قوشۇن يېتەكچى ئامبالىلىقىغا رەسمىي تەيىنلەندى. ئۇ كۆرە شەھىرىگە (ئۆز زامانىسىدا قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى بولغانلارنىڭ ھەممىسى كۆرە شەھىرىدە ئامبال يامۇلى تەسىس قىلاتتى) بارغاندىن كېيىن، ئۆز يامۇلىدا مەكتەپ ئاچقان. 60 نەپەردىن ئارتۇق شىبە پەرزەنتىنى قوبۇل قىلىپ، مانجۇ، خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتقان ھەم شىبە يىگىنىڭ تۆت، ئالتەسۇمۇلىدا 100دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى تالىلاپ، ئۆز جايىدا توپلاپ، خەنزۇچە ئوقۇتقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىبە مەكتەپلىرىدە خەنزۇچە ئۆگىنىش ھەرىكىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلغان.

ئىلى رايونىدا چارروسىيە ئىشلىرى ۋە سودا جەھەتتە بېرىش-كېلىش دائىم بولۇپ تۇراتتى. سېبو شىشەن سولۇن يىگىنىڭ قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى چى رۇي، باش دورغا فۇشەنلەر بەلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىلى گېنېرالى مالىياڭغا تەستىقلىتىپ، شىبە، سولۇن ۋە كونا، يېڭى مانجۇ يىگىدىن گۇەن چىڭلىيەن قاتارلىق 11 كىشىنى تاللاپ، 1903 - يىلى فۇشەن ئۆزى ئۇلارنى روسىيىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىگە ھۆكۈمەت پۇلى بىلەن ئوقۇشقا ئاپىرىپ قويغان. شۇ ۋاقىتلاردا شىبەلەر ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ يۇرتىدىن ئايرىلىپ روسىيىگە بېرىپ ئوقۇشىنى خالىمايتتى، شۇڭا فۇشەن باشلامچى بولۇپ، چوڭ ئوغلى چوڭ نانى روسىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. سېبو شىشە نمۇنەۋىرسى پارتالىنى روسىيىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان رۇسىيىگە چىقىپ ئوقۇغانلار 1914 - يىل
لىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئوقۇشنى تاماملاپ، دۆلىتىمىزگە قايـ
تىپ كەلگەندىن كېيىن، كۆپلىگەن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان.
مەسىلەن: چۆچەك نا كۆز بۆلۈم دوختۇرى بولغان، گۈدەن چىگلىيەن.
1924 - يىلدىن باشلاپ ئالمۇتا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق
كونسۇل قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

گۇاڭشۇينىڭ 28 - يىلى (1902)، ئىلى كۈرە شەھىرىدە ھەر-
بىي مەكتەپ قۇرۇلدى، ياپونلۇق يۇەن يىڭدۇك تەپتىش بول-
دى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر قانچە يىۇز نەپەر شىبە،
سۇلۇن، داغۇر، مۇڭغۇل، مانجۇ قاتارلىق مىللەت ياشلىرى مۇشۇ
مەكتەپتە مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار ماھارىتىنى ئۆگەنگەن.
سىبۇ ششەن فوشەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ھەربىي مەكتەپنى
پۈتتۈرگەن 20 نەچچە نەپەر شىبە ئوقۇغۇچىسىنى رۇسىيىگە
ئوقۇشقا ئەۋەتمەكچى بولغاندا، رۇسىيە قوبۇل قىلمىغان. ھەربىي
مەكتەپ 1912 - يىلى ئىلى ئىنقىلابىدىن كېيىن تارقىتىۋېتىلگەن.

شىبە يىڭىنىڭ پاراق ئاشلىقى بىردەك 30 - 40 كىلومېتر
يىراقلىقتىكى كۈرە شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت سېپىغا تاپشۇرۇلاتتى،
ئىلى دەرياسىدىن ئۆتكەندە ئادەم، ئاشلىق سۇدا ئېقىپ كېتىش
ۋەقەسى دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. قوشۇن يېتەكچىسى ئامبىلى
سىبو ششەن ئىلى گېنېرالىلىقىغا تەستىقلىتىپ، 1904 - يىلى شىبە
يىڭىنىڭ ھەر قايسى سۇمۇلىدا ھۆكۈمەت سېپى سالىدۇرغان،
دېھقانلار ئۆز جايلىرىدا پاراق ئاشلىق تاپشۇرىدىغان بولغان،
ھەر قايسى سۇمۇل ئىدارىلىرى پاراق ئاشلىقنى بىر تەرەپ
قىلىشتا بەزى ھوقۇقمۇ ئېرىشىپ، ئۇنىڭدىن بىر قىسمىنى
ئاجرىتىپ سۇمۇللاردىكى ھەقسىز مەكتەپنىڭ خىراجىتىگە

ئىشلەتكەن.

گۇاڭشۇينىڭ 33 - يىلى (1907) 3 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى سېمبو شىشەن 61 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇ گۇاڭشۇينىڭ 8- يىلى شىبە يەڭسىڭ باش دورغالىقىنى ئاتقۇرغاندىن تارتىپ ۋاپات بولغانغا قەدەر بولغان 25 يىل ئىچىدە، شىبە مىللىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىياتىغا ھەر دائىم كۆڭۈل بۆلگەن ھەم 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن ئىلگىرىلا خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى مىللىي، خەنزۇ ئەككى خىل تىل بويىچە ئوقۇتۇشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭدەك ئۇنى ئاكتىپ تۈردە يولغا قويۇپ، ناھايىتى ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشكەن.

قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى سېبو شىشەن شىبە مىللەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا قوللانغان يەنە بىر زور تەدبىرى رۇسىيىگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىپ ئوقۇتۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىلمى رايونىنىڭ كونا مائارىپىنى ئىسلاھ قىلىش، يېڭى مەكتەپ قۇرۇشتا ئاز بولمىغان ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان.

سېبو شىشەن ھازىرقى چاپچال ئالتە سۇمۇل (ھال تۇغ)لىق، ئۇيغۇر بويى ئۆزمىللىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا باش قاتۇرغان، ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى يەنە ئۆزىنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئات، كالىسىنى شىبە يەڭىنىڭ ئومۇمىي مۇلكى قىلىشقا ھەقسىز تەقدىم قىلىپ، مائارىپ ئىشلىرىغا ئىسلاھ قىلغان. ئۇ، شىبە مىللىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىياتى ئۈچۈن، يۈرەك قېنىنى سىڭدۈرگەن، كېيىنكى ئەۋلادلارغا مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىشتەك پەزىلەتنى قالدۇرۇپ كەتتى.

1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىبەزىيالىيلىرى

ئۆز مىللىتىنىڭ كونا ماتاريىپ تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىشنى نىشان قىلىپ، چاڭ گۇاڭزەي، باۋشاۋچاڭ، تۇڭ جىئا، مەجىئا، يۈەن باۋچۈن قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، غۇلجا شەھىرىدە «شاڭشۆخۇي» (ماتاريىنى قەدىرلەش ئۇيۇشمىسى) جەمئىيىتى قۇرغان، جەمئىيەت باشلىقلىقىنى باۋشاۋچاڭ ئاتقۇرغان. ھەم ھازىرقى چاپچالنىڭ بىر، ئۈچ سۇمۇلمدا شۆبە جەمئىيەت قۇرغان، جەمئىيەت ئەزالىرى 20 كىشىدىن ئاشقان. ئۇلار ئۆرۈمە چېچىنى كېسىۋەتكەچكە، ئامما ئۇلارنى «موتىك» (تاقىر باش) دەپ ئاتىغان. «شاڭشۆخۇي» جەمئىيىتى قارمىقىدا «سېگۈك» (سېبو شەھىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان) مەكتىپى قۇرۇلغان. مەكتەپ قۇرۇش خىراجىتىنى توپلاش ئۈچۈن، ئامما ئارىسىدا ئىئانە توپلىغان. شۇبە ئامىسى جەمئىي مىڭ كۈرە بۇغداي (بىر كۈرە بۇغداي 40 كىلوگرامغا تەڭ)، بىر قانچە مىڭ سەر كۈمۈش ئىئانە قىلغان. نى چېچۈن، گۈەن چىڭلىيەن قاتارلىقلارنى ئۇقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ، 1914 - يىلى يىل بېشىدا ئۇقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. شۇ ۋاقىتتا سىنىپ تېخى پۈتمىگەنلىكتىن، ئۇڭ جىئا تەششەببۇسكارلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئۆيىنى سىنىپ ۋە ئىشخانا قىلىشقا بوشۇتۇپ بەرگەن، يەردىم يىلدىن كېيىن تۆت ئېغىزلىق سىنىپ بىلەن ئىشخانا ياسىلىپ پۈتكەن. ئۇقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار يېڭى سىنىپ ۋە ئىشخانىغا كۆچۈپ كىرگەندىن كېيىن، يەنە 100 گە يېقىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. دوسكا، مۇنبەر پارتا، ئورۇندۇقلار ئوگەل بولۇپ، كونا مەكتەپلەردىكى يەردە ئولتۇرۇپ ئوقۇيدىغان ئادەت ئۆزگەرتىلگەن، ھەر كۈنى ئالتە سائەتلىك دەرس ئۆتۈلەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە گىمناستىكا دەرسىمۇ ئۆتۈلەتتى، ئوقۇغۇچىلارنى ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتلەردە يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىلەتتى. مانـ

جۇ، خەنزۇچەۋە رۇسچە دەرس ئۆتۈلەتتى، بىر يىلدىن كېيىن ئەچكى ئۆلكىدىن يېڭى دەرسلىك كىتابلار سېتىۋېلىنىپ، يېڭىچە ئوقۇتۇشقا ئۆزگەرتىلدى، ئوقۇتقۇچىلار مانجۇ، خەنزۇ ئەككى خىل تىلىدا دەرس ئۆتەتتى.

«شاڭشۆخۇي» ۋە «سېگۈك» مەكتىپىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۆت سۇمۇل يەنە «شىڭشۆخۇي» (مائارىپنى گۈللەندۈرۈش ئۇيۇشمىسى) تەشكىللىدى، ئاممىۋى مىڭ سەر كۈمۈش، بەش، ئالتە يۈز كۈرە بۇغداي ئىئانە قىلدى. سۇمۇل، ئىدارە يامۇلىدىكى بىر قانچە ئېغىز بەكار ئۆيىنىڭ سىنىپ ۋە ئىشخانا قىلىپ ئىشلەتتى، سىۋىلىۇن يىگىنىك قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى شىجىرخۇينى خاتىرىلەش ئۈچۈن مەكتەپكە «شىگۈك» مەكتىپى دەپ نام بەردى، ئوقۇتقۇچىلار تاماقنى «شىڭشۆخۇي» نىڭ ئەزالىرى بولۇپ، شاردا مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئاتقۇردى، ئىچكى ئۆلكىدىن يېڭى دەرسلىك كىتابلار ئەكەلدۈرۈلدى، ئوقۇتقۇچىلار مانجۇ، خەنزۇچە دەرس ئۆتەتتى ھەم مانجۇ تىلى ئېلىپبەسى ۋە گىرامماتىكىسى دەرسلىكىنىمۇ تەسىس قىلغان.

شۇ ۋاقىتلاردا «شاڭشۆخۇي» نىڭ «شىڭشۆخۇي» نىڭ رەھبەرلىكىدە، «سېگۈك»، «شىگۈك» ئەككى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆرۈمە چېچىنى كېسىپ تاشلىغان ھەم ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ئۆرۈمە چېچىنى كېسىپ تاشلاشقا سەپەرۋەر قىلغان. كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار يەنە فېئودال مۇستەبىتلىكىكە قارشى ماقالە ۋە شېئىر قاتارلىقلارنى يازغان. «شىگۈك» مەكتىپىدىكى يۈيۈتنىڭ ئىسىملىك ئوقۇغۇچى سۇمۇلدىكى ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان كىشىلەر ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك، بىلىم-

لمك بولۇشى، جاپاكەش خەلق ئۆچۈن ئىش قىلىپ بېرىشى لازىم، دەپ ماقالە يېزىپ، تام گېزىتىمگە چاپلىغان. تۆت سۆھبەتلىشىك زىدى- گىسى لاچۇن بۇنى كۆرۈپ ئىنتايىن خاپا بولۇپ، مەكتەپ مۇ- دىرىدىن ئوقۇغۇچىلارغا كونا كىتابلارنى ئوقۇتۇشنى تەلەپ قىل- غان. تەلەپنى رەت قىلىنغانىدىن كېيىن، ئۇ پۈتۈن سۆھبەتلىشى ياشانغانلارنىڭ ئۆزىنى قوللايدىغانلىقىنى دەستەك قىلىپ سۆھبەت ئىدارە يامۇلىنىڭ نامى بىلەن مەكتەپكە كونا كىتابلارنى ئوقۇ- تۇشقا، ئوقۇغۇچىلارغا ئۆرۈمە چېچىنى كېسىپ كونا ئادەتنى ئۆز- گەرتىشكە بولمايدىغانلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. مۇشۇن- داق ئەھۋال ئاستىدا، «شىكىشۆخۇي» نىڭ ئايرىدم ئەزالىرى ئاتا- ئانىلىرىنىڭ تەھدىت سېلىشى تۈپەيلىدىن جەمئىيەتنىڭ يا ئالىيەت- لىرىگە قاتنىشىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان. مەك- تەپنى دەرھال بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىغىنى ئېچىپ، شاردا قاتارلىق ئۈچ كىشىنى سايلاپ ئىلىنىڭ مەرىپى ئىشلار ئەمەلدارى ياكى فىشاغا سۆھبەل زىگىسىنىك يېگى مەكتەپ قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىمغانلىق ئەھۋالىنى دوكلات قىلىشقا ئە- ۋەتكەن. ياكى فىشا دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يېڭىچە ئوقۇ- تۇشتا چىكى تۇرغان ياشلارنى مەدھىيىلەپ «شىكىشۆخۇي» نىكى ئايرىدم مەكتەپنى خەلق باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت يارىدەم بېرىدىغان مەكتەپكە ئۆزگەرتىپ، مەكتەپ خىراجىتىنىڭ بىر قىسمىنى سۆھبەل ئىدارىسى ئۈستىگە ئېلىشنى، يەنە بىر قىسمىنى «شىكىشۆخۇي» ئىشانە توپلاپ تەييارلاشنى قارار قىلغانلىقىنى باشقا سۆھبەللار- دىنمۇ مۇشۇنداق مەكتەپ ئېچىشنى تەلەپ قىلغان. يەنە شاردانى مەكتەپ مۇدىرلىقىغا رەسمىي تەيىنلىگەن. ئىلى ھەربىي ئىشلار ئەمەلدارلىقى قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى -

خۇمەتچىلەر، ۋە «شىگشۈخۇي» نىڭ ئەزالىرى تېخىمۇ ئىلھاملىنىپ، مەكتەپ ئېچىش غەيرىتى تېخىمۇ ئاشقان. يېڭىچە ئۇقۇتۇپلاقالماستىن، يەنە سىنىپ سېلىپ، ئۇقۇغۇچى كۆپەيتىپ قوبۇل قىلغان. لاچۇن ئامالسىزلىقتىن بەلگىلىمە بويىچە مەكتەپنى خىراجىتىنى بىلەن تەمىنلىگەن. «شائگشۈخۇي»، «شىگشۈخۇي» ۋە «سېگۈك»، «شىگۈك» ئىككى مەكتەپ قۇرۇلغان مەزگىل دەل چارۇسۇلغا يىغىنىڭ ئەپيونىنى سېرتقا چىقىرىۋاتقان ۋاقتىغا توغرا كېلىپ، بەزى شىبەلەر ئەپيون چېكىشتەك يامان ئادەتنى يوقىتۇرۇۋالغان، بەزى جايلاردا ئېتىز، باغ - ۋارانلار تاشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كەينىگە چېكىنىپ، جەمئىيەت كەيپىياتى ئوسالالمىشىپ كەتكەن. كۆپلىگەن ئىلغار ياشلار بۇنىڭدىن تەشۋىشلىنىپ، بۇنداق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشكە بەل باغلىغان. مەسىلەن: چاڭگۇاكۆزەي «ھوقۇشقا رۇنلارغا پەند - نەسىھەت» دېگەن ناخشىنى، شاردا «ئوقۇشنى دەۋەت قىلىش شېئىرى» نى يېزىپ چىقىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگەتكەن. بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئاتىلىرىمىز جاپا چەكسە سەرتتا، شەنىڭ ئەجرىقىلىپ ئۆگىتەر،
ئانىلىرىمىز تېخىمۇئالدىراش ئۆيدە، دوستلارسەن ئۈچۈن ئەنسىرەر،
ئاكىلىرىمىز تەر تۆكۈپ ئېتىزدا، تىرىشىپ ئوقۇماق،
ھەدىلىرىمىز قىش-قىرونىڭ غېمىدا، قانداق چىدايدۇ ۋەجدانىمىز.

ۋۇزالا سالاچۇن «زەھەرنى رەت قىلىش ناخشىسى» ۋە «ئەپيون تاشلاش ناخشىسى» نى يازغان، «شائگشۈخۇي» ئەزالىرى يەنە «گوچىسەن» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى كوللېكتىپ ئىجاد قىلىپ، ئۇنى «سېگۈك» مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى ئامما ئوينىتىپ بەرگەن. مۇشۇنداق تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ئارقىلىق، ئەپيون چېكىدىغانلار

لارنىڭ كۆپىنچىسى ياماڭ ئادەتتىن تاشلىغان. شۇنىڭدا يەنە «دۆ-
لەتنىڭ نومۇسى» دېگەن شېئىرنى يېزىپ، جاھانگىرلىكنىڭ با-
راۋەرسىزلىك كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقى زېمىننى بۆلۈۋې-
لىش جىنايىتىنى پاش قىلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپ يېزىلغان:
«كۆپچىلىك مەكتەپكە تېز بارايلى، تىرىشىپ ئوقۇپ ئالغا ئىل-
گىرىلەيلى. ماھارەت ئۆگىنىپ ۋەتەننى قوغدىغۇزۇپ، دۆلەتنىڭ نو-
مۇسىنى ئاقلاشنى، مۇھىم بىلەيلى.» «شىگۇڭ» مەكتىپى يەنە بىر
قېسىم ئۇقۇغۇچىلارنى تاللاپ سەنئەت ئەترىتى تەشكىللەپ، يۇقى-
رىدىكى شېئىر تېكىستىگە مۇزىكا تەڭگەش قىلىپ ئېيتقان. يەنە
سەھنە ئەسىرىگە ئاساسەن رېپېرتىسىيە قىلغان. ئۇلار ئامېرىكا
«ئەپيون تاشلاش ناخشىسى» قاتارلىق ناخشىلارنى ئۆگەتكەن.
شۇنىڭدەك بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرى ۋە كەچكى ۋاقىتلاردىن
پايدىلىنىپ، خەلقنى ئويۇن قويۇپ، ئامېرىكا ئەپيونىنى چەكلەش
تەرىبىسىگە ئىگە قىلىپ، بىلىم ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تونۇ-
ۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. بۇنىڭ بىلەن مائارىپنى
جەمئىيەت ئۇچۇن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرغان. مەك-
تەپمۇ جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى قاتلامنىڭ تېخىمۇ كەڭ تۈردە
قوللىشىغا ئېرىشكەن. «شىڭشۆخۇي» بىلەن «شائېشۆخوي» دائىم
ئالاقىلىشىپ، ئۆز ئارا ئۇچۇر ئالماشتۇرۇپ، مەكتەپ ياشقۇرۇش
تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇراتتى. «شىگۇڭ» بىلەن «سېگۇڭ» ئىككى
مەكتەپ دائىم سەنئەت كۆرىكى ۋە بىرلىكتە تەنتەربىيە يىغىنى
ئۆتكۈزەتتى. بۇ پائالىيەتلەر كونا مەكتەپلەردە زادىلا بولۇپ
باقمىغان يېڭى ئىشلار ئىدى.

«شىگۇڭ» مەكتىپى باشقۇرۇلغانسېرى ياخشىلىنىپ بارىدى، «شىڭشۆخۇي» بەرگەن خىراجەت بىلەن ئەلاچى ئوقۇغۇچى جىڭ-ژىزىننى دېخۇا (ئۇيغۇرچە) دىكى مەكتەپكە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن،

ئالته‌سومۇلدا تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، دا-
چۇنتەي قاتارلىق بەش نەپەر ئوقۇغۇچى تولۇق باشلانغۇچ مەك-
تەپكە كىردى ئوقۇغان، كېيىن داچۇنتەيمۇ «شىكشۆخوي» نىڭ
ياردىمى بىلەن دىخۇاغا بېرىپ ئوقۇپ، بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن

شىنخەي ئىسىملاپىدىن كېيىن، ئىلى رايونىدا شەپە، سولۇن
يىگىلىرىدا يېڭى تىپتىكى مەكتەپ بولغان ۋە غۇلجا شەھىرىدە
رۇس، تاتارلار يېڭى مەكتەپ قۇرغانىدىن سىرت، باشقا يېڭى
تىپتىكى مەكتەپ يوق ئىدى، دەۋر ئېھتىياجىنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا،
شەپە يېڭىنىڭ قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى باش دورغا ھەر قايسى
سۇمۇلنىڭ زەڭگىسى قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ باش دورغا ئى-
دارە يامۇلى تۈرۈشلۇق جاي ئالته سۇمۇلدا تۆلۇق باشلانغۇچ
مەكتەپ قۇرۇشنى بېكىتكەن. بۇ مەكتەپ 1917- يىلى قۇرۇل-
غان. نېچچۇن مۇدىرلىقنى ئاتقۇرغان، لىك فۇشەن، بەي لىن،
ۋېي جىكې قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى، شولىڭباۋ تەپتىش بولغان،
مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن سەككىز سۇمۇلدىن جەمئىي 40 نە-
پەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، بىر سىنىپ تەشكىللىگەن، كېيىن
ئوقۇغۇچىلار كۆپەيىپ 120 نەپەرگە، سىنىپ سانى تۆتكە يەتكەن.
ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى ھۆكۈمەت سېكى تەمىنلىگەن،
تاماق پۈلىنى باش دورغا ئىدارىسى چىقىم قىلغان، ئوقۇتقۇچى،
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىقى ۋە باشقا خىراجەتلەرنى
ھۆكۈمەت گۆرۈخانىسى ئۈستىگە ئالغان، مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە
ھەر قايسى سۇمۇلدىكى ھەقسىز مەكتەپ ۋە «سېكۇڭ»، «شىكۇڭ»
مەكتەپلىرىنىڭ بارلىق خىراجىتىگە سۇمۇل ئىدارىلىرى مەسئۇل
بولىدىغان بولغان.

تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ ئىككى يىل ئۆتكەن

دىن كېيىن، مانجۇ، خەنزۇ ئىككى خىل يېزىقتا مەكتەپ ئۆز-
ئىلى چىقىرىلىپ، مەدەنىيەت تۈرمۇشىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى
سۈرۈلگەن، 1919- يىلى بەي لىن كۈرە شەھىرىدىكى تۇلۇق
باشلانغۇچ مەكتەپكە يۆتكىلىپ بارغان. تولۇق باشلانغۇچ مەك-
تەپنىڭ بىرىنچى قارارىدا 40 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈر-
گەن. نې چېچۈن، لىك فۇشەن، ۋدي جىكې، خۇالىيەنئا، كې-
خۇيچىن قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تولۇق باشلانغۇچ
مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئاتقۇرغان، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇچ سۈ-
مۇلغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپمۇ بىل-
لە كۆچۈپ بارغان، كېيىن بىر سۈمۇلدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ
بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن. تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ
20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان، تاكى 1940-
يىلىنىڭ ئالدى - ئاخىرىغىچە ئېچىلىپ، شىبە مىللىتىنىڭ مائا-
رىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوش-
قان. ھازىرقى 60 ياشتىن يۇقىرى شىبە زىيالىلىرىنىڭ ھەممىسى
تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقىغانلار، مەسىلەن: يازغۇچى گو-
جىنەن، چاپچال ناھىيىسىنىڭ تۇنجى ھاكىمى ساتو قاتارلىقلار.

20- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا، شىبە يېڭىنىڭ سەككىز تۇغ-
لۇق تۇزۇمىنىڭ ئورنىنى ۋىلايەت - ناھىيە تۇزۇمى ئالدى. تو-
لۇق باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە ھەر قايسى سۈمۇلدىكى ھەقسىز
مەكتەپ بىلەن «سېكۇنۇك»، «شىكۇنۇك» مەكتەپلىرىمۇ ھۆ-
كۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭ خىراجىتى نا-
ھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە خانا چوتىغا كىرگۈزۈلۈپ، ھۆكۈ-
مەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش باشقۇرۇلۇپ چىقىم قىلىنغان.

1937- يىلى غۇلجا شەھىرىدە بەش مىللەت ئوتتۇرا مەكتىپى
قۇرۇلدى (ئىلى بىلىم يۇرتى). دىخۇاددىكى سىياسىي ساھەدىكى شە-

به زاتلىرىدىن تۇك باۋ، يى مىنجېك قاتارلىقلار كېڭىشىپ، شۇ يىلى دېخۇادا «شىنجاڭ ئۆلكىسى شىبە، سۇلۇن، مانجۇ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» قۇرغان ھەم غۇلجا شەھەر ۋە ھازىرقى چاپچالنىڭ بىر، ئۈچ سۇمۇلدا شۆبە جەمئىيەتلىرىنى قۇرغان. مەركىزىي جەمئىيەتنىڭ تەشەببۇسى قىلىشى بىلەن غۇلجا شەھىرىدىكى بەش مىللەت ئوتتۇرا مەكتىپىگە 1940- يىلى شىبە ئوقۇغۇچىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئىككى سىنىپ ئېچىلغان. 1944- يىلى كۈزگە كەلگەندە، 100 گە يېقىن ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرگەن.

تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى 1933- يىلىدىن كېيىن دېخۇادىكى تېخنىكوملارغا ئىمتىھان بېرىپ كىرگەن. 1937- يىلى دېخۇادىكى تېخنىكوملارغا بارغان ئوقۇغۇچىلار 70 كىشىدىن ئاشقان، 1939- يىلى 150 كىشىگە يېتىپ، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ تەۋەسىدىكى شىبە نوپۇسىنىڭ 1.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭدىن شۇ ۋاقىتتىكى شىبە مىللىتىنىڭ ماۋاپ ئىشلىرىنىڭ خېلىلا تەرەققىي تاپقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 50 كىشى 1933- يىلىدىن 1939- يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇغان. گۇاڭلو سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىدە باش كونسۇل بولۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئون نەچچە كىشى ئۆز خىراجىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇغان. سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار دۆلىتىمىزگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ماۋاردىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شەھەر مىلـ
لىتسى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى مەكتەپلەردە دەرس
بىر مەزگىل توختاپ قالغان، كېيىن 1945ـ يىلى باھار پائىزىدا
ئەترapىدا دەرس ئارقىدىن ئۈسلىگە كەلتۈرۈلگەن. ئۇچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، 1946ـ يىلى
غۇلجا شەھىرىدە ئۇچ ۋىلايەت «شەھەر، سولۇن مەدەنىيىتىنى ئىلـ
گىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» قۇرۇلغان. جەمئىيەتنىڭ رەئىسى تۇڭـ
باۋ، مۇئاۋىن رەئىسى گۇەن رۇئىلەي قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلـ
كىدە، ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، شەھەر مىللىتى تـوپلىـشىپ
ئولتۇراقلاشقان رايـونلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇـ
چى يېتىشتۈرۈپ بېرىلگەن. مەزكۇر جەمئىيەت يەنە 1947ـ يىلى
ماڭجۇ، خەنزۇ يېزىقىدىكى ئاھانگداش بوغۇملۇق 13 ھەرپـنى
ئەمەلدىن قالدۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا، شەھەر تىلىدىكى ئاھانگى
بار، يېزىقى يوق ئۇچ ھەرپـنى ئىجاد قىلىپ، جـەمئىي 121 بـو-
غۇملـۇق ھەرپـكە كەلتۈرگەن. بۇ ھازىر قوللىنىلىۋاتـقان شەھەر
يېزىقىدۇر. مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ تەشەببۇسى بـىلەن ئۇچ ۋىلا-
يەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ غۇلجا شەھىرىدىكى ئەڭ ئالىي بـە-
لىم يۇرتى «ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بـىلـىم يـۇرتى» دا
بىر شەھەر سىنىپ تەسىس قىلىنىپ، 140 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل
قىلىنغان.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىـى مەزگىلىدە، شەھەر باشلانغۇچ مەكتـ
پى ئەسلىدىكى 12دىن كۆپىيىپ 15 كە، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار
ئازـكەم 2000 غا يـېـتـىپ، ئـەينى ۋاقىتتىكى شەھەر مـىـلـلىتى
ئومۇمى نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن.
1948ـ يىلى «شەھەر، سولۇن جەمئىيىتى» قـارمىقىدا غـۇلجا

شەھەردە «شەبە ئوتتۇرا مەكتەپ» تەسىس قىلىندى، شۇ يىلى كۈزدە 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان، ئۇقۇغۇچىلار ئۈزۈكسىز ئاشلىقىنى ئۆزلىرى ئۈستىگە ئالغان، باشقا خىراجەتنى «جەمئىيەت» تەمىن ئەتكەن. شەبە تىنلى گىراماتىكىسى. ئەدەبىيات دەرسلىكى تەسىس قىلىنغان، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە دەرسلىكلەر خەنزۇچە دەرسلىك كىتابتىن شەبە يەرقىغا تەرجىمە قىلىنىپ ئۆتۈلگەن. يەنە ساباردا دېگەن رۇس رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان.

1949- يىلى، بەزى شەبە تەرەققىياتلار پۈتۈنلەي قىلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇن ئالتە سۈمۈلدەكى چىكىۋاك مېياۋ ئىبادەتخانىسىدا كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بىر ئوتتۇرا مەكتەپ سېلىپ، غۇلجا شەھەرلىكى شەبە ئوتتۇرا مەكتەپنى چاپچالغا كۆچۈرۈپ بارغان، ئۇلىغا يەنىلا «شەبە ئوتتۇرا مەكتەپ» دەپ نام بەرگەن، 90 نەپەردىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار ئىدى.

يېقىپ ئېيتقاندا، شەبە مىللىتىمىزنىڭ ماتاردىپ ئىشلىرى، گۈاڭشۈينىڭ 8-يىلى (1882) سېبوشەن شەبە يىگىنىڭ سەككىز سۈمۈلىنىڭ ھەر قايسىسىدا بىر ھەقسىز مەكتەپ قۇرغاندىن باشلاپ 1949- يىلغا قەدەر بولغان 68 يىل داۋامىدا ئۇچ تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن:

بىرىنچى باسقۇچ، گۈاڭشۈينىڭ 8- يىلى ھەقسىز مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مىنگونىڭ 5- يىلى (1916) غا قەدەر بولغان 34 يىل— شەبە مىللىتىمىزنىڭ ماتاردىپ تارىخىدا توپ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ياسىغان مەزگىل، بۇ مەزگىلدە كونا مەكتەپ ئېچىش تىن يېڭى مەكتەپ ئېچىش، يېڭى، كونا مەكتەپنى تەڭ يولغا

قويۇشقا تەرەققي قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا كونا مەكتەپنىڭ ئورنىغا تامامەن يېڭى مەكتەپ دەسسىتىلدى. مانجۇ تىلىدا دەرس ئوقۇتۇشتىن شىبە، خەنزۇ ئىككى خىل تىل بىلەن ئەڭ ئوقۇتۇشقا ئۆتۈپ، مىللىي، خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئەڭ بىلىدىغان يېڭى تىپتىكى ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇشكە مۇستەھكەم ئاساس يارىتىپ بېرىلدى.

ئىككىنچى باسقۇچ، مىنگونىڭ 6- يىلىدىن مىنگونىڭ 33-يىلىغىچە بولغان 28 يىلدا، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار دېخۇادىكى بىر دەرىجە يۇقىرى مەكتەپلەرگە بېرىپ بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «شىبە، سولۇن، مانجۇ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» قۇرۇلغان. شۇنىڭدەك ياپونغا قارشى تەشۋىقاتقا ماسلاشتۇرۇپ، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغان. بۇ، شىبە مىللىتىنىڭ ماڭارىپ ئىشلىرىنى، سۈپەت ۋە ئاممىۋى خاراكتېرلىكىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىن زور دەرىجىدە ئالغا ئىلگىرىلەتكەن.

ئۈچىنچى باسقۇچ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي غەلىبە قىلىپ 1949- يىلىنىڭ ئاخىرىسىغا قەدەر. بۇ مەزگىلدە غۇلجا شەھىرىدە شىبە مىللىتىنىڭ تۇنجى ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلۇپ، شىبە مىللىتىنىڭ ماڭارىپ ئىشلىرىنى مۇنتىزىم، ساغلام تەرەققي قىلىش يولىغا مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.

(ھاكى يۈسۈپ تەرجىمىسى)

ئەسلى يىللاردا

(مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە كۆرگەن - بىلگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئەسلىمە)

ئەرشىدىن تاتلىق

ھەر بىر مىللەت ۋە ھەر بىر خەلقنىڭ مەڭگۈ ئېزىلىپ ياخشى كۆرۈپ ئەسلەيدىغان، قەدىرلەيدىغان سۆيۈملۈك كىشىلىرى بولىدۇ.

مانا شۇنداق كىشىلەرنىڭ بىرى، بىزنىڭ قەدىردان رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمىدۇر. ئۇنىڭ زېرەكلىكىنى، بىلىم ۋە قابىلىيىتىنى، ھەربىي ئىستىدادىنى، داھىيانىلىق ماھارىتىنى دوستلىرىلا ئەمەس، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىمۇ ئېتىراپ قىلغىنىدى.

1945 - يىلنىڭ ئاخىرقى ئايلىرى ئىدى. مەن غۇلجا شەھىرىدىكى جاللاپ ھاجىمنىڭ قورۇسىغا جايلاشقان ھەربىي دوختۇرخانىدىن قايتىپ چىقىشىم كېرەك ئىدى. شۇ كۈنلەردە غۇلجا شەھىرىدە بىرمۇ تونۇشۇم يوق ئىدى.

بۇ دوختۇرخانىغا كېزەك بىلەن ئاغرىپ كىرگەن ئىكەنمەن. لېكىن بۇ يەرگە مېنى كىم جايلاشتۇرۇپ قويغانلىقىنى تېخى بىلمەيتتىم.

بىر كۈنى بۇ يەرگە مەرھۇم پودپولكوۋنىك قاسىمجان قەمبىرى كىرىپ كەلدى. ئۇ كىشى بىزنى ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن

خادىك هارۋا ئېلىپ كەلگەنىكەن. مەرھۇم مەن بىلەن بىللە ئاقسۇدىن يەرلىك «پىدائىي» قىسمىدا كاماندىر ئىزۋۇت يارىدەم-چىسى بولۇپ چىققان روزى تۆمۈر دېگەن ئوقۇتقۇچىنى شىپا-خانىدىن ئېلىپ چىقتى. بىزنىڭ توغرىكۆۋرۈكتىكى مامۇت ھاجىمنىڭ ئومۇرى (مېھمانخانىسى) غا ئېلىپ كېلىپ، 2- قەۋەتتە-كى، دېرىزىسى ھويلىغا قاراپ تۇرىدىغان بىر ھوجرىغا جايلاشتۇردى.

بۇ يەردە بىز بىلەن بىللە ئاقسۇ كونا شەھەر ۋە باي ناھىيىلىرىدىن 1945 - يىلى بىرىنچى ئۆكتەبىردە بۇيرۇق بويىچە غۇلجىغا چېكىنىپ چىققان بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىكەن. ئۇلار-غۇلجىنىڭ چېكىنىپ چىققان بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىكەن. ئۇلار-نىڭ ئىچىدە پېشقەدەم شائىر، مىللىي ئازادلىق كۈرىشىنىڭ كونا جەڭچىسى، تارىخچى، جامائەت ئەربابى، مىللىي ئارمىيە كاپى-تانى نىم شەھىت ئەرمىيە ئېلى سايرامۇ بار ئىكەن. بۇكىشىنىڭ ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا دادام تاتلىق ئاخۇن، تاغام مەمەتنۇر موللا مۇسا ئوغلى بىلەن باردى - كەلدىسى بار ئىدى. بىز كۆرۈشۈپ ئامانلاشتۇق. ئۇ كىشىمۇ بۇيتاق بولۇپ شۇ يەردە ئىكەن.

بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئۇچ ۋاقتلىق تامىقىنى ۋاقتلىق ھۆكۈ-مەت ئاشخانىسىدىن مەخسۇس بىر ئاشپەز يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدىكەن.

بىز بۇ يەرگە كېلىپ 2 - كۈنىدىن كېيىن كاپىتان شائىر ئەرمىيە ئېلى جىنىڭ، شىخو، چۆچەك قاتارلىق ئۇرۇش چوڭراق ۋە ئېغىرراق بولغان جايلاردىكى كۈرەش قەھرىمانلىرىنى، جەڭ-لەرنىڭ تارىخىي خاتىرىسىنى، ئاممىنىڭ جەڭچىلەرگە ماسلىشىپ ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىنى يېزىش ئۈچۈن تەشكىل قىلىنغان بىر گۇرۇپپا كىشىلەر بىلەن يۈرۈپ كەتتى. شائىر ئەرمىيە ئېلى-نى شۇ يەردىكىلەر ياخشى تونىكىلەر بىلەن ئۇزۇتۇپ قويدۇق.

ئاردىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. بىر كۈنى ئەتىگەندىلا چايدىن كېيىنلا قاسىمجان قەمبىرى يېتىپ كەلدى.

— قېنى، تەييارلىنىپ مەن بىلەن بىللە مېڭىڭلار! — دەپ ئىككىنجى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەت بىناسىغا باشلاپ باردى. بۇ يەر بۇرۇن گومىنداڭ ئىلى ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىق شتابى ئىكەن.

قاسىمجان قەمبىرى شۇ چاغدا ئىلى ئازاد رايون ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ كادىرلار ئىشخانىسىغا مەسئۇل ئىكەن. بىزنى ئۇدۇللا ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىغا ئېلىپ كىردى. بۇ يەردە يەرلىك ئىلى ئۇيغۇرلىرىدىن ياشقىنە بىر يىگىت، ئاقسۇ كونا شەھەرلىك ئابدۇۋاھىت روزى دېگەن چاروۋاتېخنىكىمۇ ① ئىشلەيدىكەن.

ئۇلار بىز بىلەن سالاملىشىپ تونۇشقاندىن كېيىن، بىزنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئالدىمىزغا چاي قويدى. كېيىن ئىككىمىزگە كادىرلار ئانكېتنى بەردى. روزى تۆمۈر ئىككىمىز قارىمۇ قارشى ئولتۇرۇپ ئانكېتنى تولدۇرۇپ بەردۇق.

قاسىمجان قەمبىرى ئانكېتنى قولىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ چىقىپ كەتتى. ھايال قىلمايلا مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوپ بىلەن قول تۇتۇشۇپ خۇشال كېلىپ كېلىشتى ۋە بىزگە قاراپ:

— يۇرۇڭلار، يىگىتلەر... — دەپ بىزنى ئەگەشتۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى. بىز كادىرلار بۆلۈمىدىن چىقىپ، خۇددى شۇ بىناغا ئوخشايدىغان ئايرىم بىر كورپۇس بىناغا كىردۇق. بۇ، ۋاقىتلىق

---

① ئابدۇۋاھىت روزى — ئازادلىقتىن كېيىن «شىنجاڭ گېزىتى»دە مۇھەررىر، كېيىن كۆچار نەسىللىك قوي فېرمىسىدا باشلىق بولۇپ ئىشلەگەن. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا ئۆلتۈرۈلگەن. يازغان ھېكايىلىرى بار.

مەركىزدىي ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى ئىكەن.

پەلەمپەيي بىلەن چىقىپ، سىرتقى ئىشىكتىن كىرىش بىلەن كۆزىمىز سىرتقا قاراپ ئېچىلىق تۇرغان يەنە بىر ئىشىككە چۈشتى. ئاربىدا سولغا كەتكەن كىچىككىنە بىر كاربىدور بار ئىكەن. ئىچىكىرىدكى ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئوچۇق ئىدى. تام مەشتىن چىققان ئۇتتۇنىڭ تەپتى كاربىدورنىمۇ، ئۆيىنىمۇ ئىسسىتىۋەتكەنىدى. ئىچكىرىدكى ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىگە يانداپ قويۇلغان ئىككى ئىش ئۈستىلى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىككى ھەربىي كىشى جىددىي ئىشلەۋاتاتتى. بۇلارنىڭ بىرسى پۈتپولكوۋنىك، يەنە بىرسى كاپىتان ئىدى.

بىزنىڭ ئالدىمىزدا بۇ ئۆيگە كىرگەن ئابباسوپ بىلەن قاسىمجان قەمبىرى بۇ ئىككى ھەربىي كىشى بىلەن ئۇزۇندىن بېرى كۆرۈشمىگەن كىشىلەردەك قول ئېلىشىپ سەمىمىي، دوستانە، خۇشخۇيي چاقچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ كەتتى.

كېيىن قاسىمجان قەمبىرى بىلەن ئابدۇكېرىم ئابباسوپ پودپولكوۋنىك كىشىگە بىزنى كۆرسىتىپ:

— ئەپەندىم، بۇ ئىككى كىشىنى سىزنىڭ قوبۇل قىلىپ، خىزمەتكە تەقسىم قىلىشىڭىزغا ئېلىپ كىردۇق، — دېيىشتى.

بىز ئىككىمىز ئىشىكتىن كىرىپلا ئۇلاردىن 3 - 4 قەدەم بېرى تۇرغانىدۇق. ئەپەندىم بۇرۇلۇپ بىزنىڭ ئالدىمىزغا كەلدى. بىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ:

— كېلىڭلار! — دەپ ئورۇندۇققا تەكلىپ قىلدى. بىز سەل تارتىنىپ، ئەمما ھەربىي قائىدە بويىچە يېنىك ۋە پۇختا قەدەم بىلەن ئۇستەلنىڭ يېنىغا بېرىپ كۆرسەتكەن ئورۇندۇققا ئولتۇرۇدۇق. ئەپەندىم ئىككىمىزگە ئۇستەلنى كۆرسىتىپ:

—يەقمبن كېلىپ ئولتۇرۇڭلار!... مانا بۇ قەغەزگە: «بىز ئاقسۇ پارتىزان قىسىمىدىن» دەپ يېزىڭلار!...- دېدى.

دېمەك، بۇ ئەپەندىم بىزنىڭ نەدىن ۋە قانداقلارچە بۇ يەرگە كەلگەنلىكىمىزنى بىلمەكچەن، ئىككىمىزگە ئىككى پارچە ئاق، سىزغۇچسىز قەغەز، قېرىنداش، قەلەم بەردى. بىز يازدۇق، خېتىمىزنى قولىغا ئېلىپ كۆرۈپ:

—خېتىڭلار ياخشى ئىكەن...،- ماڭا بۇرۇلۇپ،- سىزنى شىخو ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە مەسئۇل كاتىپ قىلىپ ئەۋەتسەك بارامسىز؟!...- دېدى. مەن سەل ئەيمىنىپ تۇرۇپ:

ياق، ئەپەندىم!.... مەسئۇل كاتىپلىقنى ئەپلەشتۇرەلمەيمەن. قولۇم قەلەمگە قارىغاندا مىلتىققا خېلى ئوبدانلا ئۆگىنىپ قاپتۇ!...- دەپ جاۋاب بەردىم.

ئەپەندىم يېنىمىدىكى روزى تۆمۈرگە قارىدى ۋە:

—سىز چۇ؟!.... سىزنى ئالمي خەلق سوتى مەھكىمىسىگە كاتىپلىققا ئەۋەتسەك بارامسىز؟!- دەپ سورىدى. روزى تۆمۈر مۇلايىملىق بىلەن:

—باراي، ئەپەندىم!...-دەپ قەتئىيلا جاۋاب بەردى. ئەپەندىم ماڭا قاراپ:

—سىزنىڭ كىنىمىڭىزنى يەڭگۈشلەپ كېرەك ئىكەن،- دەپ ئۇستەلگە بېرىپ خەت يېزىشقا كىرىشتى. خەتنى تۈگىتىپ ئاخىرىغا ئىمزا قويدى.

—بۇ خەتنى ئېلىپ ساي بويىدىكى كونا سەرەڭگە زاۋۇتى ئورنىغا جايلاشقان ھەربىي تەمىناتقا بېرىڭ. مېنىڭ ھېسابىمغا، سىزگە بىر كىشىلىك ئىچكى - سىرتقى كىيىم - كېچەك، تەمىنات قەغىزى (ئاتىستات) بېرىدۇ. ئۇنى ئېلىپ ھازىر تۇرۇۋاتقان ئورنىڭىزدا بىر ھەپتە دەم ئېلىڭ!... كېلەر ھەپتە خۇددى

بۇگۈنكى كۈندە، مۇشۇ سائەتتە كېلىپ، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش بۇيرۇقىنى ئېلىك!ـ دېدى.

ئاپاسىڭ بىلەن قاسىمجان قەمبىرى روزى تۆمۈرنى باشلاپ، ۋاقىتلىق مەركىزدىي ھۆكۈمەت ئومۇمىي ئىشلار بۆلۈمىگە خىزمەتكە تەيىنلەش قەغىزىنى يازدۇرۇپ بېرىشكە كېتىشتى.

ئەپەندىم سىرتقا چىقىشىمىزغا ئۇلگۈرۈپ يېتىپ كەلگەن خادىكقا قاراپ ماڭدى. شۇ چاغدا ھېلىقى بۆلۈمدىكى كاپىتان بۆلۈمدىن چىقىپ:

ـ ئەخمەت ئەپەندىم، چۈشتىن بۇرۇن قايتىپ كېلەمسىز؟ـ دەپ سورىدى.

ـ ياق، كاپىتان!ـ دېدى، ئەپەندىم يېنىك تەلەپپۇزدا،ـ مەن كېسەل يوقلىغىنى بارىمەن. چۈشتىن كېيىن كېلەي...

كىشىلەر ئارىسىدا ئىسمى سەمىمىي ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، قىسقا ـ قىسقا سۆھبەتلەردە بەكمۇ يېقىملىق تۇيۇقۇ بىلەن تەكرارلىنىدىغان ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ شۇ كىشى ئىكەنلىكىنى ئۇ چاغدا مەن نەدىن بىلەي!...

× × ×

شۇنداق قىلىپ، غۇلجا شەھەرلىك گارنىزون كوممەندانتىنىڭ كاتىپلىقىغا ئورۇنلاشتىم. ئۇ چاغدا بۇ ئورۇن، غۇلجا شەھىرىنىڭ بويىنىكىسىك دېگەن يېرىدىكى چىدىكى موساباي ئوپلارنىڭ بانكا قىلغان كونا قورۇسىدا ئىدى.

شۇ كۈنلەردە، ئەخمەت ئەپەندىم بىر نەۋرە ئىنىسى سادىق بىلەن خانىمى ماھىنۇر قاسىمنىڭ ئاكىسى رۇستەمنى① تولۇق ھەربىي فورما بىلەن، غۇلجا شەھەرلىك كوممەندانتقا ئېلىپ كەلدى.

① رۇستەم ـــ ھازىر ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئۇيغۇر مۇلۇك ئىدارىسىدە كادىر.

ـــمەن يېقىندا گومىنداڭ ۋەكىلى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان سۆھبەتكە ئورۇمچىدىكى باردىمەن، سۆھبەت بىر تەرەپ بولغىچە بۇلار سىزلەرنىڭ قىسمىدا ھەربىي تەلىم ئالسۇن. خىزمەت قىلسۇن، پىشسۇن، چىنىقسۇن، تاۋلانسۇن!ـ دەپ تاپشۇرۇپ كەتتى.

ئۇلار شۇ كۈنىلا ئىزۋوتلارغا تەقسىم قىلىندى. كېيىن ئەخمەت ئەپەندىم بىزگە: «بۇلارغا باشقىلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىڭلار، ۋەزىپە تەقسىم قىلمىشتا، ھەربىي مەشىقلەردە ئۇلارنىڭ كۆزىگە ياكى مېنىڭ يۈزۈمگە قارىماي، تەلەپچان، ئىنتىزامچان، قاتتىق قول بولۇڭلار! ھەربىي، سىياسىي ئۆگىنىشىنى ئالاھىدە چىڭ تۇتۇڭلار! پولاتتەك ئىنتىزامدىن ئالتۇنمۇ نەتىجە غەلىبە بارلىققا كېلىدۇ!... ئۇلار تېخى ياش، ئۆگەنسۇن، باشقىلار بىلەن تەڭ جاپا تارتىپ تەڭ دەم ئالسۇن. نۆۋەت كەلگەندە ئۆيگە چىقسۇن، بولمىسا گازارمىدا كۆپچىلىككە ئوخشاش دەم ئالسۇن!» دەپ خەت يازغىنى ھېلىمۇ ئېسىمدە.

ئۇلار بىتىم ئىمزالانغىچە كومىنداتتا شۇ تەلەپ بويىچە ئىشلىدى، ئۆگەندى. بىتىم ئىمزالاندىن كېيىن يەنە ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزى كېلىپ ئېلىپ كەتتى.

× × ×

1946 ـ يىلى ئىيون ئايلىرى ئىدى. ئاقسۇدىن چىققانلارنى ئاساس قىلغان ھالدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن غۇلجىغا چېقىپ ھەربىي، ساقچى، مەمۇرىي خىزمەت ئۆتەۋاتقانلارنى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قورۇسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تېرەكلىككە يىغدى.

چۈشتىن كېيىنكى سائەت ئىككى مەزگىلى ئىدى. ھاۋا ئوچۇق. بىزگە قىلىنغان ئۇقتۇرۇشتا: «گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن ئىلى تەرەپ خەلق ۋەكىللىرى ئۆزگەن

11 ! مادداڭ بىتىم تۇغرىسىدا مەخسۇس دوكلات بېرىلمەيدۇ...»
دېيىلگەن، ئەمما دوكلاتچىنىڭ ئىسمى ئېيتىلمىغانىدى.
بۇ يەرگە يىغىلغانلار 70 تىن ئارتۇق كىشى ئىدۇق. دوكـ
لاتچىنى كۈتۈپ تەقەززالىق بىلەن ئىنتىلىپ ئولتۇردۇق. بىر-
دىنلا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى. ئۇزى يالغۇز
ئىدى. بېشىدا گۈللۈك ئالما ئۇرۇقى رەڭلىك مانچىستىر دۇخاۋا
دوپپا، ئۇچىسىدا شىم - كاستيوم، رەڭلىك گالىستۇك تاقمىغان،
ئايىغىدا يېنىك شىبلىت. مەيدىسىدە شۇ چاغلاردا تارقىتىلغان
«ئازادلىق» ئوردىنى جىلۋىلىنىپ تۇراتتى.
مەن مۇشۇ ئوردىن تۇغرىسىدا بولغان مۇنداق بىر گەپنى
ئاڭلىغانىدىم. شۇ سۆز بىردىنلا ئېسىمگە كېلىپ قالدى. كىمدۇ
بىرى (هازىر ئېسىمدە يوق) ئەخمەت ئەپەندىدىن:
ــ ئەپەندىم! سىز نېمىشقا بۇنىڭدىن باشقا ئوردىنىلىرىڭىز مۇ
بارغۇ، نېمىشقا ئۇلارنى تاقىمايسىز؟ـ
دەپ سوردىغان، ئەخمەت ئەپەندىم ئۇ كىشىگە:
ــ مېنىڭ ئۇچۇن خەلقنىڭ ئازادلىقى كۇپايە... بۇ ئوردىنـ
نى دەل شۇ سەۋەبتىن ئەتىۋارلاپ تاقايمەن!...ـ دەپ جاۋاب
بەرگەن.
ئەپەندىم ئالدىمىزغا يېتىپ كەلدى... بىز گۈرۈندە ئورنـ
ىمىزدىن قوزغالدۇق.
ــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، تۇغقانلار، جەڭچىلەر، كومانـدىرلار،
ئەپەندىلەر، خانىملار، ئىشچى - خىزمەتچى دوستلار!. - دېدى
ئەپەندىم.
ــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام!ـ دەپ جاۋاب بەردى بىىزدىن
بۇرۇن، سېپىمىزنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئىككى مويسىپىت كىشى.
بۇلارنىڭ بىرسى، بىز ئاقسۇ كېنا شەھەرنى گومىنداڭ ئەكسىـ

يه‌تچى قورشۇنلىرىدىن ئاۋاد قىلغاندا، يەرلىك كىشىلەردىن ئايە
لانغان 35 كۈنلۈك ھاكىم شايىپقارى ھاجى① دېگەن ئىلغار
خەلقچىل زات ئىدى. بىز ئۇ كىشىنى ھاكىم قىلىپ سايلىغاندا،
تۇرمىدىن چىققىنىغا ئاران بىر نەچچە كۈنلا بولغانىكەن. ئۇ
كىشى بوز دۆڭدىن كېلىپ تۇز ئاۋاتتا ئابدۇكېرىم ئابباسوپ،
قاسىمجان قەمبىرى، سوپى ئاخۇنلار باشلاپ چۈشكەن مىللىي
ئارمىيە قىسىملىرىغا قوشۇلغان. يەنە بىرى، مائاۋدىن ھاكىم، ئاقسۇ
كونا شەھەرلىك مۇھەممەتنىيازخان دامۇللا ② دېگەن مەرى-
پەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ناتىق، ئالىم كىشى ئىدى:
بۇلارمۇ بىز بىلەن بىللە چىققان ۋە ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى
تەرىپىدىن ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن كۈتۈلۈۋاتقانلاردىن ئىدى. شۇ
يەردىكى ھەربىلەرمۇ قائىدە بويىچە تىك تۇرۇپ، كۆپچىلىككە
قوشۇلۇپ سالامغا جاۋاب بەردى.

—ئولتۇرۇڭلار! ئولتۇرۇڭلار!.. كەڭ كۈشادە سۆزلىشەيلى!—
دېدى ئەخمەت ئەپەندىم بىزگە.

بىز ئەكسىچە ئۇچ بۇرجەك سەپ ھاسىل قىلىپ ئولتۇردۇق.
ئەخمەت ئەپەندىم تەمكىنلىك بىلەن سۆزىنى باشلىدى.

بۇ يەردە پەقەت ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ قىلغان سۆزلىرىنىلا
يادىمدا قالغان مەزمۇنلىرىنىلا بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتىمەن.

—...شۇنداق قىلىپ، بىز خەلق ۋەكىللىرى گومىنداڭ مەركىزى
ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى بىلەن 11 ئاي

---

① شايىپقارى ھاجى — بەتتەم بويىچە تەشكىل قىلىنغان ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئاقسۇ ۋالىسى ئابلىز مەخسۇمنىڭ مائاۋنى قىلىپ
ئەۋەتىلگەن. ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋاپات بولغان.

② مۇھەممەتنىيازخان دامۇللا—شۇ چاغدا يەنە مائاۋدىن ھاكىملىققا
ئەۋەتىلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن ۋاپات بولدى.

سۆھبەت قىلدۇق. بۇ جەريانىدا ئۇلار بىزنى 120 سائەت سۆز بىلەن بومباردىمان قىلدى. بىزمۇ ئۇلارنى120 سائەت گەپ بىلەن بومباردىمان قىلدۇق. ئۇلار بىزنىڭ قېرىنان دەلىل ـ ئىسپات، كۆرسەتكەن ھۇججەتلىرىمىزگە قايىل بولدى. شۇ چاغدا گومىنداڭ تەرەپ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ ئەپەندى مەندىن:

ـ سىزلەر بۇ ئۇستىلىقنى نەدىن ئۆگەندىڭلار!ـ دەپ سوراپ قالدى. مەن ئۇنىڭغا «تۇلكىنىڭ تەقسىماتى» دېگەن مەسەلنى ئېيتىپ بەردىم.

بىزنىڭ ئاردىمىزدىن كۇلكە كۆتۈرىلدى. كېيىن غۇلغۇلىغا ئايلىنىپ كەتتى. ئولتۇرغانلار سورۇننىڭ قىزىتىۋەتتى. ھەممە كىشىنىڭ چىرايىنى تەڭتە نە ۋە ھاياجان قاپلىغانىدى. شۇ چاغدا ئەخمەت ئەپەندىم:

ـ بىز يەنە ئۆز سۆھبىتىمىزگە قايتىپ كېلەيلى!... شۇنداق قىلىپ 11 ماددىلىق بىتىم ۋە ئۇنىڭ بىر قانچە قوشۇمچە ماددىلىرىمۇ تۈزۈلدى، ئىمزا قويۇلدى، تەستىقلەندى ۋە تەستىقنامىلىرىمۇ ئالماشتۇرۇلدى. پات ئاردىدا ئېلان قىلىنىدۇ. گېزىت يۇزىدە كۆرىسىزلەر.

بۇ تۈزۈلگەن بىتىم بويىچە، پۈتۈن ئۆلكە مىقياسىدا ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىلىپ، تىنچلىق ئەسلىگە كېلىدۇ. خەلق ھەر جەھەتتىن ئەركىنلىك بىلەن تەمىن قىلىنىدۇ. مىللەتلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلىكىدىن قەتئىي نەزەر، ئىش يۈزىدىكى ۋە سىياسىي ھايانىدىكى ئۇزۇنى ھەم باراۋەرلىكى جەزمەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئانچە ئۇزۇنغا بارماي پۈتۈن ئۆلكە بويىچە دەسلەپتە بىر قېتىم ئومۇمىي خەلق سايلىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. خەلقچىل سىياسەتنى يۈرگۈزۈش ئارقىلىق پۈتۈن خەلق ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا، ئۆز-

لىرىكە ئۇزۇل - كېسىل خىزمەت قىلىدىغان، خەلقنى سۆيىدىغان، خەلقنىڭ ھوقۇق، مەنپەئەتلىرىنى جان تىكىپ ھىمايە قىلىدىغان، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى باش تارتماي كۆپلەپ ئىشلەيدىغان ۋەجدانلىق، ئەخلاقلىق كىشىلەرنى سايلايدۇ.

بىتەم ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھازىرقى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىلىپ، قايتىدىن ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنىدۇ.

ئەندى گەپ بىتەمنى قانداق قىلىپ تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىشتا قالدى. ئۇلارنىڭ بىتەمنى ئىجرا قىلمىقى قىيىن. چۈنكى بىتەم ۋە ئۇنىڭدىكى گەپ - سۆزلەر ئۇلارغا ياقمايدۇ. بۇنىڭ ئۇلارنىڭ تەبىئىتى ۋە ماھىيىتىدىن كۆرۈنۈش كېرەك. بىز قەتئىي ۋە ئۇزۇل - كېسىل ئىجرا قىلىمىز. ئۇلار تەلتۆكۈس ئىجرا قىلمىسا، بىز ھەيدەكچىلىك قىلىمىز. تۇققۇنۇشقان ئىككى تەرەپنىڭ ھازىرقى ھالەتتىكى چېگرا سىزىقى بىكار قىلىنىدۇ. بىز ئۇرۇشتا ئەسىر ئالغان كىشىلەرنى ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىمىز. ئۇلارمۇ تۇرمىدىكى بارلىق سىياسىي جىنايەتچىلەرنى شەرتسىز بوشىتىپ، ئۆز جايلىرىغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. خەلقنىڭ يۇرۇش-تۇرۇش، كۆچۈش، سايلامغا قاتنىشىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىش، پىكىر، مەتبۇئات، نامايىش قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىي ۋەقانۇنى جەھەتتىن تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ. سىياسىي ساۋاچىلار تارقىتىلىدۇ. ھەر قانداق ئورۇننىڭ خەلقنى ئۆزى خالىغان-چە تۇتقۇن قىلىشى، قاتىللىق قورالىرىنى ئىشقا سېلىشى، جىسمانىي ئازاب بىلەن قىيناشلىرى قاتتىق چەكلىنىدۇ ۋە مەنئىيلىك قىلىنىدۇ. بۇ يەردە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان ھەر قايسىلار-نى يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق بىرلەشمە

ھۆكۈمەت مەسئۇل بولۇپ، خىزمەت بىلەن ئۆز يۇرتۇڭلارغا قايتۇرىدۇ. ھازىر قىسمىدا ئىشلەۋاتقان ھەربىي يىگىتلەرنىڭ، كېيىن بىتتىم بويىچە جەنۇبتا مىللىي قوشۇن تەشكىل قىلىنغان چاغدا يۆتكىلىدۇ. ئۆز جايلىرىڭلارغا بارغاندىن كېيىن بىتتىمنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىرى، ئىجراچىلىرى بولۇشۇڭلارنى سەممىي ئۈمىد قىلىمەن.

— پەكسىر ئەتە‌ھ پلىرىڭلار بولسا تارتىنماي ئۆرتۇرىغا قويۇشىڭلارنى سورايمەن... — دېدى ئۇ ئاخىرىدا.

— ھەممىمىز قاتتىق ھاياجان بىلەن چاۋاك چېلىپ ئۆرنىمىزدىن تۇردۇق.

— ئۆلتۇرۇڭلار! ئۆلتۇرۇڭلار! يەنە بىر ئاز ۋاقىت بارئىكەن، پەكسىر — تەلەپلىرىڭلار بولسا ئاڭلاي!— دېدى ئەخمەت ئەپەندىم كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

شۇ چاغدا سېپىمىزدىكىلەردىن تۇردى يۇنۇس دېگەن بىر يىگىت قوزغالدى.

— مېنىڭ پىكرىم بار!— دېدى ئۇ.

— ھەم... ھە، سۆزلەڭ! دېدى ئەخمەت ئەپەندىم.

— بىز، ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئۇقتۇرۇش ۋە بەلگىلىمىسىگە بويسۇنۇپ، ئۆز جايلىرىمىزغا خىزمەتكە بارساق، ئۇلار كۆرۈنۈشتە ئۇقتۇرۇشتا ئەمەل قىلىپ، بىزگە «ئوبدان كەپسىلەر!...» دەپ بەزىبىر ئىشلارنى قىلىشقا يول قويىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، «ھە! قولغا چۈشتۇڭلار مۇ، نوچىلار!...» دەپ، بىزنىڭ ئىزىمىزغا چۈشۈپ، ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ساماننىڭ تېگىدىن سۇ قويۇپ، ئۇرۇمچىنى كولايدۇ. ئەپلەپ — سەپلەپ شەرتىمىزنى ھازىرلاپ، تەۋقى لەنەتتىن بىرنى توقۇيدۇ. كەشتىمىزنى ئاسانلا توغرىلايدۇ. بۇچوقۇم.

ئۇلار: شۇنداق قىلىپ ئادەتتىلەنگەن. بىزگىمۇ شۇنداق قىلسا قانداق قىلىمىز؟! - دەپ سورىدى.

— قورقۇۋاتامسىز؟! - دەپ ئۇ كىشىگە قارىدى ئەخمەت ئەپەندىم. سوئال سورىغوچى:

— ئۇلارنىڭ پىتنە - ئىغۋا توقۇپ چىقىرىدىغان كارخانىسى بار، قورال - ياراقلا ئىگە ئەسكەرلىرى بار، ئۇ يەرگە بېرىپ ئىشلەيدىغان بىزنىڭ قولىمىزدا ئۇقتۇرۇشتىن باشقا نەرسە يوق، قورقماي بولمايدۇ، ئەپەندىم، - دېدى. ئەخمەت ئەپەندىم:

— قورقماڭ! قورقۇنچاقلار بىزگە دوست بولالمايدۇ. ئۇلارنىڭ قولىدا قورالنى ئەسكىرى، تۇرمىسى، ئاغزىدا پىتنىسى بولسا، بىزنىڭ يۆلەنچۈكىمىز خەلق. بىز خەلق ئۈچۈن ئىشلىگۈچىلەرمىز، يەنى خەلقىمىزنىڭ چاكىرى. شۇنداقلا ئىنقىلابچىلارمىز. ئىنقىلابچىلاردا ھەممىدە بىر ئىنقىلابچىغا خاس جەسۇرلۇق، سەزگۈرلۈك بولۇشى كېرەك. بىز سەزگۈر، ھەسسىلىيەتلىك بىلەن خەلق ئۈچۈن يۈرەكلىك ئىشلىسەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە كەمتەر بولۇپ، ئاممىغا بىلەن بىرلەشسەك، ئاممىدىن ئۆگەنسەك، ئاممىغا يۆلەنسەك، ئامما بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ كېتەلمىسەك، ھەر قانداق ئەكسىيەتچى بىزنى ھېچ نېمە قىلالمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى يېتىم قالىدۇ، - دېدى.

سوئال سورىغۇچى رازىمەنلىك بىلدۈرۈپ:

— رەھمەت، ئەپەندىم، چۈشەندىم، - دېدى.

— شۇ چاغدا بىزنىڭ قاتارىمىزدىن يەنە بىر كىشى ئورنىدىن تۇردى.

— بۇ بىتىمگە يېزىلغان قارىسى سىياھ، ئېقى قەغەزدىنلا ئىبارەت، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بولسا ئالدامچىلىقتا ئۇچىغا چىققان نېمىلەر. مۆرىتى كەلسە، ئۆزىنى تۇغۇپ چوڭ قىلغان

غان ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالداپ، ئېلىپ چىقىپ سېتىۋېتىدۇ ياكى ئورنىغا ئىتتىرىۋېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى «ھارۋىدا يۈرۈپ توشقان تۇتىدۇ» دەيىشىدۇ. ئۇلار بىز قان تۆكۈپ، قۇربان بېرىپ، ئىنتىلاب قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن ئازغىنە ھوقۇقىمىزنى تارتىپ ئېلىش ئۈچۈن، قولىدىن كەلگەن بارلىق ئەسكىلىكلەرنى قىلىپ كۆردى. ئەپلەشمىگەندىن كېيىن، كونا ھېلە - نەيرەڭ لىرىنى ئىشلىتىپ ھارۋىدا توشقان ئوۋلىغىلى چىقتى. ئۇلار سەھەرنىڭ ئالدىغا بېتىمگە قول قويغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۆز لىرى بەرگەن ۋەدىسىنىڭ بىرسىدىمۇ تۇرمايدۇ. مەن ئۆز ھاياتىمدىن كۆرە سىلەرنىڭ ھاياتىڭلاردىن كۆپرەك ئەنسىرەۋاتقىنىمەن، - دېدى.

- توغرا، - دېدى، ئەخمەت ئەپەندىم سالماق ھالدا، - ئۇلار سىز دېگەندەك ئالدامچىلىقتا داڭ چىقارغان. ئەمما، بىزنىڭمۇ ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ئەسلى ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلايدىغان ئانالىز پىچىتىمىز بار. بىز بېتىم ھەققىدىكى سۆھبەت باشلانغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە، ئۇلار كوتىرىپ چىققان ساختا ئۇقتۇرلارنىڭ ھەممىسىنى ئەشۇ ئانالىز پىچىقى بىلەن پارە - پارە قىلىپ، ئۆز قولىغا تاشلاپ بېرىپ كەلدۇق. بېتىم ھەرگىزمۇ ئۇختا ئەمەس. بەلكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، قورالىق كۈرەشتىن كېيىن ئېلىپ بارغان سىياسىي كۈرەشنىڭ يەكۈنى.

«ھارۋىدا توشقان تۇتۇش» مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ ئۇلارنىڭ ئادەتلىنىپ كەتكەن كونا ئۇسۇلى. بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئۇسۇل كارغا كەلمەيدۇ. ئەگەر ئۇلار يەنە كونا مۇقامغا دەسسەش خام خىيالىدا بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئويغانغان خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپى نەپرەت دېڭىزىدا چوقۇم غەرق بولىدۇ.

بىزنىڭ ھايات-ممىزدىن ئەنسىرىگىنىگىنىڭ ئۇچۇن سىزگە كۆپ رەھمەت. مەن بېشىمنى ئالقىنىمغا ئېلىپ چىقىپ ئىنقىلابقا قاتناشقان. قورقۇنچاقلىق بىر ئىنقىلابچىغا خاس خىسلەت ئەمەس. خەلقىمىزدە: «باتۇر ئۆلمىگەنىدە بىرلا ئۆلىدۇ. لېكىن ئۆلىنىڭ ئۆلۈمى خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ. خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ. قورقۇنچاق كۈندە مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايدۇ...» دېگەن تەمسىل بار. ئەگەر مېنىڭ ھايات-ممىنىڭ بەدىلىگە ئازادلىق، ئەركىنلىك كېلىدىغان بولسا، بۇنداق ئۆلۈمگە ھېلىمۇ مەن خۇشال- خۇرام ھالدا كۆكسۈمنى كېرىپ بارىمەن!- دېدى.

شۇنىڭ بىلەن سوئال سورىغۇچىمۇ، جاۋاب بەرگۈچىمۇ جىم بولدى. سۆھبەت مەيدانىنى جىمجىتلىق قاپلىدى. باشقا سوئال سورىغۇچىمۇ چىقمىدى. يىغىننى ئاخىرلاشتۇرغان ھېسابلاپ، ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇردۇق. ئەخمەت ئەپەندىمنى چۆرىدەپ تېرەكلىك باغدىن يېنىپ چىقتۇق.

× × ×

1949- يىلنىڭ ئاپرىل ئېيىنىڭ باشلىرى ئىدى. ئىلىۋېدىن لايەتلىك باج ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ كاتىبات بۆلۈمىدە كۆچۈرگۈچى كاتىپ ئىدىم. بىر كۈنى «ئىتتىپاق» غۇلجا شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى ھەسەنجان پولتابايوپ، مەسئۇل كاتىبى خەلپەت سۇزۇك ھاجىيوپلار ئىمزا قويغان بىر ئۇقتۇرۇش كەلدى. ئۇنىڭدا. «8- ئاپرىل مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغانلىقىغا ئۆتۈپ يىل توشقان خاتىرە كۈن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بارلىق «ئىتتىپاق» ئەزالىرى ۋە ئىشچى- خىزمەتچى، كادىرلارنى ۋە خەلق ئاممىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئىلى ئايرودۇرومىنىڭ يېنىدا كۆچەت تىكىش پائالىيىتى ئېلىپ

بارماقچەمىز. سىزلەرنىڭ 9ـ يەرلىك تەشكىلاتىدىكى يولداشلار ئىتتىپاق، مەركىزىي كومىتېتىدىكى يولداشلار بىلەن بىر ئو-رۇندا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ.

8ـ ئاپرېل ئەتىگەن سائەت 8 دە ئىلمى مۇتەخەسسىلەر يېتىشتۇرۇش بىلىم يۇرتى، بىناسى (بۇ مەكتەپ كېيىن ئەخ-مەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى، دەپ ئۆزگەرتىلگەن) غايىبتىپ كېلىڭلار، شۇ يەردىن بىرلىكتە ئىش مەيدانىغا بارىمىز!...»

دېيىلگەنىدى.

8 ـ ئاپرېل كۈنى ئەتىگەندە بىز كىشىلىرىمىزنى تولۇقلاپ سەپكە تىزىلدۇق. بىلىم يۇرتىنىڭ سايىۋىي تەرەپتىكى دەرۋازد-سىدىن مەكتەپ ھويلىسىغا كىرگىنىمىزدە، ئەخمەت ئەپەندىم ھوي-لىغا قويۇلغان ئۇستەلنىڭ ئۇستىگە چىقىپ قىزغىن سۆزلەۋاتقا-نىكەن:

ـ بىز ئىنقىلاب ئوچىقى بولغان غۇلجا شەھىرىنى گۈزەل، زامانىۋى تۈسكە ئىگە، باغۇ- بوستانلىق، كۆركەم مەنزىرىلىك شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقىمىز...

...قېنى، يولداشلار، خىزمەتداشلار، دوستلار! ئىش مەيدا-نىغا قاراپ قەدەم تاشلايلى! ئىش، ئەمگەك بىزنى كۈتۈپ تۇ-رۇپتۇ.

كۆچەت تىكىش مەيدانىغا بىرىنچىلا ئىش باشقۇرۇش ئورنى-غا ئۆزىمىزنى تىزىملاتتۇق. ئۇ يەردىن بىر كىشى بىزنى «ئىتتى-پاق» مەركىزىي كومىتېتى ئىشلەۋاتقان ئورۇنغا باشلاپ باردى.

ئۇ يەردە ئەخمەت ئەپەندىم باشلىق «ئىتتىپاق» باش ئاپى-راتسىيىنىڭ ھەممە كادىرلىرى، ئىشچى- خىزمەتچىلىرى جەددىي

ئەمگەك تەيياردلىقى قىلىشىۋاتقانىكەن.

بىزنى 2- 3 تىن قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ كۆرۈپىلىرىغا قوشۇۋەتتى. ئەخمەت ئەپەندىمۇ بىزنىڭ يېنىمىزدىكى بىر كۆرۈپىدا ئاددىي كۆرۈپىلا ئەزاسى سۈپىتىدە ئەمگەكتە قاتناشتى. ئىككى سائەتچە بىللە ئىشلىدۇق. بۇ ئىككى سائەتلىك ئەمگەك تولىمۇ كۆڭۈللۈك ئۆتتى. بۇنىڭ بىردىن بىر سەۋەبچىسى، ئەلبەتتە، ئەخمەتجان ئەپەندىم ئىدى. مەرھۇمنىڭ جۈملىلىرى قىسقا ئەمما مەنىلىك، ئىخچام، يېنىك، ئىستىھزالىق لەتىپەخاراكتېرلىك چاقچاقلىرى، چىرايلىق، جانلىق ئوخشىتىشلىرى، بەزەن جاراڭلىق كۈلۈشلىرى، شىددەت بىلەن چاپقان گۈرجەك، جۇتۇ ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ، ئارقا- ئارقىدىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بەزىدە بىزمۇ بۇ كۈلكە ۋە چاقچاقلارغا ئارىلىشىپ قالاتتۇق. مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىم مانا مۇشۇنداق ئادەتتىي، سادده، كەمتەر، بىنجا لىدىل خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئېسىل پەزىلەتلىك، ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزمچى ئىدى.

ئەشۇ قاينام-تاشقىنلىق كۈنلەرنىڭ بىسىردە مۇنداق بىر ئىش بولغان.

—مەن رىزۋانكۈل ھەققىدىكى «سۆھبەت ھەمشىرىسى»دىكەن ئوچېركىمنى يېزىپ ئاخىرلاشتۇرغانىدىم، «شىددەتلىك جەڭەر- دە، ئۇيغۇر قىزى رىزۋانكۈل مانا شۇنداق مەرتلەرچە قۇربان بولدى!...» دىكەن سۆزنى يېڭىلا قەغەز بېتىگە كۆچۈرۈپ، «ئەسەرنى تاماملىدىم» دەپ ھېسابلىغانىدىم،- دەيدۇ پېشقەدەم يازغۇچى زۇنۇن قادىرى،- بىرسى كېلىپ دولامنى يېنىمكلا باستى، قارىسام ئەخمەت ئەپەندىم ئىكەن. ماڭا كۈلۈمسىرەپ قاراپ:

—ياخشى، مۇشۇنداق ئەسەرلەرنى كۆپلەپ يېزىش كېرەك. سىز كۆزكە كۆرۈنگەن يازغۇچى. بۇ ئىنقىلابقا سىزمۇ قاتناشتىب

كىز... ئىنقىلابتا قۇربان بولغانلار يالغۇز ئۇيغۇرلارنىلا قىزلىـ
رىمۇ؟!... باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتلىـ
رىدىنمۇ قۇربان بولغانلار ئاز ئەمەس. بۇنىمۇ كۆرۈش كېرەك،ـ
دېدى.

مەن ھۆپپىدە قىزاردىم، خىجالەت بولدۇم، دەرھاللا بايىقى
جۈملىنىڭ ئاخىرىغا: «شۇ كۈنكى قانلىق جەڭلەردە تۆكۈلگان قىـ
زى رازىيەمۇ شەرەپلىك ھالدا قۇربان بولدى» دېگەن قۇرنى
قوشۇپ يېزىپ قويدۇم. ئەخمەت ئەپەندىم:

ـــمانا ئەمدى ياخشى بولدى. تالانتلىق يازغۇچى ھەمىشە
مەسىلىگە ئەتراپلىق قارايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشى كېرەك،ـ
دېدى. ئاندىن ماڭا كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ،ـ ئەمدى بۇ ئەسەرنى
مەتبۇئاتتا ئېلان قىلساق بولىدۇ،ـ دەپ چىقىپ كەتتى..

مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن بىللە بىز ئىككى ساـ
ئەت ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىمىزگە ئاپشۇرۇلغان كۆچەت تەمكەش،
ئېردىق ئېلىش ۋەزىپىمىزنى تۈگەتتۇق. تولىمۇ كۆڭۈللۈك ئىشلىدۇق.

چۈشلۈك تاماق ۋاقتى بولدى، ئەخمەت ئەپەندىم باشلىق
ھەممىمىز دۈگلەك چەمبەر شەكىلدە سەپ ھاسىل قىلىپ ئورۇن
ئالدۇق. ئوتتۇرىغا دەستىخان سېلىندى، ھەر كىم ئۆزى ئېلىپ
چىققان ئاز- تولا يېمەكلىكلەرنى داستىخانغا قويدى. ئۇنىڭدىن-
بۇنىڭدىن ئېغىز تېگىپ ئازراق ئارام ئالدۇق. ئاندىن ئەخمەت
ئەپەندىم بىر قىسىم كىشىلەرنى شۇمەيدانىدىكى چالا قالغان ئىش-
لىرى پۈتتۈرۈشكە ئاجراتتى، بىر بۆلۈم كىشىلەرنى باشلاپ، تېخى
ئىشلىرى پۈتتۈرەلمەيۋاتقان ئورۇنلارغا ياردەم قىلىشقا باردى.

شۇ قېتىمقى ئەمگەكتىن كېيىن، مەن ئەخمەت ئەپەندىنىڭ
ئادەتتىكى ئىش كىيىملىرى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا، دۇكانلاردا،
ئاشلىق، چارۋا مال بازارلىرىدا، ئىمارەتلەردە جەمئىيەتلەردە ئارىلاپ

يۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ بىلەن ئەھۋاللىشىۋاتقانلىقىنى، پىكىر تەلەپ لىرىنى ئاڭلاۋاتقانلىقىنى، بەزى ئىشلارنىڭ شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ھەل قىلغانلىقىنى خېلى كۆپ ئۇچراتتىم. ئەمما شەخسەن ئۇچرىشىپ، بىۋاسىتە سۆزلىشىش نېسىپ بولمىدى.

شۇ كۈندىكى ئۇچرىشىشنىڭ مەن ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرقى كۆرۈشۈش بولۇپ قالمىغانلىقىنى، ئۇ چاغدا مەن نەدىن بىلەي!

× × ×

كونىلار: «ئون كۈلكىنىڭ بىر يېغىسى بار» دېيىشىدىغان. 1949-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى ئەينى شۇنداق بولدى، ئاۋغۇستنىڭ ئاخىرلىرى ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاقبېك مونۇنوپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، گېنېرال لېيتېنانت دەلىلخان، لوجى، غەنى كېرىمۇپ، ئابدۇزۇخشت ئىمىنوپ، ئوسمانجان ئاسىرلار تەكلىپكە بىنائەن، بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان تۇنجى قېتىملىق مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭىشى يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئولىمۇ خۇشال قىلىدىغان ئىش ئىدى. لېكىن بۇ خۇشاللىق 27-ئاۋغۇستتا يۈز بەرگەن ئايروپىلان ھادىسىسى سەۋەبىدىن چوڭقۇر قايغۇلۇق مۇسىبەتكە ئايلاندى.

بىر كۈنى ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ ئاغىسى ئاسىر ئاكا يات تىقمىغا كېرىپ كەلدى.

— ئۇكام! سىز ھازىر ئىلىدا چىقىۋاتقان گېزىت، ژورنال لارغا ئانچە- مۇنچە ماقالە، شېئىرلارنى يېزىپ يۈرىسىز. مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمنى ئۇزۇقتىدا ئۇزۇن ئۆمۈر تۇغرىسىدا ماقالە- زىيىر. مەلۇماتلارنى سۆزلەپ بەرگەنسىز. ئۇرلۇك سەۋەبلەر بە- لەن بۇنى ياشقا كىشىلەرگە دېمىگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىش- لارنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەن چاغلاردا، مەرھۇم بىزنىڭ ئۆيدە

تۇراتتى. بۇ چاغ ئەلى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسى ئىدى. كېيىن ئىنقىلاب ئۇچقۇنلىرى كۆتىرىلدى. ئەپەندىمىنىڭ ۋاقتى تازا ئالدىراش بولۇپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە بىز ئەپەندىنى ئۆيلەپ قويغان بولساقمۇ، كۆپرەك ۋاقتى خىزمەت، ئىنقىلاب ئىشلىرى بىلەن ئۆتەتتى. ئۆيدە ئانچە كۆپ تۇرمايتتى. كېيىنچە تېخىمۇ ئالدىراش دولۇپ كەتتى. بۇگۈن نەمىشقەدۇر، مەدھۇم ئەخمەت ئەپەندى شۇ چاغلاردا ماڭا ئۆزى ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەن ئىشلىرى ئېسىمگە كېلىپ، ئۇيان-بۇيان ئويلاپ، ئاخىرى سىزنىڭ قېشىڭىزغا كېلىپ قالدىم. سىزگە سۆزلەپ بېرەي، يېزىپ قويۇڭ. سىز ياش، كۆنلەرنىڭ بىرىدە لازىم بولۇپ قالارسىز.

—خوپ!— دەپ ئەپەندىلا ئەيلاندىم.

—يېزىڭ، ئۇكام! بىزنىڭ ئەخمەتجان مەخسۇت ئوغلى. 1913—يىلى تۇغۇلغان. ئۇ كىچىك چېغىدىلا توغرا سۆزلۈك، ھەر قانداق ئىشقا قىزىقىدىغان زېرەك بالا ئىدى. يەتتە يېشىدا، يەنى 1920—يىلى دادىسىدىن يېتىم قالدى. شۇ يىلى بىر بۆلۈم كۆچمەن ئىشلەمچى ئۇيغۇرلار ۋە تۇغقانلارغا قوشۇلۇپ، سۈيدۈكدىن قورغاس ئارقىلىق ئالمۇتىغا چىقىپ كەتتى.

مەرھۇمنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ماڭا دەپ بېرىشچە، ئالمۇتىغا چىققاندىن كېيىن، 1920—يىللىرى ئالمۇتىنىڭ تۈگگان كوچىسىدا ئېچىلغان «ئىنتىرناتسىونال» (دارىلتام) مەكتىپىگە قوبۇل قىلىنىپ دۆلەت تەمىناتى بىلەن ئوقۇغان. باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى شۇ يەردە پۈتكۈزگەن. تاشكەنتتە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزگەن. بۇ يەردە يەنە قىستا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىدىمۇ ئوقۇپ، مەكتەپ ۋە كۇرسلارنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگەتكەن. شۇ يىلى ئەينى چاغدىكى «تاتارىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى» نىڭ مەركىزى قازان

شەھەرىدە ئېچىلغان «لېنىن» دامىدىكى «كوممۇنىستىك ئوقۇش-
ستېتى»غا تاللىنىپ بېرىپ ئوقۇغان. بۇ مەكتەپنىمۇ ئەلا نەتى-
جە بىلەن تۈگىتىپ، مەدەنىي- ماارىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت،
دىپلوماتىيە، كەسپىي ۋە ئامما ئىشلىرى قاتارلىق ئىدىئولوگىيە
خىزمىتى ئىشلەپ كەلگەن.

1940- يىلىنىڭ ھارپىسىدا ئۆزىنىڭ تەلىپى بىلەن ئاما-
گەنگە بېرىپ ئوتتۇرا تېخنىكۇمدا ئوقۇتقۇچى بولغان. شۇ مەز-
گىلدە شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قاسىماخۇن دېگەن ئۇيغۇرنىڭ لەي-
لىخان دېگەن قىزى بىلەن تونۇشۇپ، شۇ ئائىلىگە «يېتىم
لۇپ كىرىش شەرتى بىلەن ئۆيلەنگەن. دادىسى مەخسۇتنىڭ
ئىسمى ئورنىغا قاسىم دېگەن ئىسمىنى قوللىنىشنى رەسمىيلەشـ
تۈرگەن. بۇ ھەقتە ئۆز ۋاقتىدا بىزگە خەت يېزىپ، بىزنىڭ
رازىلىقىمىزنى ئالغان.

1940- يىلىنىڭ باشلىرىدا بىزگە ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن،
بالىلىق چاغلىرىنى ئۆتكۈزگەن يۇرتىنى، ئۆزى بىلىدىغان ئۇرۇق-
تۇغقانلارنى ۋە مېنى كۆرگۈسى كەلگەنلىكى، مېنىڭ قېشىمغا
قايتىپ كەلسە، ھاياتىنىڭ بىقە تەرلىكى كاپالەتكە ئىگە بولۇش- بول-
ماسلىقىنى سوراپ خەت يازغانىدى. مەن دەسلەپتە بۇ خەتلەرگە
ئوچۇق جاۋاب بەرمىدىم. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ، شۇ
جۈملىدىن ئىلىنىڭ سىياسىي ھاۋاسى تولىمۇ يامان، بەكمۇ ئەنە-
سىز ئىدى. شەخسىيىتىمنىڭ ئىلمى تەۋەسىدىكى قول - چوماق -
لىرى كۆندە دېگىدەك قاتىللىق ۋە ئاق تېررورلۇق ھەرىكەتلە-
رىنى يوشۇرۇن ۋە ئاشكارە تۇردە كەڭ يۇرگۈزۈۋاتاتتى. ھەر
كىچىسى ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىدىن ئونلاپ، يۈزلەپ
بىگونا تۇتقۇن قىلىنىۋاتاتتى. لېكىن مەرھۇم ئۆز يۇرتىنى سە-
ھىنغا نىلىقى — ۋەتەنپەرۋەرلىكى، بۇ يەردىكى ئۇرۇق - تۇغقان،

قهرمنداشلارمنی کۆرگۈسی کەلگەنلەکی، بىزنىڭمۇ ئۇنداق دىدارىنى كۆرۈشكە تەقەززا بولغان قهرمنداشلارنىڭ رىشتىمىز سەۋەبىدىن، بىز تۇغقانلار ئۆز ئارا مەسلىھەت قىلىپ: «ئىلىغا كەلسەك كەل. بىزمۇ سېنى سېغىنىدۇق، ھەممىمىز ئىلگە كۆرگۈسى كەلدى. بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇقۇتقۇچىلىق قىلارسەن ياكى ئۆزەڭگە خالىغان بىرەر كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك قىلارسەن. بىزمۇ قاراپ تۇرماسمىز. سېنى بىردەر كەسىپنىڭ ئەھلى قىلىپ قويۇشقا قۇربىمىز يېتىدۇ...» دەپ جاۋاب خېت يازدۇق.

ئىلىنىڭ سىياسىي ھاۋاسى توغرىلىق خەتنە بىردەر نەرسە يېزىشتىن بەكمۇ ئېھتىيات قىلاتتۇق، شۇڭا بۇ خەتنىكىمۇ بۇ ھەقتە بىرەر نەرسە يازمىدۇق. مۇبادا خېت تەكشۈرۈلۈپ قولىغا چۈشۈپ قالساق، بېشىمىزنىڭ كېتىشى تۇرغان گەپ ئىدى.

شۇ قېتىمقى خەت كېتىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي جاۋاب كەلدى. ئۇ خەتتە ئۆزىنىڭ بۇ يەكىرگە قوشۇلغانلىقىنى، لېكىن ئۇرۇق - تۇغقانلارنى ئايلاپ، ئىلنى چېگرىسىدىن ئۆتەيدىغانلىقىنى يازغان. قايسى چېگرىدىن ئۆتۈش ھەسلىسىنى پەقەت يوشۇرۇن يولغا چىقىشىدىن بۇرۇن بىزگە خەۋەر قىلىپ خېت يازىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن قىلغان شۇندىن كېيىن يەنە بىزنى ھەچ-چەپارچە خەت ۋە سۈرەتلەر كەلدى. لېكىن بۇ ھەقتە ھېچ-قانداق گەپ يوق ئىدى. بۇ ئىش گويا ئۇنتۇلۇپ قېلىۋاتقاندەك ئىدى.

1942- يىلنىڭ ئاخىرلىرى بىر پارچە خېتى كەلدى، خەتتە تىنچ-لىق، ئامانلىق سۈرىتىدە ۋە ئۆزىنىڭ ئامان- ئېسەنلىكىنى ئۇنۇتماي قىلغان. خېتىنىڭ ئاخىرىدا: «مەن تاربىغاتاي تاغلىرىنى بويلاپ سەپەرگە چىقتىم. بۇندىن كېيىنكى ئادرېسىمنى شۇ يەرگە-

دىن ئەۋەتمىسەن...» دېگەن گەپ بار ئىدى.

تارباغاتاي بىر تاغنىڭ ئىسمى، شۇنداقلا چوڭچەك شەھەر-نىڭمۇ نامى ئىدى. بۇ يەر ئىلمغا قارىغاندا كىچىك بولسىمۇ، شۇ چاغدا زىيالىيلار توپلانغان جاي ئىدى. بىز مەرھۇمنىڭ: «مەن سىزلەرنى ئايال ئىلى چېگرىسىدىن ئۆتمەيمەن» دېگەن سۆزىنى ئەسلەدۇق. لېكىن ئۇنىڭ «يۇرتقا قاراپ» دېمەي «تارباغاتاي تاغلىرىنى بويلاپ...» دېگەن سۆزى ئىككىلەندۇ-رۇپ قويدى. ئۇ قەيەردىنلا ئۆتسە يېشۇرۇن، غەيرى قانۇنىي رەۋىشتە ئۆتەتتى، ئاشكارە ۋە قانۇناۋۇق ئۆتەلمەيتتى. ئاخىرى بىز ئاشۇ تەرەپتىن بىرەر شەپە ياكى ئادىرىس يېزىلغان خەت كېلىشىنى كۈتۈش قارارىغا كەلدۇق.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچى تۇرمىسىدىن بوشاپ غۇلجىغا قايتىپ كەلگەنلەردىن بىر - ئىككى كىشى مەرھۇمنىڭ ئۇرۇمچى تۇرمىسىدە، گۇناھكارلار ئارىسىدا ئەمگەك قىلىۋاتقانلىق خەۋىرى ئى ۋە يازغان خېتىنى ئېلىپ كەلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپ-تۇق. ئەخمەت ئەپەندىم چوڭچەككە كېلىپ 3- كۈنى بىر ماتە-ئۇننىڭ مەلۇماتى بويىچە «گۇمانلىق ئۇنسۇر» دەپ قولغا ئېلىـ-لىنغان ۋە ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە يۆتكەلگەنىكەن. ئېھتىياتلىنىپ يۆزىسىدىن، بىزمۇ ئۇنىڭغا ئوچۇق - ئاشكارە خەت يازمىدۇق.

1944- يىلنىڭ باھار ئايلىرى ئىدى. غۇلجىدا ۋەزىيەت ناھايىتى جىددىيلىشىپ كەتتى.

شۇ چاغدا داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن، تەجرىبىلىك جاسۇس، گومىنداڭ ئۆلكىلىك ساقچى باشقارمىسى-نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇبىندى گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ۋە ئۆلكىلىك شىتابنىڭ پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ۋەكىلى نامىدا بىلەن ئەسلى يۇرتى غۇلجىغا كەلگەنىدى.

ئۇ غۇلجىغا كېلىپلا يۇرت كاتتىلىرى ۋە مۇتەبەرلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە تارتىش ئۇچۇن، چرك تەييارلىق بىلەن ئىككى ئايىنى ئۇزىگە تارتىش ئۇچۇن، چرك تەييارلىق بىلەن ئىككى ئايىنى بەۋرىسىنىڭ سۇنىنەت تويىنى ئۆتكۈزدى. ئۇ چاغدا بالىلارنى سۇنىنەت قىلمىشتا، غۇلجا شەھىرىدە مىنىڭ داڭقىم چىققانىدى. لېيۇبىندى بۇ تېرىغا غۇلجا شەھىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممە مۇتەبەرلىرىنى چاقىردى. مەن ئۇنىڭ ئىككى بەۋرىسىنىڭ ئىشنى مۇڭدىشىدىغانلىقىنى ئۇقتۇم ھەم ئۇلارغا كېيىن مۇڭدىشىدىغانلىقىنى ئۇقتۇم. تاماقتىن كېيىن لېيۇبىندى سىرۇندىكى جامائەت ۋە يۇرت كاتتىلىرى ئالدىدا سېخىلىقىنى كۆرسىتىپ، ماڭا 30 سەر كۈمۈچ تەڭگە، بىر تاختا قاراچاي، بىر كىيىملىك مۇۋۇت قويدى. ئۇ چاغلاردا قاراچاي، مۇۋۇت رەختلەر غۇلجا بازىرىدا يوق ئىدى. دېمەك، بۇ مەن ئۇچۇن يۇقىرى مۇكاپات ئىدى. مەن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنۇمدىن تۇرۇپ، لېيۇبىندىنىڭ قولىغا مەھكەم يېپىشتىم.

ـــجانابلىرى! مەن بۇ نەرسىلەرنى ئالمىسام، مېنىڭمۇ ئۆزلىرىگە ھاجىتىم بار ئىدى. بۇ ئىككى ئۇغۇل ئورنىدىن تۇرغىچە مەن كۈندە كېلىپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرسام،ـ دېدىم

لېيۇبىندى يەرلىك خۇيزۇ بولغاچقا ئۇيغۇرچە سۆزنى سۇدەل بىلەتتى. ئىلى ئۇيغۇر تەلەپپۇزىدا سۆزلەيتتى. ئۇ ماڭا لەپپىدە تىكىلىپ قاراپ:

ـــناسىراخۇن! بۇ نەرسىلەر ئاز بولۇپ قالمىغاندۇ؟!ـ دەپ سورىدى.

ـــيوقسۇ، جانابلىرى!... سىلىنىڭ ماڭا بەرگەنلىرى مەن ئۇچۇن چرك مۇكاپات، بۇ ئىلتىپاتلىرىغا كۆپتىن ـ كۆپ رەھمەت. مېنىڭ سىلىگە چۇشكەن ھاجىتىمنىمۇ جانابلىرىدىن باشقا كىشى ھەل قىلالمايدۇ. شۇڭا ئۆزلىرىگە يېلىنىۋاتىمەن،ـ دەپ ئېگىلدىم.

بۇ تازا ئوبدان پۈرسەت ئىدى. بۇ سورۇندا لېۋىندى ئۆزىگە جەلىپ قىلماقچى بولغان يۈرت كاتتىلىرىنىڭ بىر قىسمى بار ئىدى.

— نېمە ھاجىتىڭىز بار ئىدى؟ — دەپ ماڭا قارىدى. مەن قوينۇمدىن ئەخمەت ئەپەندىم تۇغۇلغان ئانا يۈرتىمنى، ئۇرۇق-تۇغقانلارنى سېغىنغان ۋە كۆرگۈسى كەلگەنلىكىنى، يۈرتقا قايتىپ كېلىش ئارزۇسى بارلىقىنى ئىزھار قىلىپ يازغان دەسلەپكى ئاددىي بىر پارچە خېتىنى ئېلىپ، لېۋىبىندىگە سۇنۇپ تۇرۇپ:

— مەن مۇشۇ خەتنى يازغان كىشىنىڭ ئاتىسى ئورۇندا قالغان كىچىك ئادىسىمەن. ئۇ بىزدىن يەتتە يېشىدا ئايرىلغان. ھازىر چوڭ بولۇپ، ئەسلەپ - ھوشىنى تېپىپ، بىزنى ئەسلەپ بۇ خەتنى يازغان. بىز تۇغقانلار مەسلىھەتلىشىپ ئۇنىڭغا: «بىز-مۇ سېنى سېغىنىدۇق. كەلسەڭ - كەل» دەپ خەت يازغان ئىدۇق. بىزنىڭ خېتىمىزگە ئىشىنىپ چۆچەك چېگرىسىدىن بۇ تەرەپكە ئۆتكەنىكەن. بىراق «سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن گۇمانلىق كىشى» دەپ تۇتۇلۇپ، ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە قامىلىپتۇ. ئۆزلىرى ئاتىدارچىلىق قىلىپ، شۇ تۇغقىنىمىزنى ئازاد قىلىۋەتسىلىكەن! ئۇرۇق - تۇغقانلار دىدارلىشىپ ئالساق، سىلىنىڭ ھەقلىرىگە دۇئا قىلساق، — دېدىم.

لېۋىبىندى خەتنى قولىغا ئېلىپ كۆرۈپ چىقىپ ماڭا قايتۇرۇپ بەردى. شۇ يەردە ئولتۇرغانلارغا بىر قۇر نەزەر سېلىپ چىقىقاندىن كېيىن ماڭا بۇرۇلۇپ:

— تۇغقىنىڭنىڭ ئىسمى نېمە؟ — دەپ مەندىن سورىدى.

مەن دەرھاللا:

— ئىسمى ئەخمەت، دادىسىنىڭ ئىسمى قاسىمى، — دەپ جا-

ژاب بەردىم. چۈلكى خەتتە شۇندىاق يېزىلغانىدى. لېۋىنىدى قويۇن دەپتىرىنى چىقىرىپ دەن ئېيتىپ بەرگەن ئىسىملارنى يېزىۋالدى. كېيىن ئۇ مەغرۇر قىياپەتتە كۆپچىلىككە يەنە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، ئاخىرىدا:

— بوپتۇ، بالىلارغا ياخشى قارا! 10—15 كۈن كۈت. كەلمىسە مەنىڭ قېشىمغا كېلىپ بېشىمنى ئاغرىتما! — دېدى

بىز ساناپ يۈرۈپ ئون كۈننى ئاران تۆشتۈزدۇق. يۈرىكىمىز تاقىلداپ تەقەززا بولۇپ تۇراتتۇق. 11— ياكى 12— كۈنلىرى بولسا كېرەك. ئېھتىمالىم، كەچقۇرۇن ناماز ئەسىرى مەزگىلىدە، ئۇچىسىغا كونىراپ ئۆڭۈپ كەتكەن ئەمما پاكىزە كاستيوم-شىم، بېشىغا كونىراق گۈلاۋۇك مانچېستىر ئىلى دوپپىسى، ئايىغىغا مايلانغان شىبلىت كېيگەن، گالىستۇك تاقىغان هالدا ئەخمەتجان قاسىمى كۈلۈمسىرەپ هۆيلىمىزغا كىرىپ كەلدى. كېيىنكى يىللار-دا بىز بىر قانچە قېتىم سۆزەت ئالماشتۇرۇپ كۆرۈپ تۇرغاچقا، كىرىشى بىلەنلا بىر - بىرىمىزنى تونۇپ، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ كەتتۇق. كېيىن ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى ئەسلەپ كۆز يېشى قە-لىشتۇق... يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقانلار بىلەن ئۆزىمىزنى بەزلەشتۇق...

بىز ئۇزاقىچە ئەھۋاللاشتۇق. خۇشاللىقتىن بولسا كې-رەك، شۇ كۈنى گېلىمىزدىن تۆۋۈككەنە غىزا ئۆتمىدى. ئۇزاق پاراڭلىشىپ، قاچانلاردىكى يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇق. ئەخمەتجان مەرھۇم ئۆيدە بىر هەپتىچە دەم ئېلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ ئوي كوچا، دۆڭ كوچا، چوڭ بازار، كالتە بازارلىرىنى ئايلىنىپ يۈ-رۈپ كۆردى.

شۇ مەزگىللەردە غۇلجا بازارلىرىدا زاۋۇت رەختى يوق ئې-دى. ئۇمۇزارت داۋان ئارقىلىق ئالتە شەھەردىن ماتا، چەكمەن

ئېلىپ چىققان سودىگەرلەر بىلەن كېلىشىپ، ماتا، چەكمەن ئېلىپ ساتتى. لېكىن بۇ سودىدا ئۇ زىيان تارتتى. مەرھۇم ئاخۇن بۇ خىرى ئەينەكچىلىك قىلماقچى بولدى. بۇ كەسىپنىڭ بازىرى، ماتېرىيالى ۋە خېرىدارى بار ئىدى. كامسىزون (ۋەكالىتەن سېتىش دۇكىنى) دىن ئالماس، ئەينەك ۋە جازا ئالدۇق. جازىغا ئەينەكنى قاچىلاپ مۇرىسىگە ئارتىپ كوچا ئارىلاپ ماڭىدىغان بولدى. ھەر كۈنى ئەتىگەندە ھەر قايسىمىز ھەر تەرەپكە چىقىپ كېتەتتۇق. ئاخشىمى بىراقلا كۆرۈشەتتۇق. ئىنقىلابقىچە شۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى، باشقىلارنىڭ كېيىن ئېيتىشىچە، مەرھۇم شۇ ئەينەكچىلىككە كىرىشكەن كۈنىدىن باشلاپ، ئىنقىلابنى ۋۇجۇتقا چىقىرىش يولىدا ھەردىكەت ئېلىپ بارغانىكەن.

1944- يىلى 12- نويابىر مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب پارتلىغاندىن كېيىن، شۇ ئىنقىلابتا ئاتىقى چىققان بىر ئەربابنىڭ ئۇيغا ئېيتىپ بېرىشىچە، بىر ئاغىنىسىنىڭ سۇنىتى تويىدىكى ئولتۇرۇشتىن پايدىلىنىپ، مەرھۇم ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوپلار شۇ ئەربابنى بىر خاس ئۆيدە يوشۇرۇن ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا تارتقانىكەن.

شۇ تەشۋىشلىك كۈنلەردە، ئۇرۇق - تۇغقانلار جەم بولۇپ، مەسلىھەتلىشىپ، ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ماھمۇر ئەككەسىنى چېتىپ قويدۇق.

ئىنقىلاب بولدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. غۇلجا شەھىرىدىكى بىر قانچە مۇھىم ئورۇنغا جايلىشىۋالغان گومىنداڭ قىسىملىرىغا قارشى جىددىي ئۇرۇش بولۇۋاتاتتى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ قېرىسىدا چوڭ ئاممىۋى ئاشخانا تەشكىل قىلىنىپ، جەڭگە قاتنىشىۋاتقان ئەسكەرلەرنى، تاماق بىلەن تەمىن قىلاتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى «جەڭچىلەرنى ۋاقتىدا، ئىسسىق تاماق بىلەن غىزالاندۇرۇش — بۇمۇ بىر ئىنقىلاب، ئىنقىلابىي ئىشنىڭ چوڭ - كىچىكى يوق» دەپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاممىۋى ئاشخانىغا كېلىپ سۇ توشۇپ، ئاشخانا ئىشىغا قاراشتى.

شۇ كۈنلەردە، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئەزاسى، ئۆزبېك ۋەكىلى، تاشكەنتلىك ئۆزبېك يازغۇچى، شائىر خەمىت سەئىدى ① بىر كۈنى تۈيۈقسىزلا قازان بېشىدا ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. خەمىت سەئىدى خېلى بۇرۇنلا ئائىلىسى بىلەن غۇلجىغا كېلىپ ئۇرۇنلاشقان كىشى. ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن تاشكەنتته تۇرغان چاغدا تونۇشاتتىكەن. بۇ كىشى ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن:

— ئەپەندىم، بۇ ئىشىڭىز بولماپتۇ. تالانتىڭىزنى ئىشقا سېلىپ، قابىلىيىتىڭىزنى جارى قىلدۇرغان يەر بۇ ئەمەس. مەن بىلەن بىللە يۈرۈڭ!- دەپ خادىك ھارۋىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ، يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت گىزىتخانىسىغا ئېلىپ كەپتۇ.

شۇ كۈنلەردە بۇ گىزىتخانىغا باشلىق بولۇپ تۇرغان كىشى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ھۆكۈمەت ھىسابىدا شىنجاڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇپ كەلگەن يەرلىك زىيالىي تۇرسۇن ئىسرائىل ئىكەن، شۇنداق قىلىپ ئەخمەت ئەپەندىم گىزىتخانىدا ئىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ.

بۇ كۈنلەردە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان

---

① خەمىت سەئىدى — ئۆزبېكلەر بۇ كىشىنى خەمىت دامۇللام دەپ - مۇ ئاتايدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ شۆيۈەنندە ئەدەبىيات نەزەرى - يىسى دەرسىنى بەرگەن، كېيىن خىزمەتتىن چېكىنگەن، ئەسلىرى بار.

بولۇپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ خاراكتېرى، تەشكىللىي ئىسخېمىسى، خىزمەت پروگراممىسى، ھۆكۈمەت ئامىدىن خەلقە ۋە باشقىلار-غا چىقىرىلىدىغان خىتابنامە، چاقىرىق، بايانات ۋە مۇراجىئەت لايىھىلىرى ۋە ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدا ھۆكۈمەت ئەزالىرى مەجلىسىدە جىددىي تالاش - تارتىش ۋە مۇزاكىرىلەر بولۇۋاتقان، ئەمما بۇ ھەقتە ھېچكىمگۇ بىرەر ئىجابىي تەكلىپ، لايىھە ياكى تولۇغراق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويالمايۋاتقان مەز-گىللەر ئىكەن. مەجلىسكە قاتناشقان ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئاخىر-ىدا مەسلىھەتلىشىپ، بۇ ئىشنى ھۆكۈمەت ئەزاسى خەمىت سەئىد-دىنگە تاپشۇرۇپتۇ. خەمىت سەئىدى شۇ يەردىلا:

—مېنىڭ بۇنداق ئىشلاردىن خەۋىرىم يوق. قولۇمدىن كەل-مەيدۇ. بۇنداق ئىشلاردىن تولۇق خەۋىرى بار ۋە قابىلىيەتلىك بىر كىشى بار، ئۆزى ئۇيغۇر، بىراق ھۆكۈمەت ئەزاسى ئەمەس. ھازىر گېزىتخانىدا ئىشلەيدۇ. بۇ ئىشقا مانا-شۇ كىشىنى تەك-لىپ قىلىپ تاپشۇرايلى. ئۇ كىشى بۇ ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چو-قۇم، شەكسىز چىقىدۇ!- دەپ تونۇشتۇرىدۇ.

—كىم ئۇ؟- دېيىشىدۇ ھۆكۈمەت ئەزالىرى.

—ئەخمەتجان ئەپەندىم، مېنىڭ ۋە بۇ يەردە ئولتۇرغانلار-نىڭ ھېچقايسىسىنىڭ بىلىمى، قابىلىيىتى، تەجرىبىسى ئۇ كىشى-نىڭكىدەك مول ۋە ئەتراپلىق ئەمەس،- دەپ تونۇشتۇرىدۇ.

—قايسى ئەخمەت ئەپەندىم؟

—ھە! ھېلىقى ھۆكۈمەت ئاشخانىسىدا سۇ توشۇپ يۈرگەن بولمىسۇن يەنە.

—نەق ئۆزى شۇ!

—ۋاي، ئۇ كىشىنىڭ قولىدىن شۇنداق چوڭ ئىشلار كە-لەمدىكىنا؟

ـــ ئۇ كىشى خېلى بۇرۇنلا مېنى يوشۇرۇن كۈزەتكەن تارتـ
قانلارنىڭ بىرسى.
ـــ ئەسكى چاپانىڭ ئىچىدە ئادەم بار دەڭلا.
ـــ ئەمىسە، نېمە ئۈچۈن ئۇ كىشى...
مانا مۇشۇنداق ئۇزاق تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن شۇ
يەردە ئولتۇرغان ھۆكۈمەت ئەزالىرىدىن بىرسى
سۆزگە ئارىلىشىپ
ـــ خەمىت سەئىدى توغرا ئېيتىدۇ. دەرۋەقە ئۇ كىشىنىڭ
قولىدىن خېلى چوڭ ئىشلار كېلىدۇ. قابىلىيەتلىك، چوڭقۇر پىكىر-
لىك ناتىق ئادەم. مېنىمۇ بۇ كۈزەتكەن جەلپ قىلغان ئادەمنىڭ
بىرسى شۇ كىشى ئىدى، ـ دېدى.
ـــ ھە، شۇنداقمىدى؟! ئەمىسە بىز ئۇ كىشىنىڭ بۇنداق
ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى نېمە ئۈچۈن بىلمەيمىز؟
ـــ توغرا، ھەر ئىشنىڭ ئۆز دائىرىسى بار. مۇشۇ ئولتۇر-
غانلار ئىچىدە بەزىلىرىمىز ئۆزىمىزنى تەجرىبىلىك، قابىلىيەتلىك،
يوشۇرۇن پائالىيەتلەرگە قاتناشقان دەپ ھېسابلا-
لايمىز، ھەقمەتەن جاپالىق كۈنلەردە مۇشكۈل ئىنقىلابىي ئىش
لارنى قىلدۇق، لېكىن كىمنىڭ قانداق ئىشلارنى قىلغانلىقىنى
ھېلىمۇ تولۇق بىلمەيمىز. بۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى ۋەزىيەت بەلگىلەيدۇ.
بۇرۇن بىلمىگەن بولساق، ئەمدى بىلىمىز. مەنمۇ خەمىت سەئىدىنىڭ
پىكرىگە قوشۇلىمەن. ئەخمەت ئەپەندىنىڭ مەجلىسىمىزگە تەكـ
لىپ قىلايلى. دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلەلەرنى ئۇ كىشىگە ئوچۇق
ئېيتايلى. ئۇ كىشىنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ كۆرەيلى، ـ دېدى.
ئاخىرى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىكى شۇ پىكىرگە قو-
شۇلۇپ قارار قوبۇل قىلىشقان. مەجلىسنى باشقۇرۇۋاتقان ۋا-
قىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى خەمىت سەئىدىنى ئۆزىنىڭ ماشىنىسىغا

ئولتۇرۇپ گېزىتخانىغا بېرىپ، ئەخمەت ئەپەندىنىڭ تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئەخمەت ئەپەندىم خەۋىت سەمىدى بىلەن كېلىپ ھۆكۈمەت ئەزالىرى مەجلىسىدە ئەھۋال بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن، بۇ ئىشنى ئۇستىگە ئېلىشقا ماقۇل بولۇپ مۆھلەت سورىغان.

مەجلىس رەئىسى:

— 15 كۈن يېتەرمۇ؟!... دەپ سورىغاندا، ئەخمەت ئەپەندىم تەمكىنلىك بىلەن:

— بىر ھەپتە يېتەرلىك، — دەپ جاۋاب بەرگەن.

بىر ھەپتىدىن كېيىن ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ مەخسۇس يىغىندا ئەخمەت ئەپەندىم خىتاپنامە، پروگراممىا، مۇراجىئەتنامە، بايانات، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئۆتكۈنچىسى دەۋرىدىكى خاراكتېرى، تەشكىلىي ئىسخېمىسى قاتارلىقلار ھەققىدە يېزىپ كەلگەن پۈتۈن يۇرۇشلۇق دوكلاتىنى ئوقۇتۇرۇغا قويغان. ئىزاھلاپ، شەرھىلەپ ئىككى سائەتتەك سۆزلىگەن. مەجلىس ئەھلى بۇ دوكلات، چۈشەندۇرۇشلەرگە قوشۇمچە قىلغىدەك ياكى تۈزەتكىدەك، قولۇقلىغۇدەك باشقا پىكىرمۇ بەرمىگەن. قارشى پىكىرمۇ بولمىغان. نەتىجىدە، شۇ مەجلىسنىڭ ئۆزىدىلا بۇ لايىھەلەر ھەققىدە قارار ماقۇللانغان. شۇنداقلا، ئەخمەت ئەپەندىمگە پېدېرالىزىملىك ئۇنۋان بېرىپ، ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلغان.

مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزى ھەققىدە ماڭا ئېيتىپ بەرگەنلىرى ۋە مېنىڭ ئېسىمدە قالغانلىرى مۇشۇلار:

ئەخمەتجان ئەپەندىم بېيجىڭغا مېڭىشتىن سەل ئىلگىرى بىر كۈنى مېنىڭ قېشىمغا كەلدى.

— تاغا! بالىلىرى ئوسمانجان ئىغىر — بىسىق، زېرەك،

ئوبدان بالا چوپتۇ. قالغان بىلىمىنى ئۇنىڭغا مەن بېرەي. مەن
نىڭ يېنىمدا تۇرۇپ ئوقۇسۇن، ئۆگەنسۇن. يېزىۋاتقان نەرسە
لىرىم بار ئىدى. يېتىشەلمەي قالدىم. يارەملىشىپ يېزىپ بە-
سۇن، دېدى. ئۇ چاغدا بالام ئوسمانجان «ئىلىمۇتەخەسسىلە-
يېتىشتۇرۇش بىلىم يۇرتى»دا ئاخىرقى يىللىق ئوقۇشنى ئوقۇ-
ۋاتاتتى.

— مېنىڭ بالام — سىزنىڭ بالىڭىز، خېنىمتىمىزگە يارىما
مەيلى، — دېدىم.

ئۇ بىر دەم ئولتۇرۇپ ئەھۋاللىشىپ قايتىپ كەتتى.

مەرھۇم ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ نۇرغۇن پائالىيەتلىرى سەپ-
داشلىرى، خىزمەتداشلىرى ۋە دوست - يولداشلىرى بىلەن بىللە
ئۆتكەن، ئۇلار ۋە خەلق ئامما‌سى مەرھۇمنىڭ نۇرغۇن ئىشلىرى-
نى ياخشى بىلىدۇ. مەرھۇمنىڭ نۇرغۇن ئىش-پائالىيەتلىرى ھەر
مىللەتن خەلقنى ئازىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. خەلق بۇ
ئىشلارنى ئاسان ئۇنتۇپ قالمايدۇ. قەدىرلەپ ئەسلەيدۇ ...-
دەپ كۆزگە لىق ياش ئېلىپ سۆزىنى تۇگەتتى.

× × ×

مەن ناسىر ئاكىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى ئۆز ئەينى بويىچە
قەغەز بېتىگە قوندۇردۇم، ئاقتا كۆچۈرگەندىن كېيىن ئۆزۈك
قايتا ئوقۇپ بەردىم. ناسىر ئاكا يېڭىدىن ئېسىگە كەلگەن
ئەسلىمىسى بىلەن بەزەن يەرلىرىنى تولۇقلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچ نۇسخا كۆچۈرۈپ، بىر نۇسخىنى «ئىتتىپاق» مەركىزىي كومىتېتىغا ئەۋەتتىم. بىر نۇسخىنى ناسىر ئاكا ئالدى. ئۇچىنچى نۇسخىسى كۆپىيىسى بىلەن قوشۇپ ئۆزۈم ئېلىپ قالدىم. بۇ كۆپىيە بىلەن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنى ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى بىر سۈرەت بىلەن قوشۇپ، ئەخمەت ئەپەندىمنى

كۆرگەن كۆزدە كۆرۈپ قەدىرلەپ 'ساقلاپ' كەلگەنسىدىم، 'ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دېگەن زوراۋانلىق ھەرىكىتى يۈقىرى پەللىگە كۆتىرىلگەندە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ شىنجاڭدىكى ئاتارمەن - چاپارمەن، قول چوماقلىرى جاي - جايلاردا بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر زىيالىلارنى تۇتقۇن قىلدى. بۇ ئىش 1968 - يىلى 27 - ماي كەچ سائەت ئوندا مېنىڭ بېشىمغىمۇ كەلدى. سۇرەت، قوليازمىلىرىم ھەممىسنى ئۆيۈمدىن بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. بۇ ئەسلىمە شۇ قول يازمىنى يېزىش جەريانىدا خاتىرەمدە قالغان ۋە مەزكۇر قول يازمىنى بىر قانچە قېتىم ئوقۇش نەتىجىسىدە ئۆزلىشىپ يادتىمدا قالغانلىرىغا ئاساسەن يېزىلدى.

1984 - يىل 20 - ئاپرېل

ئۇرۇمچى

ئۇنتۇلماس خاتىرە

ئەخمەت تۇردىيوپ

قەلبىمنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن ئورۇن ئالغانلىقى ئۈ-چۈنمىكىن، بۈگۈندىن 40 يىل بۇرۇنقى مۇنۇ بىر ئىش ئېسىمدىن زادىلا چىقمايدۇ. 1948- يىلى سېنتەبىر ئېيىنىڭ باشلىرى ئىدى. بۇ چاغدا مەن شىخو 40- پولىك 3- باتالىئون 7- روتىسىنىڭ كوماندىرى ئىدىم. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئوتتۇرا يۆنىلىش ئالدىنقى سەپ قىسىملىرى شىخو ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايغا ئورۇنلاشقان. بۇ جايغا نىڭ ئەسلى ئىسمى يەنسىخەي بولۇپ، كېيىن ھەربىي سىر تەرىقىسىدە «ئورمانباغ» دەپ ئاتالغانىدى. ئالدىنقى سەپ قىسىملىرى جەنۇبتىكى قارتوقگونىڭ كۆكچولاق دېگەن يېرىدىن شىمالدا چولاق تېرەك ھەم جۇڭخارىيە ئېرىنالمىنىڭ قۇملۇقلىرىنچە قۇرۇلغان ئىستېھكاملاردا جەڭگىۋار ھالەتتە تۇراتتى. بۇ مەزگىل ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تۈزگەن «11 ماددىلىق بىتىم» گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەستەن بۇزۇلغان بىر مەزگىل ئىدى. شۇڭا ئىككى تەرەپ قىسىملىرى جىددىي ئۇرۇش ھالىتىدە تۇراتتى. بىزنىڭ قىسىملىرىمىز، بىر تەرەپتىن، ھەربىي مەشىق قىلساۋ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئالدىراش ھالدا كېچە - كۈندۈز ھەر خىل ئىستېھكاملارنى ياساپ، دۈشمەننىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا جىددىي كىرىشىپ كەتكەنىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى رەھبەرلىرىمىز ئالدىدىن
قى سەپ قىسىملىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە كېلىدىكەن، دې
گەن خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە «ئورمانباغ» قا، پۈتۈن ئالدىدىن
قى سەپ جەڭچىلىرى ئارىسىغا تارقالدى. مەن شۇ كۈنى باتا
لىئون نۆۋەتچىسى ئىدىم. پولىمىز كومانداندىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بو
يىچە، قىسمىنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىدىن ئەخمەتجان قاسىمى باش
لىق رەھبەرلەرگە دوكلات قىلىدىغان بولدۇم. بۇنىڭدىن مەن
قاتتىق ھاياجانلاندىم، نېمىنى، قانداق دوكلات قىلىشنى ھېچ
ئەسلىيەلمىدىم. مەن ئىلگىرى سۆيۈملۈك رەھبىرىمىزنىڭ سۆز
لىرىنى گېزىتتىن ئوقۇغان، كومانداندىرلارنىڭ دوكلاتلىرىدىن ئاڭ
لىغانىدىم، ئۆزىنى كۆرمىگەنىدىم. قەلبىمدە ئۇ كىشىگە تە
بىئىي ھالدا قىزغىن ھۆرمەت ۋە بىر كۆرۈش ئىستەكى بار ئى
دى. بۇ يالغۇز مېنىڭلا ئارزۇيۇم، ھاياجىنىم بولماي، مىڭلىغان
كومانداندىر - جەڭچىلەرنىڭ ئارزۇسى ۋە ھاياجىنى ئىدى. شۇڭا
جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرغان كومانداندىر - جەڭچىلەر مىنۇت، سا
ئەتلەرنىڭ تېزرەك ئۆتۈپ، رەھبەرلىرىمىزنىڭ چاپسانراق يې
تىپ كېلىشىنى تۆت كۆزلەپ كۈتەتتى. شۇ ئاردا ئەخمەتجان
قاسىمى، گېنېرال ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ قاتارلىق
بىر قانچە رەھبەرلەر ئالدىنقى سەپ قىسىم قوماندانلىقىنىڭ
ھەمراھلىقىدا يېتىپ كەلدى، مەن ھەربىي قائىدە بويىچە، ھۆر
مەت قەدەم بىلەن مېڭىپ ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئالدىغا بېرىپ،
قىسمىنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىدىن قىسقىچە دوكلات قىلدىم. ئەخ
مەتجان قاسىمى ئۆزىگە بەكمۇ يارىشىملىق ئاش رەڭ ھەربىي
كىيىم، پۈتىنغا ھەربىيچە سېرىق ئۆتۈك كىيگەنىدى. مېنىڭ دوك
لاتىمنى ئىنتايىن سەمىمىي ۋە دىققەت بىلەن ئاڭلىدى. ئۇنىڭ
شۇ چاغدىكى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان نۇرانە چىرايى، كەڭ پېشانە

سى، ئۆزىگە تولىمۇ ياراشقان قاپقارا بۇرۇتى تا ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدا بۇگۈن بولغان ئىشتەكلا تۇرىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ھېنىك دوكلاتىنى قوبۇل قىلىپ، مەيدانىدا ھۆرمەت بىلەن تىزىلىپ تۇرغان كومانىدىر - جەڭچىلەرگە قاراپ ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە «جەڭگىۋار كومانىدىر - جەڭچىلەر سالامەتمۇ سىلەر؟!» دەپ ئۇلارىدىن قىزغىن ھال سورىدى. بارلىق كومانىدىر - جەڭچىلەر ئەخمەتجان قاسىمغا جاۋابەن: «ۋەزىپە ئۆتەشكە تەييار بىز!» دەپ بىردەك تۇۋلىدى، بۇ جەڭگىۋار سادا «ئۇرمانباغ» ئاسمىنىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوپلار ھاردۇقمۇ ئالماي، پۈتۈن قىسمىنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىنى، ئاكۇپ - لەخمىلەرنى، جەڭچىلەرنىڭ تامىقى، ياتاق ئەھۋالىنى، ھەتتا ئوروۇن - كۆرپىلەرگىچە تەپسىلىي كۆزدىن كەچۈردى. بۇ چاغدا كومانىدىر - جەڭچىلەر سېغىنغان ئاتا - ئانىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغاندەك كۆزلىرىدىن ھاياجان ياشلىرى تۆكۈلۈپ، ئەخمەتجان قاسىمى ياشلىق رەھبەرلىرىمىز گە چەكسىز ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرىدى، ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىدىن دوكلات قىلدى. رەھبەرلەر قىسىم ۋە جەڭچىلەرنىڭ جەڭگىۋار ھالىتى، يۇكسەك ئىنتىزامچانلىقى ۋە كۆتۈرەڭگۈ روھىدىن مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈردى.

ئەخمەتجان قاسىمى تەكشۈرۈشتىن كېيىن، كومانىدىر-جەڭچىلەرگە: «قىسمىدىكى بارلىق كومانىدىر - جەڭچىلەرنىڭ مۇشۇنداق يۇكسەك جەڭگىۋارلىقىنى ساقلاپ، ئۆز ئىستېداتلىرىنى تۇرۇپ ۋە ھۇشيارلىق بىلەن قوغداپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئاردا

سەپتىكى خەلقىمىز خاتىرجەم بولماقتا. لېكىن، دۇشمەننى تەـ
ۋەككۇلچىلىك قىلمايدۇ ھېگىلىمۇ بولمايدۇ، شۇڭلاشقا ھۇشيارلىقىمىزنى
ھەسسىلەپ ئۆستۈرۈپ، جەڭگىۋارلىقىمىزنى بىردەم مۇبوشاشتۇرۇپ قويـ
ماسلىقىمىز كېرەك. پات ئارىدا قالغان يەتتە ئولايەتنىڭ ئازاد
بولىدۇ، شۇ ۋاقىتتا ھەممىمىز تېخىمۇ خاتىرجەم بولىمىز» دېدى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ سۆزىنى كۆماندىر - جەڭچىلەرنىڭ
قىزغىن ئالقىشى، ھېررا سادالىرى پات - پاتلا ئۇزۇپ تۇردى.
ئەخمەتجان قاسىمنىڭ سۆزى تەخمىنەن 20 مىنۇت داۋام قىلدى.

پولك شتابىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، شۇ كۈنى چۈش
تىن كېيىن، پەيدىن يۇقىرى دەرىجىلىك بارلىق ئوفىتسېرلەر
پولك شتابى ئالدىغا جەڭچىلەر ئۆزلىرى ياسىغان ئاددىي
يازلىق كۆلۈپقا يىغىلدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئالقىش سادالىرى
ئىچىدە سەھنىگە چىقتى، سەھنىنىڭ ئالدىنقى تەرىپىگە ئورۇن-
لاشتۇرۇلغان تاختىغا جۇڭگو خەرىتىسىنى ئاستى. ھەممىمىز
انداقتۇر بىر جىددىي ۋەزىپە ياكى بۇيرۇق بېرىلمىدۇ، دېگەن
ئۆمىدتە ئىدۇق. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ قولىغا بىر تال ئىنچىكە
شۇدۇق ئېلىپ، خەرىتىنىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇ، ھەممىمىزگە قا-
راپ: «ھۆرمەتلىك ئوفىتسېرلەر، ھازىر مەن سىلەرگە يوقىرى -
نىڭ تاپشۇرۇقىغا ئاساسەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ جەڭ غەلىبىلىرى
ئۈستىدە قىسقىچە چۈشەنچە بەرمەكچىمەن» دېدى، ئابباسوپنىڭ
بۇ سۆزى قىزغىن قارشى ئېلىندى. ھەممىمىز ئۇنىڭ سۆزىگە پۈ-
تۈن زېھنىمىزنى مەركەزلەشتۈردۇق. ئابباسوپ ئالدى بىلەن
كۆمىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ «11 ماددىلىق بىتىم»نى بۇزغانلىقى،
يەتتە ئولايەت خەلقىنىڭ سېلىشتۇرمىسىز زۇلۇمى، خەلقنىڭ كۆمىندالڭغا
قارشى كۈرەشلىرى ئۈستىدە توختالدى. مەن، بىر تەرەپتىن، ئابـ

باسوپنمك سۆزىنى ئاڭلاپ، يەنە بىر تەرەپتىن، تەھلىل قىلدىم. بۇ چاغدا مەندە: تاكتىكا، ئىستراتېگىيە جەھەتلەردە ئوڭۇشلۇق شارائىت بىزدە ئىدى، تەشەببۇسكارلىق ۋە ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارىدىمۇ بىزنىڭ قولىمىزدا ئىدى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بولسا، بۇ-نىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە بولۇپ، جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قال-غانىدى، ئەپسۇسكى، شۇنداق بىر چاغدا «11 ماددىلىق بىتىم» تۇزۇلدى، ئەمدى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى«11 ماددىلىق بىتىم»نى قەستەن بۇزۇپ، خەلقنى شۇنچە زور لۇق - زومبۇلۇق قىلىۋاتىدۇ، تۇگىمەس بالايى - ئاپەتلەرنى ئارقا - ئارقىدىن پەيدا قىلىۋاتىدۇ، ئەجە-با، بىز نېمىشقا پاسسىپ مۇداپىئەدە تۇرىمىز؟ نېمىشقا ھۇجۇم-نى ئەسلىگە كەلتۈرمەيدىكەنمىز؟ دېگەن ئوي پايدا بولدى. ئا بېپاسوپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇۋېتىپ، بىزنىڭ بۇ ھالىتىمىزنى سەزگەندەك: «جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئا-زادلىق ئارمىيىسى ئاخىرقى غەلبىنى پىلانلىق ھالدا قولغا كەل-تۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق سىپى يەنئەندىن 1947- يىلىنىڭ باشلىرىدا چېكىنىپ چىققانىدى. شۇنىڭدىن كې-يىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چوتنى خام سوقۇپ، كومپار-تىيىنى ئەمدى يوقىتىدىغان بولدۇق، دەپ پو ئاتتى، زوراۋاز-لىقىنى كۆچەيتتى، ھەتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىمۇ سۇيىقەست قىلىپ تاشلىماقچى بولغانىدى. لېكىن گومىنداڭ دېگىنىنى قىلالمىدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھەل قىلغۇچ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يەنە-بىر قانچە تۇزۇۋالدى، خۇاڭخېنى كېسىپ ئۆتۈپ شەرققە يۇرۇش قىلىدى» دېدى. ئۇ، پۈتۈن ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى ئالغا ئىلگە-رىلەۋاتقانلىقىنى بايان قىلىپ، ئازاد بولغان رايونلارنى قولە-ددىكى چۈنۇق بىلەن خەرىتىدىن كۆرسىتىپ بەردى. ئابدۇكېرىم

ئابباسوپ سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، خەلق ئازادلىق ئارمى-
يىسىنىڭ جەڭ مەيدانلىرىدىكى غەلىبىلىرىنى، جايلارنىڭ ئىسسى-
لىرىنى، دۈشمەن قوشۇنىدىن ئەسىر ئېلىنغان، ئۆلگەنلەرنىڭ سا-
نىنى، ھازىر ئۇرۇشنىڭ نەلەردە داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى، دۈش-
مەننىڭ تار - مار بولغان، تەسلىم بولغان قىسىملىرىنىڭ سا-
لمىق مەلۇماتلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈردى. بىزنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتە-
مەي تۇرۇشىمىز نىڭ قىسقىچە سەۋەبىنى، كومىتاڭنىڭ شىنجاڭدا
100 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنىڭ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ھۇجۇمنى
باشلىغاندا، نۇرغۇن قان تۆكۈلىدىغانلىقىنى، بىز ھۇداپىسىدە
تۇرغاندا، گومىنداڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى شىنجاڭدىن باشقا ئۇرۇش
سەپلىرىگە يۆتكەيدىغانلىقىنى، جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھ-
بەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبە بىلەن ئالغا
ئىلگىرىلىشىنىڭ ئوخشاشلا بىزنىڭمۇ ئالغا ئىلگىرىلىشىمىز بولە-
دىغانلىقىنى، غەلىبە نىشانىمىزنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈر-
دى. مەن پەقەت شۇ چاغدىلا جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ
رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھەققىدە دەسلەپكى
ساۋاتقا، بىزنىڭ مۇداپىئەدە تۇرۇشىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى گو-
مىنداڭ ئارمىيىسىنى تولۇقى بىلەن تەسلىم بولۇشقا قىستاش
ئىكەن، دېگەن ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم. ئابباسوپنىڭ:
«خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسى بىزنىڭ غەلىبەمىز» دې-
گەن سۆزىدىن بىزنىڭ ئىنقىلابىي ئۇرۇشىمىز جۇڭگو
كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ تەر-
كىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. بۇ مەندە، شۇنداقلا
بارلىق ئۇقۇتقۇچىلاردە پەيدا بولغان يېڭى چۈشەنچە بولۇپ
قالدى. 1949- يىلىنى ئەمەلىيەت بۇنى ئىسپاتلىدى.

شۇ كۈنى كەچتە «2- ئازاد تەشەببۇسلۇق» پولكىنىڭ يەر ئاستى كۆلۈبىدائىزۇت كومانداندىرنىڭ دەرىجىلىك ئوفىتسىرلەر ۋەسىياسىي خىزمەتچىلەرنىڭ يىغىنى بولدى. يىغىندا ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سۆز قىلىدى ۋە يېلىيورۇق بەردى. ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى، ئېسىمدە قالغانچە، مۇنداق: «ئابدۇكېرىم سىلەرگە دوكلات بەردى، ئۇنى ئاڭلىدىڭلار. بۇنداق كېيىن، ھەربىي مەشىقىنى، جەڭگىۋار لىقىنى، ئىنتىزامچانلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ھۇشيار-لىقىنى ھەسسىلەپ ئۆستۈرۈش كېرەك.» سۆزىنىڭ ئاخىرىدا جىد-دىي ۋەزىپە قاتارىدا مۇنۇ ئۇچ مەسىلىنى قىسمىنىڭ ئەستايىد-دىل ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلدى:

1. بىز ھازىرغىچە ئارمىيىنىڭ ئۇزۇق - تۈلۈك مەسىلە-سىنى ئاساسەن خەلقتە تاپىنىپ، سېتىۋېلىش بىلەن تەمىنلەۋا-تقىمىز، بۇ ئەھۋالنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئازايتىش، ئاخى-رىدا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قىسىملار بىر بۆلۈك كۈچ ئاج-رىتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى يېڭىغا قويۇشى كېرەك. بۇ نا-ھايىتى مۇھىم.

2. قىسمىدىكى كوماندىر - جەڭچىلەر ئىمكانىيەت بار سا-ۋات چىقىرىشى، تېخنىكا ئۆگىنىشى، بىلىمىنى داۋاملىق ئۆستۈ-رۈشى، بۇنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ئۆزى تەدبىر تۈزۈپ ئىجرا قىلىشى لازىم.

3. ھەربىي مەشىقنى كۈچەيتىپ، ھۇشيارلىقنى ئۆستۈرۈش بىلەن بىللە، قىسمىدىكى بارلىق كوماندىر - جەڭچىلەر سىياسىي ئۆگىنىشنى كۈچەيتىشى، دۇنيا ۋەزىيىتى ھەققىدە توغرا تونۇشقا ئىگە بولۇشى لازىم، بۇنىڭ ئۈچۈن سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيـ-

تمش زۆرۆر.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ يېزىلىرۇقى قىسىم دائىرىسىدە كۆپ ئۆتمەيلا ئەمەلىيلىشىشكە باشلىدى. پولك شتابى بىر قىسىم كۈچ ئاجرىتىپ، شىخو ناھىيىسىنىڭ بۆرتۈگگە دېگەن يېرىدە دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇشقا باشلىدى، شىخو ناھىيىسىدە شۇ-پۇرلۇق كۆرس ئېچىپ، قىسمدىن بىر قىسىم جەڭچىلەرنى ئۇ-قۇشقا ئەۋەتتى، قىسمدىكى سىياسىي ئىشچىلارنى جانلاندۇردى. بۇ ھال قىسمنىڭ قىياپىتىدە بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى.

يېتىملارنىڭ ئاتىسى

ئېيتىپ بەرگۈچى: كېۋىر نىياز

رەتلىگۈچى: ئابدۇۋۇھىلى كېرىم

بىر كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى بىر قانچە يولداشنى باشلاپ دارىلمۇتامغا ئەھۋال ئۆگىنىش ئۈچۈن بارغانىدى. بۇ دەل چۈش ۋاقتى بولۇپ، ئۇلار ئۇدۇل بالىلار تاداق يەۋاتقان ئاشخانىسىغا كىرىپ باردىۋ. ئاشخانىدا بالىلارغا قارايدىغان بىر ئايال 4-5 ياشلىق بىر بالىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، زەردە بىلەن كايىۋاتاتتى. بۇ نارىسىدە ئىلدىغا قويۇلغان تاماقنى ئالدىراپ يەپ، بۇرنىدىن ئاققان پوتىلىرىنى سۈگاشتۇرۇپ، كۆينەكىنىڭ ياقا ۋە ئېتەكلىرى نى بۇلغىۋەتكەنىدى. بالىلارغا قارايدىغان ئايال تۈيۇقسىز كىرىپ كەلگەن مېھمانلارنى كۆرۈپ، غەزەپتىن بوزۇرۇپ كەتكەن تەرى نى ئاران تۇزەپ ئولگۈردى.

ئەخمەتجان قاسىمى ھېلىقى نارىسىدىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ـــ ھە، كىچىك باتۇر، تۇغمەنلەر بەك چىكىپ كەتتىمۇ نېمە؟ـ دەيدۇ ئاندىن بالىنىڭ مۇرىسىگە قولىنى يەڭگىل قويـۇپ،ـ توختا، نېمانچىلا ئالدىرايسەن، تاماقنا بېقىڭلارمۇ دېمەيسەنغۇ؟ـ دەپ يانچۇقىدىن قولياغلىقىنى ئېلىپ، بالىنىڭ ئېغىز ـ بۇرنىنى پاكىز ئېتىپ قويدى.

ـــ ۋىيەي ئەپەندىم، مەن ئېتىپ قويياتتىم،ـ دېدى ھېلىقى

ئايال خىجىل بولغان هالدا.

— هېچقىسى يوق، بۇ ۋېتتىم مەن سۈرتۈپ قويماي،— ئەپـەن-دىسىنىڭ يېنىدا تۇرغانلار تەمتاس بولۇپ قالدى. مەكتەپ مـۇ-دىرى خىجىللىق ئىچىدە:

— ئەپەندىم، 50 نەچچە بالىغا ئىككىلا ئايال قارايدۇ، بـا-لىلارنىڭ ھەممە ئىشىغا ئۈلگۈرۈپ كېتەلمەيۋاتىدۇ،—دەيدۇ.

— ئىلاجى بولسا، بالىلارغا قارايدىغان ئادەم: سانىنى كۆپەيـ-تەيلى. ئادەم ئاز بولسىمۇ، مېھرىمىز ئاز بولمسا، بـۇنـىـگىدىن ياخشىراق نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ،— دەپ ھېلىقى ئـايـالغا قاراپ:

— سىز بۇ يېتىم-يېتىمەلەرنىڭ ئانىسى ئىكەنسىز، سىگىلىم، ئا-نىلىق مېھرىگىزنى بالىلارغا كۆپرەك چاچسىگىز — ھەركىز ئىتىمىز-نىڭ مېھرىنى چاچقاندەك بولمىسىز، — دەيدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمى بالىلارنىڭ ياتاقلـا-رىنى، ئوروۇن-كۆرپىلىرىنى ئىرىم-ئىرىم تەكشۈرۈپ، مەكتەپ مۇدى-رىغا بىر مۇنچە يولۇرۇق بېرىدۇ:

— يولداش، بالىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاڭلار! ھازىر بىز-نىڭ ئەتتىسادىمىز كەمچىل، شارائىتىمىز ناچار. شۇنداق بولسـا-مۇ، سىز ئەينى ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، بىر دوكـلات يېزىپ ئە-لىڭ، ئامالىنى قىلىپ كۆرەيلى. ئۇلار ئاتىسىز-ئانىسىز، دا-ئىگە بېرىدىغان بولسىلار ئەمەسمۇ. ئۇلارنى ئاسرىشىمىز، تەربىيىلەشـ-كىز، قاتارغا قوشۇشىمىز لازىم، ئۇلار بىزنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكـ-كىزنىڭ مېھرى- شەپقىتىگە مۇھتاج. ئەگەر بۇ بالىلار كەلگۈسـ-دە بۇگۈنكى كۈنلىرىنى ئەسلەپ: «45-، 46-يىللىرى مەن دا-ئىلـ-تامدا... مۇشۇنداق تاماق يەپ، مۇشۇنداق كىيىم كىيىپ، مۇشۇن-

داق تۇرمۇش كەچۈركەن» دەپ ھارسىنىپ ئەسلەيدىغان بولسا، بىزگە لەنەت ياغدۇرغان بولىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، داردىلتامىنىڭ خىزمىتى تېزدىن ياخشىلىنىپ، يېتىم-يېتىمەلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدا ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز ۋاقتىدا يېتىم-يېتىمەلەرگە ئەنە‌شۇنداق غەمكۇزار ئاتا بولغانىدى.

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى سۆيدۈك پولىكىنىڭ ھەمشىرىسى ۋارىسخانىڭ ئەسلىمىسى

تۇرسۇن قاسىم

مەن ۋارىسخانىڭ ئۆيىگە قەدەم تاشلىشىم بىلەنلا: «سالا- مەتمۇ سىز پىدائىي قىزچاق؟» دەپ چاقچاق قىلدىم. بۇ ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چەكتىمۇ، قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى. سالام - سائەتتىن كېيىن، داستىخان راسلىدى. ئۇ، چاي ئىچكەچ ئولتۇ- رۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىي ۋاقتىدا ئارمى- يىگە كىرگەندىن كېيىنكى ئىش - ئىزلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى:

— ئۇ كۈنلەرنى ئەسلىسەم، قاينىاق ھېسلىرىم جۇش ئۇرۇپ، يۈرىكىم ھاياجانغا تولىدۇ. چۈنكى ئۇزۇن يىللار مابەينىدە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئىزدىشى ۋە دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىغان خەلقىمىزنىڭ سەۋرى قاچىسى تولۇپ، قې- لىغا قورال ئېلىپ، ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن قىزغالىغانلار قاتارىدا، مەتمۇ گومىنداڭغا قارشى كۈرەش قاينىمىغا ئۆزەمنى ئاتقان چاغلىرىم ئىدى.

ئىلتىدىن باشلانغان ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىي ھايال ئۆتمەي ئىلى ۋىلايىتىدىكى چوڭ شەھەر غۇلجىنى ئازاد قى- لىپ، ئاسارەت ئىچىدە تۇرغان خەلقىمىزگە خۇشاللىق بەخش ئەتتى. شۇ مەزگىلدە مەن يۇرتۇم سۆيدۈكدە ئىدىم، كۆڭلۈم

پارتىزانلار ۋە ئۇلارنىڭ دەسلەپكى جەڭ ھەلىسىلىرىدە بولدى؛ مەندە ئارمىيە سەپىگە كىرىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىش ئىستىكى تۇغۇلدى. بىراق سۈيدۇك ناھىيىسى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ چاڭكىلىدا بولۇنالمىتىن، مەنسۇپ بولغان بىر ئاجىزەنىڭ شەھەر ئاتلاپ غۇلجىغا بېرىپ ئارمىيىگە قاتنىشىشى بىر مۇشكۈل ئىش ئىدى. بەختىمگە يارىشا، ئىنقىلاب ئوتى ھەش - پەش دېگىچە سۈيدۇكمۇ تۇتۇشۇپ، بىر مەھەل قانلىق ئېلىشىش ئارقىسىدا، سۈيدۇك گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن تازىلاندى. كىشىلەرنىڭ قەلبىدە ئەركىنلىك چىرىقى يانداۋرۇلدى.

سۈيدۇكدىكى ياشلار ئارقا - ئارقىدىن پىدائىي بولۇپ ئارمىيە سەپىگە كىرىشكە تەزىملاندى. مەنمۇ شۇ قاتاردا ئارمىيە سەپىگە كىردىم. ئارمىيە سەپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى: «پىدائىي قەزچاق» دەپ ئاتاشتى. قىسىم ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مېنى ھەمشىرىلەرنى يېتىشتۇرۇش قىستا مۇددەتلىك كۇرسىغا ئەۋەتتى.

مېنىڭ كۇرسنى تاماملاپ كېلىشىم يەنىلا قۇرۇلغان سۈيدۇك پولكىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يۇرۇش قىلىشقا تۇغرا كەپ تۇ. پولك بويىچە قوزغىلىپ كەتتۇق. ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بېرلىنالمىتىن تۇرمۇش شارائىتىمىز دېگەندەك ياخشى ئەمەس ئىدى، ئات ئۇلاق، قورال - ياراق، يېمەك - ئىچمەك جەھەتلەردە كەم - كوتا نەرسىلەر ئاز ئەمەس ئىدى. جەڭ چىلەرنىڭ ھەممىسى سەرەمجان چىگىلگەن يۈكىتاقنىسى يۇدۇپ، قورالنى كۆتەرگەن ھالدا، پىيادە ماڭاتتى، نەمىشقىدۇ مەن ئۇچۇن بىر ئات ھازىرلاپ بېرىلمەيدى. كېتىۋاتقانلار ئىچىدىن تەنىي ئاجىز، يېشى چوڭ جەڭچىلەرنى كۆرگىنىمدە ئىچىم سىرىلاتتى، كۆپ چاغلاردا ئاتنى ئۇلارغا ئۆتۈنۇپ بېرىپ، ئۆزۈم

باشقىلار بىلەن تەڭ پىيادە ماڭاتتىم. يول ئۇزۇن، جاپالىق بولسىمۇ، قىيىنلىقى بىلىنمەيتتى. بەلكى قەلبىمىزدىكى جەڭ قىلىش، دۈشمەننى يوقىتىش، ۋەتەننى ـ ئەلنى ئازاد قىلىش ئۇتىنى يالقۇنجىتاتتى. بىز يولنى ئەنە شۇنداق داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى. مەن جەڭچى سەبداشلىرىم بىلەن تەڭ سەنتەيگە يېتىپ ۋەردۇق. مەن جەڭچى سەبداشلىرىم بىلەن تەڭ سەنتەيگە يېتىپ كەلگەندە، ئاجايىپ يېڭىلىك ھېس قىلىپ، خۇشاللىقتا چۆمدۇم، ھارغىنلىق ۋە يول ئازابىنى قىلچە ھېس قىلمىدىم، مەيلىمچە بولسا، يولنى يەنە داۋاملاشتۇرغۇم كېلەتتى. بىز بىر مەزگىل بۇ يەردە تۇرۇپ قالدۇق.

بىر كۈنى پولك شتابىدىن: «تېزلىكتە ئۇرۇشقا ھازىرلىنىق قىلىپ، ئاكوپ قېزىلسۇن» دېگەن جىددىي بۇيرۇق كەلدى. جەڭچىلەر ھېچنېمىگە قارىماي، قەيسەرلىك بىلەن بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئاكوپ قېزىلىپ بولغىچە بىر قانچە كۈن ئۆتتى. لېكىن، ئەشۇ كۈنلەر ئىچىدە بىزەر قېتىم ئۇرۇش بولۇپ باقمىدى. جەڭچىلەر ئاكوپنىڭ پۈتتۈرۈپ، ئەمدى «ئۇھ» دەپ تۇرۇشىغا پولك شتابىدىن: «ئالدىمىزدىكى دۆڭنىڭ كەينىدە دۈشمەن بار، جەڭچىلەر ئورۇن ئېلىپ بۇيرۇق كۈتسۇن!» دېگەن جىددىي بۇيرۇق كەلدى. بۇنى ئاڭلاپ ھاياجانلاندۇق، يۈرىكىمىز رېتىمسىز ئۇرۇشقا باشلىدى.

— ئوت ئېچىلسۇن،— دېگەن بۇيرۇق بىلەن تەڭ، گۈمبۈرلىگەن، تاڭ ـ تۈك قىلغان ئاۋازلار كۆكنى قاپلىدى، ئېتىشىش خېلى ۋاقىت داۋام قىلدى. لېكىن، بىز بىرمۇ دۈشمەننى كۆرمىدۇق. مەن بۇ ئىشنىڭ تەكتىگە يېتەلمەي، ھەيران بولىدۇم. كېيىن ئۇقۇشۇمچە، رەھبەرلىك جەڭچىلەرنىڭ يېڭىلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، جەڭ ئالدىدىن جەڭچىلەرنى چېنىقتۇرۇش، تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىپ، ئېلىپ بارغان مانېۋىر ئىكەن.

شۇ قېتىمقى ماتىۋېر بىزكە روھىي جەھەتتىن ئوزۇق، مەدەت بولدى، ئۆزىمىز قورقماس، قەيسەر ۋە تەمكىن بولۇپ، ئۆيقىمىز خېلىلا ئېچىلدى.

بىز كېيىن بۇ يەردىن قوزغىلىپ، شىخو ناھىيىسىگە يېيتىپ كەلدۇق. بۇ چاغ يازلىق يىغىمنىڭ تازا ئالدىراش مەۋسۇمى ئىدى. يىلنىڭ بۇ كۈزەل پەسلى ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىنى يوقىتىپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى.

بىزنىڭ سۈيدۈك 1- پولكىمىزنىڭ ۋەزىپىسى باشقا قىسملار- غا ماسلىشىپ «قارابۇت» بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىپ، شىخونى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. شۇڭا بۇتخانا ئەترايىغا كېلىپ ئورۇن- لاشتۇق، پولك شتابى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدىن، ھەر قايسى رو- تىلار بەلگىلەنگەن جايغا بېرىپ ئورۇن ئالدى، 1 - روتا بۇت- خانا ئاستىدىكى سازلىققا ئورۇنلاشتى. بۇتخانىنىڭ ئىچىدە كۆك كە كۆتۈرۈلگەن پوتەي بولۇپ، دۈشمەن پوتەينىڭ ھەر قەۋىتە- دىكى تۆشۈكلەرگە پىلىموت قاتارلىق ھەر خىل قوراللارنى ئو- رۇنلاشتۇرغانىكەن. پوتەي ئاستىدىن شىخو بازىرى ئېچىنى- تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى يول لىنىيىسى بولۇپ، دۈشمەن بار- لىق پائالىيىتىنى ئەشۇ يەر ئاستى يولى ئارقىلىق بېجىرىپ، بىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويياتتى. پولك شتابى يەر شارائىتىنى پىششىق ئىگىلەپ، جەڭ پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرغىچە بولغان قىسقا توقۇنۇشلاردا ئاز - تولا چىقىم بېرىشكە مەجبۇر بولدۇق، لېكىن، قۇربان بېرىش بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىزنىڭ ئىرا- دىسىنى ھەرگىز بوشاشتۇرالمىدى، بەلكى تېخىمۇ قەيسەر روھقا ئىگە قىلدى. مەن ئۆز ۋەزىپەم ھەمشىرىلىك بىلەن ھەر قايسى جەڭ مەيدانلىرىدا ھېلى ئۇ يارىدار، ھېلى بۇ يارىدار، بىردەم ئۇ روتا، بىردەم بۇ روتىغا تىنماي يۈگۈرۈپ يۈرەتتىم، بۇ نەگدىن، مەن

قىلچە ھازغىنلىق، قورقۇش سەزمەيتتىم، بەلكى، جاپا چەك
كەنسىزى، ئىرادەم چىڭىپ، غەيرىتىم ئېشىپ، قان كېچىپ جەڭ
قىلىۋاتقان سەپداشلىرىمغا بولغان مۇھەببىتىم چوڭقۇرلىشاتتى،
دۇشمەنگە بولغان نەپرىتىم ھەسسىلەپ ئاشاندەك بولاتتى. مەن
پولك شتابىدا بولسامۇ، كۆپرەك پائالىيەتتىم جەڭ ئارىسىدا
جەڭچىلەر بىلەن بىللە ئۆتەتتى. دوراڭ ماتېرىيال ۋە باشقا جىد-
دىي ئىشلاردا پولك شتابىغىمۇ بەرىپ تۇراتتىم. مەن پولك
شتابىغا بېرىپ - كېلىشتە، بىر جىرا ئىچىدىن ئۆزەم تاپقان
ھەم ئۇزۇن، ھەم ئەگرى بىر يولنى ئېرىنمەي مېڭىپ ۋەزىد-
پە ئىجرا قىلاتتىم، يىراقنى يېقىن، يوقنى بار قىلاتتىم، مەن
ھەر قېتىم شتابقا قايتىپ كەلگىنىمدە، باشلىقلارنىڭ قاندا قتۇر
بىر جىددىي ئىش ئۈستىدە ئويلىنىۋاتقانلىقىنى، ئورۇنلاشتۇرۇ-
ۋاتقانلىقىنى، تەتقىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتىم.

بىر قېتىملىق مۇزاكىرىدىن كېيىن، پولك شتابى: «بىر روتا
غەربىي ساسلىقتىن، بىر روتا شەرقتىن، بىر روتاجە نۇبتىن كۆرسىتىلگەن ۋاقىت
ئىچىدە، بىر چاغدا تەك ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، پوتەي بىلەن شىخو-
ناڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، دۇشمەننى قىستاپ، «يىمىرىل-
مەس قورغان» — بۇتخانا پوتىسىنى تارمار قىلىپ، شىخونى تازىلاپ
داۋاملىق ئىلگىرىلەپ يۇرۇش قىلىش» جىددىي بۇيرۇقىنى چىقار-
دى. لېكىن بۇ بۇيرۇق ئىككى روتىغا يەتكۈزۈلدى، سازلىشتىكى
1 - روتىغا يەتكۈزۈشكە بولىدى. چۈنكى، پوتەي بەكمۇ خە-
تەرلىك بولۇپ، دۆڭگە چىققانىنى، دۆڭدىن چۈشكەنىنى ئۇدۇللۇق
سېرىپ تۇراتتى. شتاب كەينى- كەينىدىن ئىككى ئالاقچىنى
ئەۋەتتى، ئۇلار بەختكە قارشى ئىلگىرى - ئاخىرى قۇربان بول-
دى. بۇ ھال باشلىقلارنى جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى. ئۇچىنچى
قېتىم ئابلەت ھېيىت ئەۋەتىلدى. ئابلەت سازلىققا قاراپ ئېگىش-

مەيلا ئوق چىقىرىشقا باشلىدى. ئابلەت ھېيت شۇ ھامان يىقىلىپ، دومىلاپ، پەسكە چۈشۈپ كەتتى. مەن بۇ ھالىنى كۆرۈپ: «ۋاي، ئېسىت» دەپ ۋارقىرىۋەتتىم. كېيىن ئۇقسام، ئالاقىچى شتابتىن چىقىپ، پەسكە ئېگىشكەندە، دۇشمەن ئۇنىڭغا ئوق چىقىرىپتۇ. ئۇ، شۇئان يىقىلىپ، دومىلىغان پېتى پەسكە چۈشۈپ ۋاپات بولۇ. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب، دۇشمەننى «ئوق تېگىپ يىقىلدى» دېگەن تونۇشقا كەلتۈرۈپ ئالداش ئىكەن. ئۇ سازلىققا چۈشۈپ، ئەمدىلا بېشىنى كۆتۈرۈشىگە دۇشمەن يەنە ئوققا تۇتتى. بۇ قېتىم ئۇنىڭغا ئوق تېگىپ ئورنىدىن تۇرالماي قالدى. شتاب باشلىقلىرى قاتتىق ئېچىندى. شۇ چاغدا، «قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن بىر سوئال ئېچىنىش ئىچىدە قالغان قەلبىمنى، كاللامنى غىدىقلاشقا باشلىدى. ئومۇمىي ھەربكەت باشلاشقا يەنە 40 مىنۇتچە ۋاقىت قالغانىدى. شۇڭا ھەربكەت باشلاشقا 1 - روتىغا يەتمىسە، ئۇچ تەرەپتىن بىر ۋاقىتتا تەك ھۇجۇم قىلىش ئەھۋالىگە ئاشمايتتى. مەن ھېچنېمىگە قارماي، دورا ساندۇقۇمنى كۆتەرگىنىمچە، ئوق تېگىپ يىقىلىپ قالغان ئابلەت ھېيەت تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈپ كەتتىم. دۇشمەر ھېنىمۇ ئوققا تۇتۇشقا باشلىدى، مەن بىر ئىلاج قىلىپ، ئابلەتنىڭ ھېيتنىڭ يېنىغا سالامەت يېتىپ باردىم. قارىسام، ئابلەتنىڭ سوڭ بېقىنىدىن تەككەن ئوق قۇۋۇرغا ئارىلاپ چىقىپ كەتكەن بولۇپ، قان بۇلدۇقلاپ چىقىپ تۇراتتى، ئۆزى سازلىقتىكى بۇلۇپ، قان بۇلدۇقلاپ چىقىپ تۇراتتى، ئۆزى سازلىقتىكى سېسىق سۇغا يېرىم چىلىشىپ بىھۇش ياتاتتى. بىر ئاز كېچىككەن بۇلسام، قانسىراپ كېتىپ ھاياتىدىن ئايرىلغان بولاتتى. بۇ ئورۇندا داۋالاشقا، كۇتۇپ تۇرۇشقا مۇمكىن ئەھۋال ئىدى. چۈنكى دۇشمەن پاراسلىتىپ ئوق ئېتىۋاتاتتى، بىر قىسىم بىز تەرەپكى دۇشمەن پاراسلىتىپ ئوق ئېتىۋاتاتتى. يارىدارنى داۋالاش كېرەكمۇ؟ دەرھال كەم ئۆمىلەپ كېلىۋاتاتتى. يارىدارنى داۋالاش كېرەكمۇ؟ دەرھال

بۇيرۇقنى 1 - روتىغا يەتكۈزۈش كىرەكمۇ؟ مەن ئەشۇنداق ئىككى خىل سوئال ئىچىدە يارىدارغا قارىدىم. ئۇنىڭ چىرايى تاتارغان هالدا، ئىگراپ ياتاتتى. مەن ئۇنىڭ بېلىگە قىستۇرۇلغان ئىككى تال گىراناتنى كۆردۈم - دە، غەزەپتىن شۇركۈنۈپ كەتكەن تېنىم يايرىغاندەك بولدى، ئىچ - ئىچىمدىن خۇشال بولۇپ كەتتىم. دەرهال گىراناتنى ئېلىپ، بىزگە يېقىنلىشىپ قالغان دۇشمەنگە قارىتىپ كەينى - كەينىدىن ئاتتىم. قاتتىق گۈمبۈرلەش بىلەن تەڭلا قويۇق چاڭ-توزاڭ، ئىس-تۈتەك كۆتۈرۈلدى. مەن دەرهال يارىدارنى هاپىش قىلىپ، قومۇشلۇق ئارىسىدىن مېڭىپ، ئۇنى 1 - روتىغا سالامەت يەتكۈزدۇم. مەن روتىغا كەلگىنىمدە، روتا كومانىدىرى باشلىق بارلىق جەڭ چىلەر دۇشمەنگە قارشى ئوت ئېچىشنى باشلىغانىكەن. روتا كومانىدىرى بولسا، تىك تۇرۇپ قول پىلىموت بىلەن دۇشمەنگە قارشى ئوت ئېچىۋاتاتتى. جەڭچىلەر بولسا، ئوق ئېتىپ، گىرانات تاشلاپ دۇشمەنگە قارشى ئىلگىرىلەيتتى. شۇندەك تىك جەڭ ئىچىدىن كېيىن، دۇشمەن نۇرغۇن ئۆلۈك ۋە يارىدارلىرىنى تاشلاپ تىكشۈەتتى. بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز ئوچ تەرەپتىن تەڭلا دۇشمەننى بۇتخانا ئىچىگە سۈرۈپ كىردى، بۇتخانا ئىچى ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قالدى. مەن ماشىنەكپارىسىلداپ ئېتىلۋاتقان ئوقتا پىسەن قىلماي، هىلى ئۇيان، هىلى بۇيان، بىردەم ئۇيارىدار، بىردەم بۇيارىدار قېشىغا چاپاتتىم، ئۇلارنىڭ يارىسىنى تاڭاتتىم، بەزىلىرىنى هاپىش قىلىپ يۆتكەيتتىم. مەن ئۇرۇش داۋامىدا نۇرغۇن يارىدارلارنى كۆرگەن. بىراق بۇ قېتىمقى جەڭدەدە يارىدار بولغان ياقۇپ، ئابلەت رەجەپ، ئىسمائىل كېۋىردەك ئىنىسى يارىدار بولغانلارنى كۆرمىگە نىدىم، ياقۇپنىڭ يامېشىغا، بىلمىكىگە ئوق تەككەن، بىر بارمىقى ئۈزۈلۈپ كەتكەن، ئۇنىڭ سەل

نەرسىدىكى ئىسسىمايىل كېۋىرنىڭ ئىككى يېرىگە ئوق تەككەن. بىر بىلمىكى پۈتۈنلەي كاردىن چىققانىدى. مەن ئۇلارنىڭ يېنىغا بارسام:

— «پىدائىي قىزچاق» بىز بىلەن كارىمىز بولمىسۇن، باشقا باردارلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىڭ، — دەپ ساق قوللىرىغا گىرانات ئېلىپ، ئالغا سلجىدى. مەن ئۇلارنىڭ ئۇنىمىغىغا قارىماي، يارىسىنى تېڭىپ، بىردىن — بىردىن ھاپاش قىلىپ بىخەتەر جايغا ئورۇنلاشتۇردۇم — دە، دۇشمەننى قوغلاپ كەتكەن قىسىم كەينىدىن يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ، يەنە بىر بارىدارغا كۆزۈم چۈشۈپ قالدى. بارىدار بىھۇش بولۇپ، قىپقىزىل قان ئىچىدە ياتاتتى، يۈرىكى سۇس سوقۇپ تۇراتتى، 5 — 6 يېرىگە تەككەن ئوق ئۇنىڭ بەدىنىنى ھۆتمە- تۆشۈك قىلىۋەتكەنىدى. مەن دەرھال ئۇنىڭ يارىسىنى تازىلاپ تېڭىپ، ھاپاش قىلدىم. دە، باشقا بارىدارلار قېشىغا ئېلىپ يېتىۋزدۇم. كۆڭلۈم ئاز داپقاندەك بولدى — دە، يەنە جەڭچىلەر ئارقىسىدىن يۈرۈپ كەتتىم. بىز شۇ يۈرگەنچە شىخو ناھىيىسىگە تېلېفۇسىز كىرىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شەخىرىدىكى مۇستەھكەم سېپىنى بۇزۇپ، شىخونى ئازاد قىلىپ، شىخو خەلقىگە خۇشاللىق بەخش ئەتتۇق. دۇشمەن سۇرتۇقاي قىلىپ، بىراقلا ماناس دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىلدى. قىسىم ماناس دەرياسىنى بويلاپ ئۇرۇن ئالدى. بىز بارىدارلارنى يىغىپ شىخو ناھىيىسىگە يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇردۇق. شۇنىڭدىن كېيىن، مېنىڭ قىسىمدىكى كۈنلىرىم

یاردەم سەپداشلىرىمنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش بىلەن ئۆتتى.

مەن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىگە كىرگەندىن كېيىن، يۇقىرىقىدەك ئاز - تولا ئىش قىلدىم. بۇ ئەرزىمەس ئىشلىرىم ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەرىپىدىن مۇناسىپ باھالىنىپ ئىگە بولدى، ماڭا 1946 - يىلى «باتۇرلۇق»، «پىدائىي» مېدالى بېرىلدى.

سادىر پالۋاننىڭ يېڭىدىن تېپىلغان قوشاقلىرى

ھەقتىمىدە

تېمىپچان ھادى

بىر مىللەتنىڭ تارىخىنى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى ئۆگىنىشتە شۇ مىللەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىنى تەكشۈرۈش، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەنبەلىرىنى قېزىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەپسۇسكى، ئۆتكەن بىر مەزگىل ئىچىدە «سۆل» چىل ئىدىيەنىڭ كاساپىتى بىلەن بۇ خىزمەت ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. خەلق ئەدەبىياتى كانىنى ئېچىش ئىشى ئۇيغۇر يۇزلۈك ئەمەلىيلەشمىدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ۋەتىنىمىزنىڭ ئاسمىنى قاپلىغان قارا بۇلۇت تارقاپ، باھار ئاپتىبى ئىللىق نۇر چېچىپ، يۇرەكلىرىمىزنى قاپلىغان شۇرمەللەرنى ئېرىتتى. باشقىلارنىڭ ئىشلىرىمىزنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ھەر ساھە بويىچە ئاتلىنىپ كەتتۇق. ئەجرىمىزدىن چېچەكلەر ئېچىلىشقا باشلىدى. يولداش مەسۇم ياسىت ئېلان قىلىشقا سۇنغان «سادىر پالۋان قوشاقلىرى» ئەنە شۇنداق يېڭى ۋەزىيەتنىڭ مەھسۇلىدۇر.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 ـ ئەسىرە چىرىك چىنك ھاكىمىيىتىگە قارشى خەلق ئىنقىلابىي پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئەۋج ئالغانىدى. سادىر پالۋان ئەنە شۇ مەزگىلدە چىنك ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى كۆتۈرى

لىپ چىققان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ قوزغىلاڭچىلار-
نىڭ مەشھۇر سەركەردىسى بولۇپلا قالماستىن، ئەينى يىللاردا-
كى ۋەقەلەرنى، خەلقنىڭ مۇڭ - زارى، ئارزۇ - ئارمانىنى
ئۆز قوشاقلىرىدا ئەكس ئەتتۈرگەن ئاتاقلىق خەلق داخشىچىسى.
سادىر پالۋان — بىر چوڭ تېما. «سادىر پالۋان قوشاقلىرى»
مۇشۇ چوڭ تېمىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن دۆلىتىمىز ۋە سوۋېت
ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى بىر قە-
تىم تەپسىلىي كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقساق، شۇ نەرسىنى ئوچۇق
كۆرۈۋالالايمىزكى، ئەڭ دەسلەپتە ئېلان قىلىنىپ، بىكىتىلىپ كەتـ
كەن بىر قىسىم قوشاقلار ھازىرغىچە مەتبۇئاتلاردا تەكرار بېسـ
لىۋاتىدۇ. باشقىچە بېگىلىق يوق. بىزنىڭ سادىر پالۋانىمىڭ ھا-
ياتىي پائالىيەتلىرىدىكە بولغان چۈشەنچىمىز، سادىر پالۋان قوشا-
قىرىغا بولغان چۈشەنچىمىز ئەشۇ دەسلەپتە ئېلان قىلىنغان ما-
تېرىياللار بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. بۇ ساھەدە يەنىمۇ چوڭقۇر
ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى. سادىر پالۋانىڭ
چىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭچىلىقى پائالىيىتى دائىرىسى
قانچىلىك بولغان؟ ئۇنىڭ ھازىرغىچە ئېلان قىلىنىپ كەلگەن
قوشاقلىرىدىن باشقا قوشاقلىرى يوقمىدى دېگەن سوئاللارنىمۇ
«سادىر پالۋانىڭ يېگىدىن تېپىلغان قوشاقلىرى» بىر قەدەر يە-
شىپ بەردى.

يېگىدىن تېپىلغان بۇ قوشاقلار زادى سادىر پالۋانىڭمۇ-
ئەمەسمۇ دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، سادىر پال-
ۋاننىڭ ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان قوشاقلىرى بىلەن يېڭى تېپىل-
غان قوشاقلارنى ئوسلۇپ، تىل، شەكىل ۋە باشقا بەدىئىي ئا-
لاھىدىلىكلىرى تەرەپتىن سېلىشتۇرۇپ، تەتقىق قىلىشنى مۇشۇ

شاهەدە بىلىمسى كۆچلۈك بولغان يولداشلارنىڭ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشىگە قالدۇرۇپ، بۇ ماقالەمدە مەن يېڭىدىن تېپىلغان قوشاق لاردا تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەر بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى دەۋرنىڭ قا كۆرۈنۈشىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ قوشاقلار سادىر پالۋاننىڭ قوشاقلىرى ئىكەنلىكىنى شەرھىلەپ ئۆتىمەن.

× × ×

سادىر پالۋاننىڭ ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان قوشاقلىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە، مەرھۇم بۇ قوشاقلىرىدا شۇ دەۋردە ئىسلى دېھقانلىرىنىڭ ھېچبىر مادارىنى قويمىغان ئېغىر ئالۋاڭ-سېلىقنى، ئۇستى - ئۈستىلەپ ئېشىۋاتقان ھوسۇلنى① ، ئۇنى پۈتۈن بىسا تىنى سېتىپ تۆلىيەلمەيۋاتقان ئېغىر تۇرمۇشنى، سادىر پالۋان ئۆزىنىڭ دېھقانلارنى بۇ ئېچىنىشلىق زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلانغانلىقىنى، تاغۇ - تاشلارنى ماكان قىلغان سەرگەردانلىق ھاياتىنى، چىك ئەمەلدارلىرىنىڭ پايلاقچىلارنى چىقىرىپ، تۇتماقچى بولغانلىقى، تۇتۇق بەرمەكە تىكىنى، كېيىن بىر قانچە قېتىم تۇتۇلۇپ، يامۇل - زىندانلاردا كۆرگەن كۈنلىرى ۋە ئۇ يەردىن قاندىقچە قېچىپ قۇتۇلغانلىقى، ئاخىرى قورالىنىڭ كۈرەشكە كۆچكەنلىكى، بالىلىق ھاياتى، ئەل - يۇرتىنى سېغىنغانلىقى ۋە باشقا ئەھۋاللارنى بايان قىلىش بىلەن لا چەكلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، سادىر پالۋان 1798 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1871 - يىلى 73 يېشىدا ۋاپات بولغان دەپ ئېلان قىلىنىپ كېلىنۋاتىدۇ (بۇ توغرىدا مېنىڭ باشقىچە كۆز قارىشىم بولسىمۇ، ھازىرچە مۇشۇ ۋاقىتنى توغرا دەپ مۇزاكىرە قىلىپ تۇرايلى).

---

① ھوسۇل -- چىك ھاكىمىيىتى دەۋرىدە دېھقانلاردىن ئېلىنىدىغان دېھقانچىلىق بېجى.

سادىر پالۋاننىڭ ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان قوشاقلىرىنىڭ يەل
ھېسابىغا سۇندۇرغاندا، 1860 ـ يىللارغىچە (سادىر پالۋان 62
ياشقا كەلگىچە) ئېيتىلغان قوشاقلار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.
سادىر پالۋاننىڭ شۆھرىتىنى چىقارغان ئىلمى دېھقانلار قوزغە-
لىڭى بولسا 1864 ـ يىلى قوزغالغان. سادىر پالۋاننىڭ ھازىر-
غىچە ئېلان قىلىنىپ كېلىۋاتقان قوشاقلىرىدا مۇشۇ يىللار ئە-
چىدە بولغان ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قوشاقلار يوق.
ئەجەبا، سادىر پالۋان ھاياتى ئەڭ مەنىلىك، ئەڭ قىزغىن
ئۆتكەن بۇ كۆرەش يىللىرى ئىچىدە قوشاق ئېيتماي ئۆتكەنمە-
دۇ؟ يولداش مەسۇم باسىت ئېلان قىلىشقا سۇنغان سادىر پال-
ۋان قوشاقلىرى بىزنىڭ سوئالىمىزغا جاۋاب بەردى. سادىرپال-
ۋاننىڭ يېڭىدىن تېپىلغان قوشاقلىرى 1864 ـ يىلدىن 1870 ـ
يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ۋەقەلەرنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ،
ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان قوشاقلاردا كەم بولۇپ تۇرغان بوش-
لۇقنى تولۇقلىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ پۈتۈن ئۆمرى ناخشا- قوشاق
بىلەن يۇغۇرۇلغان سادىر پالۋاننىڭ ئاجايىپ ۋەقەلەر يۈز بېرە-
ۋاتقان قوزغىلاڭ پەيتلىرىنى قوشاقتا قاتماي تۇرالمىغى مۇمكىن
ئەمەس ئىدى.

يېڭىدىن تېپىلغان قوشاقلارنىڭ بىر قىسمىدا سادىر پال-
ۋاننىڭ ئىلمى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن ئىلگىرىكى ھايات پائا-
لىيەتلىرى ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن: يېڭى تېپىلغان قوشاقلار
ئىچىدىكى:

سېپىلنى تېشىپ چىقتىم،
كۆزۈمنى ئېچىپ چىقتىم.
ئايماقلارنى جەملەشكە،
تاغلارغا قېچىپ چىقتىم.

دېگەن بۇ قوشاقنى مىسالغا ئېلىپ كۆرەيلى.

مۇندىن بىر قانچە يىللار ئىلگىرى مەشھۇر تارىخچى تېيىپ زات خەلپىتىم ھايات ۋاقتىدا قىلىشقان بىر سۆھبىتىمىزدە، ئۇ مەرھۇم سادىر پالۋان ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ: «سادىر پالۋان دەسلەپتە خەلقە ۋە ئۆزىگە زورلۇق - زۇمبۇلۇق ئىشلەتكەن ئەمەلدارلاردىن شەخسى قىساس ئېلىش كويىدا بولۇپ، ئەلنى ئۇيۇشتۇرۇش ئىشىنى ئويلاپ يەتمىگەنىكەن. بىر قېتىم ئۇ زىندانغا سولۇنۇپ، ئەخمەتبەگ① بىلەن بىر يەردە يېتىپقاپتۇ. ئەخمەتبەگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن دەلىللەرنى سۆزلەپ، سادىر پالۋانىنى ئەلنى ئۇيۇشتۇرۇشقا دالالەت قىپتۇ. سادىر ناھايىتى خۇشلۇق بىلەن ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ زىنداندىن قېچىپ چىقىپ، ئەتراپىغا ئادەم توپلاپ ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتقانىكەن. سادىرنىڭ كۆزىنى ئېچىشقا دالالەت قىلغان كىشى ئەخمەتبەگدۇر» دەپ سادىر پالۋاننىڭ بىز يۇقىرىدا مىسالغا ئالغان قوشىقىنىڭ قىسمەن سۆزلىرىنى ئېيتقان ئىدى. يېڭى تېپىلغان قوشاقلار ئىچىدىكى مۇنۇ بىر كۈبلەت قوشاق يەنە تېيىپزات خەلپىتىمنىڭ سادىر پالۋان ھەققىدە سۆزلىگەن ۋەقەلىكىنى ئېيتىمىزغا سالىدۇ:

ئۇرتقا كىرسەم ئوت رەستە،
تاغقا چىقسام تاغ رەستە.
كۆزۈمنى ئاچقانلارنى،
دائىم تۇتىمەن ئەستە.

يېقىندا بىز سادىر پالۋاننىڭ يۇرتى موللا تېوختىيۇزدىكە چىقىپ، سادىر پالۋاننىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدۇق. سادىر پالۋاننىڭ نەۋرىسى — ھېمىدىخاندىن بولغان

① ئەخمەتبەگ — ئىلمدىكى مەشھۇر ئۆستەكلەرنىڭ بىرسى «ئاقئۆستەك» نى چاپتۇرغان چورۇق ھېكمىنىڭ ئوغلى.

بالىسى كېرەمقۇلنىڭ. ئوغلى 96 ياشلىق ھاشىر ئاكىنىڭ سالاھەتلىكى ھېلىمۇ ناھايىتى ياخشى ئەمەس. كۆز - قۇلىقى ئۇنتكۇر، قول - ئاياغلىرى تىمەن ئەمەس. يۈز كۈنلىرى شۇ ئەترابتىكى يۇرتلاردا بولۇپ ئۆلۈم - يېتىم، تۇرمۇش - تۆكۈنلەرگە پەيدە بېرىپ كېلەلەيدىكەن. بىز ئۇنىڭدىن سادىرنىڭ قوشاقلىرى توغرىسىدا سورىغىنىمىزدا، ئۇ ئۇنۇڭ قولى بىلەن قۇلىقىنى تۇتۇپ، سادىر پالۋان ناخشىسى ئاھاڭىغا سېلىپ بىر قانچە قوشاقلارنى ئېيتىپ بەردى. ھاشىركام ئېيتقان قوشاقلار ئۇچىنده:

دالۋىنى ھۆكۈم قىلدى،
مېنىڭ ئىشىم بوش ئەندى.
ئەخمەت خەزىنىچى، تۆت بەگ،
ئۇزاتمائكلار، خوش ئەندى.
ئېگىز ھاۋانىڭ قۇشى،
يالغۇز تاشنى خالايدۇ.
يىغلىمائكلار، قېرىنداشلار،
ئۆلتۈرمەيدۇ، پالايدۇ.

دېگەنگە ئوخشاش قوشاقلار بار. بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى بىلەن تېپىشتۇرۇپ خەلپىتىم سادىر پالۋان ھەققىدە ئېيتقان ۋەقەلىكلەرنى بىر - بىرىنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

× × ×

يېڭىدىن تېپىلغان قوشاقلار ئىچىدە كىشىنى ئەڭ خۇشال قىلىدىغىنى بىر قىسىم قوشاقلار - ۋەتەنپەرۋەر شائىر موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ توغرىسىدا ئېيتىلغان قوشاقلاردۇر.

1877 - يىلى ن. ن. پانتۇسوۋ قازان شەھىرىدە موللا بىلالنىڭ «كىتاب غازات دەرمۇلك چىن» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، بۇ ئەسەرگە بېرىلگەن كىرىش سۆزىدە: «بۇ ئەسەرنى

یازغان ئادەم غۇلجىلىق موللا بىلال بىن موللا يۇسۇپتۇر... ئۇ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى بولغان كۈرەشلەر ۋە رۇس پادىشاھ ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭلەرگە ئىشتىراك قىلغان. ھازىر ئۇ 54 ياشلارغا كەلدى. غۇلجىدا ياشايدۇ.»① دەپ يازىدۇ. ئە. ھىدايەت ئوغلى ئۆزبىنىڭ «موللا بىلال ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرى» دېگەن ماقالىسىدە يۇنىڭغا موللا بىلالنىڭ مۇنۇ بىر كۈبلىت شېئىرىنى مىسال ئېلىپ كۆرسىتىدۇ:

«بىرى پالتوبېك ئوسمان ئاخۇن بىلە،
ئىدى ئاسىم ئاخۇنكى ئاخۇن بىلە.
باھادىر جالال بىلەن نازىم بىلال،
يۇسۇپ ئىلى قاسىم كى سادىر كامال»②

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆزلەردىن بىز موللا بىلال بىلەن سادىرنىڭ ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بىللە قاتناشقانلىقىنى، بۇ ئەھۋالنى موللا بىلال ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. لېكىن، سادىر بىلەن موللا بىلالنىڭ ئۆز ئارا تونۇشلىقى قانچىلىك ئىدىكەنلىكى ھازىرغىچە بىزگە قاراڭغۇ ئىدى. بۇ ئەھۋالنى يورۇتۇش جەھەتتە يېڭى تېپىلغان قوشاقلار ئىچىدىكى:

موللا بىلال ئۆز باغرىم،
كېپىم بار ئاڭا ئايرىم.
يۈزمۇ - يۈز سۆزلەشكىلى،
بەيتۇللاغا③ ئۇچ بارىدىم.

---

①ن. ن، پانتوسوۋ «كىتاب غازات دەرمولكچىن» 3 - بەت، قازان 1877 - يىل.

②«قازاق ئىلى» ژۇرنىلى، 1948 - يىل، يانۋار سانىدىن،

③ بەيتۇللا مەسچىتى — ئىلىدىكى مەركىزىي جامە.

دېگەن قوشاقلار ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ژىنداندىن «كۆزىنى ئېچىپ چىققان» سادىر ئۆز ئەترابىغا تاغ يۇرەك ھەمراھلارنى توپلاش بىلەن بىللە، كۈندىن - كۈنگە ئالتە -يەتكەن، ئەمەلىي تەجرىبىسى ئېشىپ، كۆرەشنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، جەمئىيەتتىكى نوپۇزلۇق ئادەملەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ، قوللىغۇچىلارنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلغان. مۇنداق كىشىلەردىن بىرى يالقۇنلۇق تەشۋىقاتچى، شائىر موللا بىلال ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭا سادىر پالۋان موللا بىلالنى ئىزدەپ بەيتۇللاغا ئۈچ قېتىم بارغان. سادىر موللا بىلالنىڭ ئۆز ئىشىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن قوللىغانلىقىنى قوشاقلىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

موللا بىلال تەقۋادار،
نەگە بارسام يېلۈم بار.
موللا بىلال ئالدىدا،
ئوك كۆكسۈمدە قولۇم بار.

دېمەك، موللا بىلال سادىرنى قوللىغان ۋە قوزغىلاڭچىلار ئۈچۈن ئۆزى بەجىرىشكە تېگىشلىك بەزى ئىشلارنى ئىشلىگەن. شائىرنىڭ بۇ ھەرىكىتى بەزى رەزىل پايلاقچىلار ئارقىلىق چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەن. ئىلى جاڭجۈنى موللا بىلالنى تۈتماق بولغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سادىر پالۋان ئۆزىنىڭ ھەيران قالارلىق بەدئىي ئىلى بىلەن:

موللا بىلال خاتىپنى①
جاڭجۈن تۇتمەن دەپتۇ.
بەردەڭگىلىك سادىر بار،
جاڭجۈن ھۆل تېزەك يەپتۇ.

---

① خاتىپ —— چوڭ مەسچىت، جامەلەردە خۇتبە ئوقۇغۇچى.

دەپ دۇشمەنكە ئاكاھلاندۇرۇش بەرگەن. ئۆزدىنمۇ مۇللا بىلال-
نىڭ ئامانلىقى كويىدا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن.

يېڭى تېپىلغان قوشاقلار ئىچىدىكى مۇللا بىلالغا ئائىت قوشاقلاردىن بىزگە شۇ نەرسىلەر مەلۇم بولىدۇكى، شۇ چاغقىچە بىز ۋەتەنپەرۋەر شائىر مۇللا بىلالنى 1864 - يىلى قوزغالغان ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئاددىي ئىشتىراكچىسى دەپلا تونۇپ كەلگەنىدۇق. مۇللا بىلال بۇ قوزغىلاڭنىڭ قاتناشتۇرچىسىلا ئەمەس، قوزغىلاڭنى تەييارلىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىكەن. شۇنداقلا مۇللا بىلال ئىلى «بەيتۇللا مەسچىتى» دەك مەركەزبىي جامەنىڭ خاتىپى بولغانىكەن.

× × ×

بۇ قېتىم ئېلان قىلىنغان قوشاقلاردا يەنە سادىر پالۋان-نىڭ ئىلى جاڭجۇنىنىڭ خەلقە سالغان زۇلۇمى، قوزغىلاڭ پارتى-لىغاندىن كېيىن قوللانغان ئىككى يۈزلىمىلىك رەزىل ۋاسىتە-لىرىنى پاش قىلغان قوشاقلىرىنى كۆرىسىز. بۇ قوشاقلارنىڭ چىنلىقىنى ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخنى ۋاراقلاپ ئىسپات قىلغىلى بولىدۇ.

ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتىلاش ئالدىدا ئىلى جاڭ-جۇنى چاك چىن ئىدى. ئۇ ئىلى دېھقانلىرى ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - ياساقنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىۋەتتى. پۇقرالار ئەرز-ئەھ-ۋالىنى ئېيتىپ زارلانسا، يالغان ۋەدىلەرنى بېرىپ، كاززاپلىق قىلىشتا ئۇچىغا چىقتى. سادىر ئۆز قوشاقلىرىدا مۇنداق پاش قىلغان:

ماڭغان يولۇم قازانچى،
غانجۇغامدا ئاغامچى.

ۋەدىسىدە تۇرمىدى،
جـاڭجۇن دېگەن يالغانچى.

خەلقنىڭ غەزىپى تېشىپ، ئاخىرى 1864- يىلى قوزغىلاڭ پارتـ
لىـدى. چىڭ خاندانلىقىنىڭ شۇ چاغدىكى پادىشاھى تۇڭچىخان
قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، جاڭـجۇنگە غەزەپلىنىپ مـۇنداق
يارلىق چۈشۈرگەنىدى:

«چاڭ چىن ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى ئالدىنى ئالمىدى،
ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن تەدبىر قوللىنىپ تىنىچىتمىدى. ھەـ
قىقەتەن چاكىنا، قابىلىيەتسىز، ۋەزىپىسىگە لايىق ئەش كۆرمەـ
دى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەسەتخورلۇق قارا نىيىتى بـار. چـاڭ
چىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىلىـدا چـارە كۆرۈشنـى كۈتـ
سۇن» ①.

چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئوردا مەھكىمىسى ئىلى جـاڭجـۇنى
چاڭ چىننى ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلىغان كۈنىلا يەنـە بـۇيرۇق
چۈشۈرۈپ، ئىلى جـاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇلىيەتچى ئـامبىلى
مىڭ شۇينى جـاڭجۇنلۇققا تەيىنلەيدۇ. بۇ چاغدا قـوزغىلاڭچىلار
بايانداينى ئىشغال قىلىپ بولۇپ، چۆچەك كۆرەگە ئـوق ياغدۇرۇـ
ۋاتاتتى. يېڭى جـاڭجۇن مـىڭ شۇي قوزغىلاڭچىلارنى ھـامىقەت
قىلىش ئۈچۈن ئىشنى سۈلىھە بىلەن پۈتۈشمەك بولۇپ ئوتتۇرىغا
چىقتى. قوزغىلاڭچىلار بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلـدى. بـۇ ۋەقـە
«ئىلى تارىخى»سەھىپىلىرىدە مۇنداق يېزىلغان:

«... شول گەزدە بايانداي يارىدىمىگە كۆرەدىن ئـىكـكىنچى
دابقور ② چېرىك چېتىقان ئىدى... 710 نەپەر ئۇلۇكلىرىنى ئۇـ
رۇش مەيدانىدا قالدۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ مەغلۇـ

---

① «چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەقىقىي خاتىرىلىرى» 4776- بەت.
② دابقور — قېتىم مەنىسىدە.

بىيەتلەرنى مانجۇلار كونا جاڭجۇننىڭ تەدبىرسىزلىكىدىن كۆرە تتى. شۇنىڭچىلىك كونا جاڭجۇننى چۈشۈرۈپ، ئورنىغا «مىڭ» دېگەن مەمۇرنى جاڭجۇن سايلىدى. بۇ يېڭى جاڭجۇن ئىختىلال ئوتتۇرىسىغا ۋاقتىدا ئۆچۈرۈش ئۇچۇن، ئىختىلالچىلارنىڭ تىلەكلىرىنى بىرىپ بولسىمۇ چىقىشماق بولدى ۋە تۆت تۈرلۈك تەكلىپ بەردى»①

جاڭجۇننىڭ ئۆز ۋەكىللىرى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپىدىكى ئىككى تەكلىپ مۇۋاپىق بولسىمۇ، قالغانلىرى نالايىق بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار قوبۇل قىلمىغان. سادىر پالۋاننىڭ قوشاقلىرىدا بۇ ئىشلار مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

جاڭجۇن قويدى قولىنى،
توسىمىدۇق يولىنى.
ئالماي ئۆزىگە بەردۇق،
بىزگە بەرگەن پۇلىنى.

مۇشۇ سۆھبەتتە كۆرە ئەمەلدارلىرى «كۆرەگە ئەكىرىۋال غان 200 مۇسۇلمانىنى چىقىرىپ بەرمەك بولدى»②بۇتۇغ ىدا سادىر مۇنداق دەيدۇ:

قارا تاشنىڭ ئالدىدا،
ئۆلۈكنى سېپىل قىلدۇق.
ئۆلتۈرمەسكە پۇقرانى،
جاڭجۇننى كېپىل قىلدۇق.

لېكىن كۆرە ئەمەلدارلىرى كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىپ، يەنە مىڭ چېرىك باشلاپ چىققان. «ئىختىلالچىلار ۋەكىللىرى ۋەدىگە ۋاپا قىلىنىش توغرىسىدا چىڭ دالويى بىلەن سۆھبەت قىلىپ

① «ئىلى تارىخى» 43 - بەت، ئىمىنجان باھاۋۇدۇن.
② «ئىلى تارىخى»، قول يازما، 44 - بەت، ئىمىنجان باھاۋۇدۇن.

يانغاندا، سېپىل تۈستىددىن ! بىر مىللەتنى ئاتىتى. شامسان تۈكچىنغا①
ئوق تەگدى ــ شېھىت بولدى»② بۇ ۋاپاسىزلىقنى سادىر پال-
ۋان ئۆز قوشاقلىرىدا مۇنداق پاش قىلغان:

جاڭجۇننى قويۇپ بەرسەم،
باشلاپ كەپتۇ مىڭ لەشكەر.
بىلمىدىم قىلىچ، خەنجەر.
سادىردا بار بەردەڭگە،
تويدى چېرىك مەرگەنگە.
پۇشايمان يېدى جاڭجۇن،
جەڭ قىلىشقا كەلگەنگە.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن چىققان لەش-
كەرلەر يېڭىلىپ، ئېغىر قوراللىرىنى تاشلاپ قاچقان. سادىر پال-
ۋان قوشاقلىرىدا بۇ ۋەقەلەر مۇنداق بايان قىلىنغان:

دۈشمەن قاچتى شەھەرگە،
ئاتقان پولىرى قالدى.
ئاشتا قىلماي سەھەردە،
ئۈچ پونى سادىر ئالدى.

سادىر پالۋاننىڭ بۇ قېتىم ئېلان قىلىنغان قوشاقلىرى
ئىچىدىكى يەنە بىر قىسىم قوشاقلار ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭ-
دىن كېيىنكى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىكى، چارزۇ-
سىيە بىلەن ئېغىز ــ بۇرۇن يالىشىشى، چارزۇسىيە ئەسكەرلىرى-
نىڭ ئىلىغا بېسىپ كىرىشى بىلەن ئىلى خەلقىنىڭ كۆرگەن
كۈنلىرى قاتارلىق تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

---

① تۈكچى ــ تەرجىمان.
② «ئىلى تارىخى». قول يازما، 61 ــ بەت، ئىمىنجان باھاۋۇددۇن،

مانجۇ چىللاپ ئورۇسنى①
ئاتتى، چاپتى چەنتۈنى.
ئەل ـ يۇرت راۋا كۆرەمدۇ،
ئورۇس ئاتلىق مەتونى.

چىك ھۆكۈمىتىنىڭ ساتقىنلىقى، چارروسىيە بىلەن ئىغىز-بۇرۇن يالاشقانلىقلىرى ۋە چارروسىيىنىڭ رەزىللىكلىرىنى كۆر-سەتمەسلىكتىن پاكىتلار يالغۇز چىنىڭ ئوردىسىنىڭ خاتىرىلىرىگىلا يېزىپ قالدۇرۇلغان بولماي، نۇرغۇنلىغان خەلق قوشاقلىرى، تاش رېخىي يازمىلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەقىقىي شاھىدى بولغان شائىر موللا بىلالمۇ:

ئاق خان بىلەن قاراخان،
ئىتتىپاق ئىكەن باشتا.
كەتمەكنى خىيال ئەيلەپ،
كېمە ياسىدۇق قاشتا.

دەپ يازغانىدى.②

ئەينى دەۋردە چىنىڭ ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ لىكشىپ قالغان ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىچكى جەھەتتىن خەلق قوزغىلاڭلىرىنى قانلىق باستۇرسا، تاشقى جەھەتتىن چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ ئايىغىغا ئۆمىلەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ پەسكەشلىكى ئۇلۇغ «تەيپىڭ تيەنگو ھەربىكەتى» نى ئەنگلىيە، فرانسىيە جاھانگىرلىرىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن باستۇرغان گودىنداھ بىر مەلئۇنغا خانداناللىقنىڭ سېرىق

---

① سادىر بالۋان قوشاقلىرىدىكى «مانجۇ» سۆزى چىنىڭ ھۆكۈمىتىنى، «ئورۇس» سوزى چارروسىيە ئەسكەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، «موللا بىلال بىلەن موللا يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، شېرىپىدىن ئۆمەر.

كەمزۇلىنى كېيگۈزۈش دەرىجىسىگە يېتىپ يەتكەن. ئىلى دېھقان-
لار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئۇ چارروسىيە جاھان-
گىرلىكىنى چىللاپ كەلگەنلىكى ئۈستىدىن ئىشلەتتىشتىن قايتە-
مىدى.

تاغدا بۆرى ھۇۋلايدۇ،
ئەلنى چېرىك بۇلايدۇ.
ئەل كۆلەپسە قولىنى،
چىڭ كۈلادا تولايدۇ.
مۇز داۋان دېگەن داۋان،
داۋان ئەمەس ھاك ئىكەن.
ئاق پاشا چېرىكلىرى،
بىر - بىرىدىن زاك ئىكەن.

بۇ قوشاقلاردا سادىر پالۋان تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چار-
روسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ تەبىئىتىنى ئېچىپ بەرگەن.

× × ×

يېڭى ئېلان قىلىنغان بۇ قوشاقلارنىڭ چىنلىقىنى يەنە
سادىر پالۋان بۇ قوشاقلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئۇنىڭ ئۇرۇق-
قۇغقانلىرى ئاملىرىدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

بىر پۇرچاققا بىر قوشاق،
توقۇپ بەردىم ئاخشىمى.
ئىزدەپمۇ تاپالمىدىم،
گۈل مومامدەك ياخشىنى.
مومام توقۇغان بۆزدە،
داڭدا پوسمااق تىكىپ بەرگەن.
چوڭ دادام پوپۇش تىككەن،
مەن ئۇنى ئايلاپ كېيگەن.

دېگەن قوشاقلاردىكى «كۆل ھوما» ساددا پالۋانلىق بۇيۇمى
بۇيۇمتاشچىنىڭ ئايالى بولۇپ، بۇيۇمتاشچى بىلەن كۆل
ئانىدىن ئىككى ئوغۇل بولغان: ئوغۇللارنىڭ چوڭى ــ ھۈسە-
يىن، كىچىكى ــ ساددا پالۋانىڭ دادىسى ــ خۇش ئەخمەت
ئىدى. ساددا نىڭ پوپۇش تىكىپ بەرگەن چوك دادىسى ــ دا-
دىسىنىڭ ئاكىسى ھۈسەيىندۇر. ھۈسەيىن چوك بولغاندا پوپۇش
تىكىشنى ئۆگىنىپ «ھۈسەيىن پوپۇشچى» ئاتالغانىكەن.

كۆلدە كۆمەش پۇشۇرغان،
ئاسىر كامغا ئوق تەگدى.
قىساس ئوتى يامانكەن،
دۈشمەننى ساددا يەڭدى.

دېگەن قوشاقنى ئالساق، بۇ قوشاقتا تىلغا ئېلىنغان ئاسىرگام
كىم؟ ئېنىقلىشىمىزچە، ھۈسەيىن پوپۇشچىنىڭ ئاسىر ۋە مەمىخان
ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغانىكەن. ساددا پالۋان يامۇلدىن
«كۆزىنى ئېچىپ چىققان» دىلا بۇ ئىككىسى ئوتنىڭ تۇپىغا قو-
شۇلغان ۋە چەكلەردە كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقى ئۈچۈن ئاسىر
پالۋان، مەمىخان پالۋان① دەپ ئاتالغان. ساددا نىڭ «كۆلدە
كۆمەچ پۇشۇرگەن» ئاكىسى مۇشۇ ئاسىردور②.

ساددا پالۋان قوشاقلىرىنى پەرق ئېتىشتە مۇنازىرە تە-
لەپ قىلمايدىغان ئالامەتلەرنىڭ يەنە بىرى شۇكى، خۇددى كە-

---

① ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىدا 40 كىشىگە «پالۋان» نامى بېرىلگەن.

② ئاسىرنىڭ لەقىمى «توشقان». بۇنىڭ ئىزىم ھاجى پوپۇشچى
دېگەن ئوغلى 1935 - يىلى ئەتراپىدا ھازىرقى ئىلى ئوبلاستىلىق ساق-
چىنىڭ ئارقىسىدىكى مەھەللىدە ۋاپات بولغان. ئىزىم ھاجى پوپۇشچىنىڭ
ئىزىمى زورەم ھازىر غۇلجا شەھەر «شەرق مەھەللە» دە، غۇلجا شەھىرى-
دە ئولتۇرۇشلۇق ئەخمەت پەرەڭ، ئۆمەرجان ساپىرى (توشقان)، ياقۇپ
ئايۇپ، جالالىدىن جاۋۇللالار يۇقىرىدىكى پوپۇشچىلار ئەۋلادلىرىدىنىدۇر.

لاسسك شائىولار ئۆز شەھەرلىرىدىكى ئاخىرىغا ئۆزىدىكى نامىنى ياكى تەخەللۇسىنى يېزىپ قويغاندەك، سادىر پالۋانمۇ بەزى قوشاقلىرى ئىچىگە ئۆز نامىنى قوشۇپ ماڭىدۇ. بۇ قېتىم ئىلان قىلىنغان قوشاقلار ئىچىدىمۇ بىز بۇ خۇسۇسىيەتنى ئۇچرىتىمىز.

× × ×

يىغىپ ئېيتقاندا، سادىر پالۋانىڭ ئىلگىرى ئىلان قىلىنىپ كېلىۋاتقان قوشاقلىرىدا، سادىرنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئاتلىنىپ چىققان كۈنىدىن ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغىچە بولغان ئىشلار ۋە قوزغىلاڭ دەۋرىدىكى قىسمەن ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بولسا، بۇ نۆۋەت تېپىلغان قوشاقلار ئىچىدە ئەشۇ ۋەقەلەرنىڭكەم دېگۈدەك 1864-يىلىدىن باشلانغان ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىلىپ بېرىلىشى، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلكى، خەلقنى قانلىق باستۇرۇشتا چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن چاررۇسىيە جاھانگىرلىكى ئوتتۇرىسىدىكى شەرمەندە بىرلىك، ئىلى خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئېغىر كۈنلەر، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كىچىك ئەلگەكچىلەر ئامىمىسىنى بىرلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشقا چاقىرىش قاتارلىق كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاجايىپ قوشاقلارنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز.

خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋان ئۆمۈر بويى قوشاق ئېيتقان. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر تارىخىنى، ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرىنى قوشاقتا قېتىپ يورۇتۇپ بەرگەن. لېكىن، بىزنىڭ سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى ئۆگىنىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىز، ھازىرچە خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى يىغىپ رەتلىشىمىز يېتەرلىك بولمىدى. دەسلەپتە سۆزبەت ئېتىتىپاقى ژۇرنالىلىرىدا ئېلان قىلىنغان بىر قىسىم قوشاقلارنىلا

تەكرار ئەشسر قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالدۇق. بىز سائدرنىڭ ئۆز ئۆتىنى، ئۆز يۇرتىدا ياشاپ تۇرۇپ، بۇ ساھەدە تېخى ھېچقانداق تەتقىقات، ئىزدىنىش ئېلىپ بارمىدۇق دېسەك مۇبالىغە قىلغان بولمايمىز. سائدر پالۋانلىك نەزىرىسى ھاشىر ئاكا ئېلان قىلىشقا سۈنۈلغان يېڭى تېپىلغان سائدر پالۋان قوشاقلىرىنىڭ ئەسلى توپلىغۇچىسى مولا ھەمرا كاتىبنى «سائدرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلغان. بىر مەزگىل مۇشۇ يۇرتتا ئىمام بولۇپ تۇرغان» دەپ ئىسپات قىلدى. بىز: «ھە، مولا ھەمرا كاتىبى بۇ قوشاقلارنى سائدر پالۋانلىك ئۆز يۇرتى، ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ ئارىسىدا يۈرۈپ يىغقانىكەن» دېگەن تونۇشقا كەلدۇق. سائدرنىڭ يۇرتى ھېلىمۇ يۆتكىلىپ كەتمەي ئۆز جايىدا تۇرۇپتۇ. پالۋانلىك نۇرغۇن ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى ۋە ھۇرمەتلىك مۇيسىپىتلار ھېلىمۇ ھايات ياشاۋېتىپتۇ. مەن خەلق ئەدەبىياتىنى توپلىغۇچى، تەتقىق قىلغۇچى يولداشلارنىڭ ئەينى يىللاردا مولا ھەمرا كاتىبى ئىشلىگەن ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇپ، تېخىمۇ ئىنچىكە، تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن. خەلق — بىر مۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن. خەلق — بىر مۇ چوڭقۇر مەۋىلىك دەرەخ. بىز ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ ئېتەك تۇتۇشقا ئېرىنمەسكەن، ئېتەكلىرىمىز قۇرۇق قالمايدۇ. ئەھۋالنى بىلمەيدىغان پېشقەدەملىرىمىزنىڭ ھايات ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، خەلق ئەدەبىياتىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا ئىجتىھات قىلىشىمىز لازىم.

تەقدىم قىلىنغان يېڭى قوشاقلار ئۈستىدىكى مۇلاھىزەمىنى مۇشۇ يەردە ئايىغلاشتۇرۇش بىلەن، سائدر پالۋانلىك ھاياتى ھەققىدىكى بەزى كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھۇرمەتلىك كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مۇھىم بىر ئىش — سا-

دەر سالۇان قاچان تۇغۇلغان ۋە قاچان، قانچە يېشىدا ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدىكى مەسىلە. سادىر پالۋاننىڭ ئۆمۈر بايانى نامىسى بىزگە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنغان ئوقۇش كىتابلىرى ۋە ئەدەبىيات مەجمۇئەلىرىدىن مەلۇم. بۇ توغرىسىدا ئۆزدەمزنىڭ تەتقىق قىلىپ، ئېلان قىلغان نەرسىمىز يوق. يۇقىرىقى ماتېرىياللاردا سادىر پالۋان «1798ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1871ـ يىلى 73 يېشىدا ۋاپات بولغان» دېيىلگەن. مۇشۇنى ئاساس قىلغاندا، سادىر پالۋان 1864ـ يىلىدىكى قوزغىلاڭغا قاتناشقان ۋاقتىدا 66 ياشقا كىرگەن ۋە ئۇرۇشقا قاتنىشىپ 73 يېشىدا ۋاپات بولغان بولىدۇ. مېنىڭچە، سادىر پالۋان ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ۋاقتىدائۇنىڭ چىلىك ياشىنىپ قالغان بولىشى كېرەك.

سادىرنىڭ ئۆز بالىلىرى توغرىسىدا ئېيتقان:

بولۇس ئاتلىق ئوغلۇم بار،
دادا دېيىشى تاتلىق.
خۇدا بەرگەن ئوغلۇم بار،
كىچىكى قىز- دانىخان ئاتلىق.

دېگەن قوشىقىنى ئېسىمىزگە ئالساق، بۇ قوشاقتا تىلغا ئېلىنغان «خۇدا بەرگەن ئوغۇل»ـــ سادىر پالۋاننىڭ ئىككىنچى ئايالى ھېمىدىخاندىن تۇغۇلغان كېرەمقۇلىدۇر. كېرەمقۇلى سادىرنىڭ بەشىنچى ئوغلى، كېرەمقۇلنىڭ ھازىر ھايات ياشاۋاتقان ئوغلى ھاشىر ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، كېرەمقۇلى 1942ـيىلى 74 يېشىدا ۋاپات بولغانىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، كېرەمقۇلى 1868ـ يىلىـــسادىر پالۋان 70 ياشقا كىرگەندە تۇغۇلغان بولۇپ چىقىدۇ. كېرەمقۇلدىن كېيىن يەنە سادىرنىڭ نۇرخان

دېگەن قىزى بولغان.① بۇ ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك بىر تەرەپ.

سادىر پالۋاننىڭ يېشى توغرىسىدىكى گۇمانلىق كۆچەيتىدىغان يەنە بىر تەرەپ ــ تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىزگە مەلۇمكى، ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان مۇللا بىلال (1824ــ1899) قوزغىلاڭغا ئىشتىراك قىلغان مەزگىلدە 40 ياشلار ئەتراپىدا بولغان. سادىر پالۋاننىڭ قوزغىلاڭغا قاتناشقان ۋاقتىدىكى يېشى بىلەن مۇللا بىلالنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى يېشىنى سېلىشتۇرغاندا، سادىر پالۋان مۇللا بىلالدىن 25 ياش چوڭ بولىدۇ. بۇ يەردە ئازمۇ ئەمەس، تولۇق بىر ئادا- بالىلىق ياش پەرقى كېلىپ چىقىدۇ. لېكىن، سادىر پالۋاننىڭ قوشاقلىرىدىن بىز سادىرنىڭ مۇللا بىلالنى «ئۆز باغرىم»، «ئۇستازىم»، «مۇللا بىلال ئالدىدا ئولگە كۆكسۈمدە قولۇم بار» دېگەن ئىبارىلەر بىلەن تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرىمىز.

ئاكىلىغان كىشىلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھازىر مۇللا توختى يۇزىدە تۇرۇشلۇق داۋۇتجان ئەخمەت ئوغلى، ئىلگىرى ئۆتكەن كىشىلەردىن ئاۋاكرى ئاكا، ئارائۆستەڭلىك تۇرسۇن ئاخۇن، ۋە قەيسەر ئاكا مەرھۇملاردەك سادىر پالۋان ۋەقەلىكىنى پىشىتى بىلىدىغان زاتلار «سادىر پالۋان بايانداي سەپىلىنى تەشكىلەندە 41 ياش ئىدى. ئۇ دوردىنى كالىنىڭ ئۇچىيىگە قاچىلاپ پارتلاتقانىكەن» دېگەن گەپلەرنى قىلغانىكەن.

سادىر پالۋاننىڭ ئەۋلادلىرى ۋە جامائەت ئىچىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، سادىر پالۋان ئۇرۇش

---

① سادىر پالۋان قوشاقلىرىدا تىلغا ئېلىنغان (كىچىكى دانىخان) سادىر پالۋاننىڭ بېقىۋالغان قىزى.

ئەمەن كېيىن، سېسىق غۇلدۇنكى كۆزلەكنىڭ باش تەرىپىدە، ئۆزلىرى ئۆچۈن خالىغان كۆلاڭاتقان چاغدا (كۆز پەسلىدە) تۇيۇقسىز يېتىلىپ، شۇ كۈنى كەچتىلا ھەدىسىنىڭ ئۆيىدە ۋاپات بولغانلىقىن. بۇنىڭدىن كۆرۈلىدۇكى، سادىر پالۋان قەرەپ، قېرىنداشلىق ۋەجىدىن يۈتمىغان. بۇ ئەھۋاللار سادىرنىڭ يېشىنى ئىلان قىلىنىپ كېلىۋاتقان ماتېرىياللار بىلەن زىت قىلىپ، بىزنىڭچە كىشىلىك ۋىجدانى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا سۆھبەت ئىتتىپاقىدا ئىلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا، سادىر پالۋاننىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغانلىقى يىلى قانداق ئىساسلارغا تايىنىپ بېكىتىلگەن؟ بۇ تارىخى بىزگە قالمىغان. ئىلگىرى ئىلان قىلىنغان قوشاقلار ئىچىدە، چارۇسىمگە ئائىت بىرەر كۆبلېتمۇ قوشاق يوق. بۇ ئەھۋال كىشىنى تېخىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ.

2. سادىر پالۋان ھەرگىز بەزىلەرنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىدىغىدەك ساۋاتسىز، قارا كۈچ ئىگىسىلا ئەمەس، سادىرنىڭ قوشاقلىرىدىن، ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى شائىر ۋە بىلىملىك زاتلار بىلەن قىلغان بېرىش-كېلىشلىرىدىن قارىغاندا. ئۇنىڭ ئوقۇمۇشلۇق ئادەملىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. سادىر پالۋان ئۆز دەۋرىنىڭ يىراقنى كۆرەر كۆزەتكۈچىسى، چوڭ سىياسىمۇن، ئۇرۇشنىڭ «توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ» لىك قانۇنىيىتىنى ئىگىلىگەن. ھەربىي قوماندان.

(«غۇلجا ناھىيە تارىخ ماتېرىياللىرى» بىرىنچى سانىدىن ئېلىندى).

جالغا پېيىۋەتىشلىك ئىلمىدىكى ئۆكتەملىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنى ئېتىقاد قىلمىشى

سەددىق ئىمىن

مەن 1909 - يىلى قورغاس ناھىيىسىنىڭ كۆرە يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، تاكسى بۇگۇنگىچە شۇ يەردە ياشاپ كېلىۋاتىمەن. 80 يىلچە ياشىغان ئۆمرۈمنىڭ بالىلىق چاغلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان چاغلىرىمنى ئىجتىمائىي ئىشلارغا قاتنىشىش بىلەن ئۆتكۈزدۇم. بۇ ئىنكاس ئىچىدە جالغا پېيىۋەتىشنىڭ تەۋەككۈل-چىلىك، مەنسەپپەرەسلىك ۋە تالان - تاراج قىلىش ھەرىكەتلىرى سۆزلەنگەندە ئۆمۈر تاماملىنىپ، كۆڭلۈمگە مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇرغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇنى ئۆزۈمنىڭ ۋىلاش ھەمدە ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ئەشۇنداق ئەبلەخلەردىن ساقلىنىشىغا ساۋاق قىلىشىنى مەقسەت قىلىپ مۇشۇ ماقالىنى يېزىپ ۋاتىمەن. بايان قىلغان ۋەقەنىڭ ئومۇمىي جەريانى مۇشۇنداق بولغىنى بىلەن بۇنىڭدا چۈشۈپ قالغان، ئۇزۇن كېتىپ قالغان يەرلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ئارىلىقتا 50 يىلغا يېقىن ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. مۇشۇنداق ئۇزاق مۇددەتكە كەپ ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى ئارقىسىدا خاتىرەمدىكى بەزىبىر مەسىلىلەرنىڭ ئۇنتۇلۇپ قېلىشى تۇرغان گەپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى ئىشلارنى باشقىلاردىن سوراپ ئۇققۇپ يازدىم. شۇ سەۋەبتىن كىتابخانلاردىن ماقالىنىڭ چولتا بولۇپ قالغان - ئولۇق بولمىغان

يەرلىرىگە تەنقىدىي تۇزىتىش بېرىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

جالالىدىن يېزىنىڭ خىزمەت تارىخى، شېئىر شەيدىن بۇرۇنقى خىزمەتلىرى، جىن شۇرىن مەزگىلىدىكى ئورنى، جىن شۇرىن ئاغدۇرۇلۇپ، شېئىر شەيدىي تەختكە چىقىرىلىدىن كېيىنكى پائالىيىتى، كۆرەڭگە كەلگەندىن كېيىنكى ئىجادىيىتى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا باشقىلار كۆپرەك توختالغانلىقى، مەن ئۇنىڭغا قوشۇلمەن. ئۇنى تەكرارلاپ ئولتۇرمايمەن.

گېنېرال نېيۇشى 1928 - يىلى كۆرەدىكى جەنۇبىي ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۆزىنىڭ كۆرەدىكى «يۇننەن خۇيگۇەن» دەپ ئاتىلىدىغان خۇسۇسىي داچىسىدا بىر يىل ئەم ئېلىپ، بۇيرۇق كۈتۈپ ياتتى. 1929 - يىلى ئۇرۇمچىدىكى ھۆكۈمەت ئۇنى قارا شەھەرگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن بۇيرۇق چۈشكەندىن كېيىن، بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ بىراقلا كۆچۈپ كەتكەنىدى. شۇندىن كېيىن جىن شۇرىن جالالىدىن مۇئاۋىن دۇتۇق، ئىلى تۇنكەنشى ۋە جەڭچىي سىلىگىدىن ئىبارەت ئۈچ مەنسەپ بىلەن كۆرەگە ئەۋەتتى. ئۇنىڭ مەھكىمىسىنىڭ ۋېۋىسكىسىغا «مۇئاۋىن دۇتۇق، ئىلى تۇنكەنشى جەڭچىي سىلىگۈ» دەپ يېزىلغانلىقى نەدى. نېيۇسى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، جالالىدىن ۋەزىپىگە ئولتۇرغانغا قەدەر سىلىگىۋىلىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئىلى چېگرا رايون ئاتلىق پولك پولكوۋنىكى پەنچى ۋاقىتلىق ئۇتەپ تۇرغانىدى.

جالالىدىن ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى ۋاقىتلىق سىلىگىۋىلىنى پەنچىگە تېلېگراممىا يوللاپ: مەن پالانى ئاينىڭ پالانى كۈنى كۆرەگە يېتىپ بارىمەن. تېلېگراممىنى ئالغاندىن كېيىن پۈتۈن ئىلى چېگرا رايونىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارغا، خەلق تەشكىلاتلىرىغا، ھەر مىللەت قەبىلە باشلىقلىرى

رىغا، ددىمي كىشىلەرگە، سودىگەرلەرگە، دېھقان، چارۋىچىلار، مەكتەپلەرگە ئوقتۇرۇش چىقىرىپ، مېنىڭ يېتەرلىك بارىدىغانلىقىم ئوقتۇرۇلسۇن- دەپ تاپشۇرغانىكەن. ۋاقىتلىق سىلىكىيۇەن پەنچى تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئىلى چېگرا رايونىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارغا، خەلق تەشكىلاتلىرىغا، مەكتەپلەرگە، ھەربىي قىسىملارنىڭ لىيەندىن يۇقىرى ئورگانلىرىغا، ۋالىي مەھكىمە ۋالىسى ۋە ناھىيە ھاكىملىرىغا، ھاكىم بەگ خوجا، مۇسابايلارغا، باباشوبقا، ھەرخىل شىركەتلەرگە، ئۆزبېك، تاتارلارنىڭ مۆتىبەرلىرىگە، خەنزۇ سودىگەرلەرگە. ئاخۇن، لامالارغا، قازاق، مۇڭغۇل، شىبە، داغۇر مىللەتلىرىنىڭ چوڭلىرىغا ئوقتۇرۇش چۈشۈرۈپ، ئىلىغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن جانابلىرىنى (جانابزېمىن) دوتۇك ۋە سىلىكىيۇەننىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ قارشى ئېلىش كېرەكلىكى، شەرت - شارائىتى بارئىدارە، جەمئىيەتلەر جىڭ، داخىيەنزىگە قەدەر بېرىش، قالغانلاسۇيدۇك- كۇرە ئاردىلىقىدا كۇتۇۋېلىش چېدىرلىرىنى تىكىپ، ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپلەر ئالاھىدە تەييارلىق قىلىپ چوڭ يول ئۇستىدە، پۇقرالار يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا سەپ تارتىپ تۇرۇپ قارشى ئېلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا جىددىي بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇيرۇق چۈشكەندىن كېيىن ئىلى رايونى بويىچە ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار، قەبىلە باشلىقلىرى، ئاقىلاقچى، زەڭگى، ئۇ- كۇرداي، ئىلگىداي، يۇرت ئاقساقاللىرى، مەكتەپلەر، ئىدارە، جەمئىيەتلەر ھەربىرىگە كېلىپ، ھەممىسى كۆرەگە توپلانىدى. شەھەر ئىنتايىن كاتتا زىننەتلەندى، بايراقلار ئېسىلىپ، چوڭ كوچىلارغا زىننەت دەرۋازىلىرى ياسالدى. بىر قانچە مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەر، توپچى قىسىملار، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى

سۆيدۈك ـ كۆره ئارىلىقىدا يولنىڭ ئىككى قىرىغا سانجاق
سۇپ تىزۈپ تۇردى. پۇقرالارمۇ سەپ تارتىپ تۇرۇشتى، سائەت
10 مەزگىلىده جاڭپېيۈەن يۈزلىگەن مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر-
نىڭ قوغدىشى بىلەن دوخۇۋوي موزىكا ساداسى ئىچىده كۆره نىڭ
سىرتىغا يېتىپ كېلىپ، كۆره سىلىگۈسى تەييارلاپ چىققان ئەيـ
نەكلىك كالاسكا ھارۋىغا ئولتۇرۇپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى
ھەربىيلەرگە، مەمۇرىي خادىملارغا ھەربىرىچە سالام بېرىپ ماڭدى.
قىسمەن ئورگانلارنىڭ كۆتۈۋېلىش چىدىرىغا چۈشكەندىن باشقا،
قالغانلىرىغا چۈشمەيلا ئۇلارغا مۇرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپ كەتتى.
ئۇدۇل ماڭغان پېتى كۆره شەھەر سېپىلىنىڭ شىمالىي دەرۋا-
زىسىدىن شەھەرگە كىردى. شەھەر ئىچى شەرقىي چوڭ كوچىدە-
كى جېنشۇشى مەھكىمىسى (بۇرۇنقى گېنېرال مەھكىمىسى)
گە چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئۇ خىزمەتكە كىرىشكەندىن كېيىن،
پۈتۈن ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى بىر قۇر رەتلىدى،
بەزىلىرىنى ھەنسەپتىن ئېلىپ تاشلىدى، بەزىلىرىنى يېڭىدىن
ھەنسەپكە قويدى، كۆنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ شېڭ شى-
سەيگە قارشى ئىپادىلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئۇ كۆرەده
تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەرۇمچى
ئەتراپىدىكى يېقىن سەپدىشى ياڭ زىخۇي بىلەن (جاڭ پېيۈەن
بۇرۇن ياڭزىخۇي بىلەن بىرگە ئىشلىگەن بولۇپ، ھەر ئىككى-
لىسى جىنشۇرېن دەۋرىده ئۇرۇش سېپىده قوماندان بولغانىكەن)
ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈپ، شېڭشىسەيگە قارشى مەخپىي ھەرە-
كەت پىلانىنى تۈزگەنىكەن. بۇ ئۇچ كىشى ئەسلى جىن شۇرېن
دەۋرىدىكى ئۇرۇش قوماندانلىرى بولغاچقا، جىن شۇرېن ئاغ-
دۇرۇلۇپ، شېڭشىسەي شىنجاڭدا تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن،

بۇ ئۇچ قوماندان تاقەت قىلىپ تۇزالماي، ئۆز ئارا بىرلىشىپ، جەڭنۇبتىن ماجۇكيمك، ئۇرۇمچىدىن ياك زىخۇي، ئىلى ئەترەپتىن جاك پەيپۇەن كۇچ توپلاپ ئۇچ تەرەپتىن شېك شىسەيگە ھۇجۇم قىلىپ، شېك شىسەينى ئاغدۇرۇپ، ئۇرۇمچىنى بېسىۋېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش يولىدا چوك پىلان تۇزۇپ ھەربىكەت قوزغىدى. ئۇرۇمچىدىن چۈشۈرۈلگەن بۇيرۇق - پەرمانلارنى ئىجرا قىلماي رەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، جاك پەيپۇەن ئۇرۇمچىگە قارشى ھەربىي يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئوچۇق - ئاشكارە تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. مۇشۇ جەريانىدا ماجۇكيمكنىڭ مەخپىي ئاخباراتچىلىرى مۇزداۋان ئارقىلىق بىر قانچە قېتىم كۇرەگە كېلىپ، مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، يەنە شۇ مۇزداۋان بىلەن قايتىپ كەتكەنلىكىنى كۇرەدە كۆرگەنلەر بار ئىدى. جاك پەيپۇەن ئىلى چېگرا رايونىدىكى زاپاس ئەسكەرلەرنى، كۇرەدىكى ۋە چېگرادىكى پىيادە، ئاتلىق ۋە توپچى قىسىملارنى قايتىدىن رەتلەپ، قوراللاندۇرۇپ مەشىق قىلدۇردى. شېك شىسەي بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ شىخو، ماناس قاتارلىق جايلارنى تاللاپ، شىخو نى ئالدىنقى سەپ فرونت قىلىپ بېكىتتى. ئالدىنقى سەپكى ھەربىي قورال - ياراللا ۋە باشقا ئەسلىھەلەر، ئاشلىق تەمىناتلارنى ماگدۇرۇشقا باشلىدى. ئالدىنقى سەپ قۇماندانلىق شتابى شىخودا قۇرۇلدى. ئارقا سەپ قۇماندانلىق شتابىغا جاك پەيپۇەن ئۆزى بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلدى. ئارقا سەپتە پۇتۇن ناھىيە، شەھەرلەردىكى ئات، ئۆكۈز ھارۋىلىرى، ئات - ئۇلاغلار تىزىمغا ئېلىنىپ، ئاشلىق، يەم - خەشەك ۋە قورال - ياراق، ئوق - دورىلار ئالدىنقى سەپكە تېزلۈكتا باشلىدى. ئون مىڭلىغان ئاتلىق، پىيادە قىسىملار، توپچى قىسىملار، ئاتلىق، پىيادە

ۋە هارۋىلارغا ئولتۇرۇپ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى ئۇزۇل-
مەي يولغا چىقماقتا ئىدى. شەھەر، يېزا - قىشلاقلاردا چاپار-
مەنلەر، خەلق ئەسكەرلىرى دېھقانلارغا ئېغىر ئالۇمۇق - ياساق
سېلىپ، خەلقنى كېچە - كۈندۈزلەپ قوغلاپ، ئاشلىق، يەم-
خەشەك، ئوق - دورىلارنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈشكە ھە-
ج بورلاپ، ئۇرۇپ - سوقۇپ زۇلۇم قىلماقتا ئىدى، چوڭ قوشۇن
شەھەردىن ئۇزاپ كەتكەن، توپچى قىسىملار كاتتا زەمبىرەكلەر-
نى ئاتقا سۆرىتىپ كېتىۋاتاتتى. بەزىلىرى چاقلىق پىلىمۇت-
مىنامېيوتلارنى ئاتلارغا ئارتىپ، خوشياقمىغاندەك ئاستا يۈرۈپ
كېتىۋاتاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 16 ئاتقا سۆرىتىلگەن چوڭ كالىبىر-
لىق زەمبىرەكلەر بار ئىدى، بۇ چوڭ زەمبىرەكلەر كۈرەگەقانداق
كېلىپ قالغان؟

1917 - يىلى سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى غەلىبە قىلىپ،
چار پادىشاھلىق ھاكىمىيىتى زاۋالغا يۈز تۇتقان ۋاقتىدا، چار رۇس-
يىنىڭ گېنېرالليرىدىن ئاتامان دۇتوپ بىلەن ئېينكىۋۆلار بىر
قانچە مىڭ كازاك قوشۇنلىرىنى باشلاپ قېچىپ قورغاس چېگرا
بويىغا كېلىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن پانا تىلەپ چېگرىدىن ئۆتۈپ
كەرىشنى تەلەپ قىلغان، كۈرەدىكى گېنېرال نېۋشى بۇ تەلەپنى
ئۇرۇمچىگە مەلۇم قىلغاندا، ئۇرۇمچىدىكى ھۆكۈمەت: «ئۇلار
جۇڭگو زېمىنىغا ئۆتۈپ پانالىنىشقا بولىدۇ. لېكىن چېگرىدىن
كىرگۈزگەندە پۈتۈن قوراللىرىنى تاپشۇرتۇپ قورالسىزلاندۇرۇش
شەرت. باشقا ھەربىي لاۋازىمالىرىنىمۇ تاپشۇرۇشى شەرت.
ئاندىن چېگرىدىن كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. چېگرىدىن كىرگەندىن
كېيىن ئاددىي پۇقرالار قاتارىدا بولىدۇ. بىز جۇڭگو زېمىنىدا

غەيرى ھەربىي ئىشلار ۋە كەسىپلەر بىلەن جان بېقىشنىڭ يول بىرىدىمۇ. ئەگەر مۇشۇ شەرتكە ماقۇل بولسا، بارلىق سوقۇش قورالىرى، ھەربىي ئەسلىھەلەرنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى تەزدىلاپ رەسمىيەت بويىچە چېگرىدىن كىرىشكە رۇخسەت قىلىنسا بولىدۇ» دەپ تېلېگرامما بىلەن يوليورۇق بەرگەن. تېلېگرامىدا يەنە: «بۇ قورال - ياراقلارنى كۆرە گېنېرال مەھكىمىسى تاپشۇرۇپ ئالسۇن، كۆرە توپچى قىسىملار باشلىقى دېگىزوجىن كۆرە جەنۇبىي قورال ئىسكىلاتىدا (توپچى قىسىم ئىسكىلاتى) مەخسۇس مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلىسۇن» دېيىلگەن. مۇشۇ بۇيرۇق بويىچە چارروسىيىنىڭ ئەكسى گېنېرالنىڭ قول ئاستىدىكى بارلىق قىسىملىرىنىڭ ھەربىي قورال - ياراق، ئەسلىھەلىرى رەسمىي تىزىملىنىپ، دېگىزوچىن مەسئۇللىقىدا تاپشۇرۇپ ئېلىنىپ، كۆرەدىكى جەنۇب توپچى قىسىم ئىسكىلاتىدا موھاپىزەت قىلىپ ساقلىغان. قوراللارنى دېگىزوچىن بىۋاستە باشقۇراتتى. گېنېرال نېۋشىمۇ ھەر قانداق شارائىتتا ئىشلەتمەكچى. بۇ قوراللار ئىچىدە 16 ئاتقا سۆرىتىدىغان چوڭ كالىبىرلىق زەمبىرەكلەر، يېڭى تىپتىكى زەمبىرەكلەر، پارچىلاپ ئاتقا ئارتىدىغان دالا زەمبىرەكلىرى، ئاتقا سۆرىتىدىغان چاقلىق پىلىمىوتلار، چارروسىيىدە ئىشلەنگەن بەشئاتار مىلتىقلار، ستاندىكىۋاي پىلىمىوتلار بار ئىدى. يەنە ئات قوشۇپ سۆرەيدىغان چاقلىق چوڭ ھەربىي قازانلار، تۇرلۇك ھەربىي ئەسلىھەلەر، نۇرغۇن يەشىكلەرگە قاچىلانغان زەمبىرەك، پىلىمىوت، مىلتىق ئوقلىرىمۇ بار ئىدى.

جاكىپېيۇەن بۇ قورال - ياراق ئىسكىلاتىغا قول تەككۈزۈپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن چوڭ كالىبىرلىق زەمبىرەكلەر، پىلە-

مۇت، مىنامىيوتلارنى ئېلىپ، ئاڭقا سۆزىتىدىغانلىرىنى سۆزىتىپ، بەزىلىرىنى ھارۋىلارغا بېسىپ (ئۇ چاغلاردا ئاپتوموبىل يوقمىدى) ئالدىنقى سەپكە ماڭدۇردى. جاڭپېيۇەن يالڭزىخۇينى ئورتا فرونتقا قويۇپ، ئۆزى ئارقا سەپتە ئىلمىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلماقچى بولۇپ، ئۇمۇمىي ھەربكەتنى باشلىۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ سەپەردە كېتىۋاتقان ئەسكەرلىرى، ئارقا سەپتىكى قىسىملىرى بارغانلا يىرىدە خەلقتە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، بۇلاپ - تالاپ، ئۇرۇپ-سوقۇپ خەلقنى پاراكەندە قىلاتتى.

جاڭپېيۇەننىڭ ئۇرۇش تەۋەككۈلچىلىكى

جاڭپېيۇەن ئىلمىدا تۇرۇشلۇق بارلىق قوراللىق قىسىملارنى سەپەرۋەر قىلدى. ئۇ جەنۇبىي فرونت، ئورتا فرونت ۋە ئىلى ئارقا سەپ بولۇپ، ئۇچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، شېڭشىسەينى مەغلۇب قىلىپ، ئاندىن ئىلمنى مەركەز قىلىش، شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت تەختىگە ئۆزى ئولتۇرۇشنى خام خىيال قىلىپ، ئۇرۇش تەۋەككۈلچىلىك مەيدانىغا چۈشتى. ماناس، شىخو ئالدىنقى سىپتىكى ئون مىڭلىغان ئەسكەرلەر ئۈچۈن نەچچە مىليون جىڭ ئاشلىق، يەم - چۆپ ۋە داشقا لازىمەتلەرنى يەتكۈزۈپ تۇرۇش كېرەك ئىدى. شۇ مەقسەتتە. جاڭپېيۇەن ئىلىنىڭ پۈتۈن ناھىيىلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ ئاشلىق، يەم-چۆپلىرىنى ئۆز - ئاھىيىسىدىكى ئات - ئۆكۈز ھارۋىلىرى بىلەن ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈشنى، بۇنىڭغا بويسۇنمىغۇچىلار بىرلىسا قاتتىق جازالاشنى تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار كېچە - كۈندۈز دېمەي ئات - ئۇلاغ ھارۋىلىرى بىلەن شىخو، ماناسقا قورال - ياراق، ئوزۇق - تۈلۈك توشۇشقا ئالاندۇرۇلـ

دى. ئالدىنقى سەپكە يۈك توشۇپ بارغان دېھقانلاردىمك كۆپ قىسمىنى ھەربىي قىسىملار توتۇۋېلىپ قايتۇرماستىن، قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ مەجبۇرىي ئىشلەتتى ۋە ئات - ھارۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

كۆرە شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا رەت - رەت قىلىپ سېلىنغان ئېگىز كاتتا ئىسكىلاتلار بار ئىدى. ئارقا سەپتىكى قالغان دېھقانلار بۇ ئىسكىلاتلارنى ئاشلىق بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. نەچچە مىليون باغ بېدە، ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك تاغدەك دۆۋىلەندى. كۆرە شەھىرىدىكى «پوچەنخۇ» دەيدىغان چوڭ تىجارەت شىركىتىگە ۋە باشقا تىجارەتچىلەرگە يوقىلاڭ بىلەن - سەۋەبلەر بىلەن جەريمانە قويۇپ، شەھەر سېپىلىنى رېمونت قىلدۇردى. ئۇز مەھكىمىسىنىڭ قورغان تاملىرىنى مۇستەھكەملىدى. ئەسكەرلەرنى قورال بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن كۆرەدە «جىزاۋجۇي — قورال يارىاق ياساش ئىدارىسى» دېگەن بىر كارخانىنى قۇرۇپ، قىلىچ، نەيزە، قول بومبا ياساش ئۇستىلىرىنى يىغىپ كېلىپ، پىلتىلىق قوا بومبا، كالتە قىلىچ، نەيزە قاتارلىق قورالالارنى ئاھايىتى كۆپ ياساپ تەييارلىدى. سوقۇش ئۇزۇنغا سوزۇلۇش ئېھتىمالىنى كۆزدە تۇتۇپ، تارقاق كېيىم تىكىش كارخانىلىرىنى قۇرۇپ، كىيىم تىككۈچى ئۇستىلارنى يىغىپ، پاختىلىق كېيىم ۋە جۇگا قاتارلىقلارنى تىكتۇردى. بۇ تەييارلىقلار ئۈچۈن ئۇنىڭ خەزىنىسىدە بېتەرلىك پۇل يوق ئىدى. شۇڭا غۇلجىدىكى بايلاردىن پۇل قەرز ئېلىش پىلانىنىمۇ تۈزدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كۆرەدىكى باسماخانىدا بەش يۈەنلىك، ئون يۈەنلىك قەغەز پۇل چىقىرىش تەييارلىقىنى ئىشلىدى. بۇ قەغەز پۇللار تېخى بازارغا چىقىرىشقا ئۈلگۈرمىگەنىدى (مەن شۇ چاغدا ئەشۇ باسماخانىدا ئىشلە

له يتتىم). تولۇق قوراللانغان ۋە تاللانغان ئەسكەرلەرنى ئالدىنـ
قى سەپكە يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، ئارقا سەپتە قېرى -
چۈرە پارامسىز دەپ تاللىۋەتكەن ئەسكەرلەرنى قۇراشتۇرۇپ،
كونا مەتتىق - قوراللار بىلەن قوراللاندۇردى. ئۇ چاغدا ناھىيـ
لىك ساقچى مەھكىمىسى كۈرەدە بولۇپ، رەتلەنگەن ساقچى
قىسىملىرىمۇ بار ئىدى. جالاڭپېيۇەننى مۇھاپىزەت قىلىدىغان
مەخسۇس ئاتلىق لىيەن بولۇپ، ئۇ 20 ياشتىن يۇقىرى، قاۋۇل
خەنزۇ، مانجۇ، شىبە ياشلاردىن تەركىب تاپقانىدى. ھەربىي
ماھارەتتە پىششىق تەربىيە كۆرگەن بۇ لىيەندىكىلەر قارا ئات
مىنگەن، قارا ئىگەر جابدۇق بىلەن جابدۇنغان، قارا سوكنا
كىيىم، قارا تېرە جۈگا كىيگەن، ھەممىسى ياپون ماۋزورلىرى
(ياغاچ قاپلىق چوڭ تاپانچا) ۋە ئەنگلىيەنىڭ قىسقا بەشئاتار
مىلتىقىنى ئاسقان، دۈمبىسىگە يالىڭاچ قىلىچ قىستۇرغان، ئىگەر-
نىڭ غانجۇغىسىغا بىر قانچىدىن ياغاچ ساپلىق قول بومبا
ئاسقانىدى. ھەر ئىشتا غالىب كەلگەندەك ئەلپازدا يۇرۇشەتتى.
جالاڭپېيۇەن ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپ ۋە ئارقا سەپ تەييارلىق
ئىشلىرىنى شۇ تەرىقىدە جىددىي تۈتۈپ ئىشلىدى. ئەسكەرلەر-
نى ئالدىنقى سەپكە ماڭدۇرۇپ ئاز كۈن ئۆتمەي، جالاڭ پېيۇەن
ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىدىغان خەۋەر تارقىلىشقا باشلىدى. ھەربىي
ھالەتنى بارغانسېرى كۈچەيتتى. ئارقا سەپ ئەسكىرىي كۈچ
جەھەتتە بوشاپ قالغانىدى. خەلق بۇ ھالدىن ئەنسىرەيتتى.
ھەربىي ھالەت تەرتىپى بويىچە كەچ سائەت سەككىزدىن كېيىن
ئەسكەرلەرنى مەھەللە - كوچىلاردا يۈرۈپ، ئۆتكەن - كەچكەن
كىشىلەرنى تەكشۈرەتتى. بۇلۇپمۇ سېپىل سىرتىدا تەكشۈرۈش
قاتتىق ئىدى. كەچ سائەت سەككىزدىن كېيىن خەلقلەر كوچىغا

چىقالمايدىغان، مەسچىتكە بارالمايدىغان بولدى. خەلق ئاربىسىدا قويۇۋەتكەن تىڭچىلار كۆپ بولۇپ، كوچىدا توپلاشقان ياكى بىر نەچچە كىشى پاراڭلىشىۋاتقان بولسا، دەرھال تۇتۇپ قامىماپ قويۇاتتى. شەھەرگە كۆمۈر، ئوتۇن، ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئېلىپ كىرگەن ياكى تۇغقان يوقلاپ كەلگەنلەرنىڭ كېپىل بولغىدەك ئادىمى بولمىسا، ساقچى ئىدارىسى تۇرمىگە سولاپ قويۇاتتى. بەزى سولانغانلار ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەنىدى.

ۋەزىيەت ئەنە شۇنداق جىددىيلىشىپ كەتكەن كۈنلەردە جاڭپېيۇەن ئۆزىنىڭ كۈرەشچان مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى چوڭ مەيدانىدا كاتتا يىغىن ئۆتكۈزدى. يىغىنغا ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار، ئىلمى ۋالىسىنىڭ ۋەكىلى، ناھىيە ھاكىملىرى، مەكتەپ-مەلدارلار، ھەر ساھە كىشىلىرى بولۇپ بىر قانچە مىڭ كىشى قاتناشاتتى. يىغىن سەھنە ئەتراپى جاڭپېيۇەنىنىڭ مۇھاپىزەتچى قىسمىلىرى ۋە ساقچى قىسمىلىرى تەرىپىدىن قورشالغان، سەھنىدە جاڭپېيۇەن ۋە بىر قانچە ئوفىتسېرلار، شتاب باشلىقى، مەسلىھەتچىلەر، ناھىيە ھاكىملىرى ئورۇن ئالغان، يىغىن بىر تۇرلۇك سۈرلۈك تۈس ئالغانىدى. يىغىن باشقۇرغۇچى يىغىنىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن مۇنداق دېدى: «يىغىن باشلانىدى.» يىغىن ئاخىرلاشقىچە ھەر قانداق كىشى ئورنىدىن قوزغىلىپ ئولتۇرۇشى، مەيلىچە كېتىپ قالماسلىقى لازىم»، «ھازىر جاڭسىلىكىنى سۆزگە تەكلىپ قىلىمىز...» دېدى. دوختۇرۇى مۇزىكا چېلىنىدى. جاڭ پېيۇەن مەغرۇر قىياپەتتە سەھنە ئالدىدىكى ئۈستەلنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى. ماشىرەڭ ھەربىي شەپ-سىنى ئېلىپ ئۈستەل ئۈستىگە قويدى ۋە چېچىنى بىر نەچچە قېتىم سىلاپ قويۇپ ئاندىن سۆز باشلىدى: «سۆزىنى باشلاپلا شېڭ شىسەينى قاتتىق سۆكۈپ ھاقارەتلىدى: «شېڭ شىسەي ئوغرى، ھاكىمىيە-

يەت بەشىغا ئۆزى پادىشا بولدى. ئۇنى ھېچكىم سايلىغان ئەمەس. بىز ئۇنىڭ ھاكىمىيەت بەشىغا تەختكە ئولتۇرۇشىغا يول قويمايمىز. پات ئارىدا بىز ئۇچ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يوقىتىمىز. ھازىر ئىرتا سەپتە يالغۇزلۇق شەكلىدە تاقابىل تۇرۇۋاتىدۇ. جەڭدىمۇ شۇنچىلا ماھىرلىقىمۇ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش تەيياردلىقىنى ئىشلەپ بولدى. مەن كۆچىلۇك قوشۇن ئۈيۇشتۇرۇپ ئالدىنقى سەپكە ماڭدۇردۇم. ھازىر قىسىملىرىمىز ۋە ئۇرۇش تەمىناتلىرىمىزنىڭ ئايىغى تېخى سەنتەيدىن ئۆتۈپ بولغىنى يوق: نەچچە مىليون جىڭ ئاشلىق تېخى كۆرەدە تۇرۇۋاتىدۇ. نەچچە مىليون باغ بەدەچۆپ يەتكۈزۈلۈپ بولمىدى. ئەشۇ نەرسىلەرنى بىر ئاي ئىچىدە شىخو، دانىستايەتكۈزۈشىمىز شەرت. بۇنىڭغا قىلچە بېرىشاكلىق قىلمىشقا ۋە كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ. ھەر بىر ھاكىملار جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، بۇ خىزمەتنى ۋاقتىدا ئورۇندىشىلىرى كېرەك. ئەگەر بىپەرۋالىق قىلغۇچىلار بولسا، ھەربىي تۈزۈم بويىچە جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ.»

جاڭپېيۇەن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ يەنە مۇنداق دېدى: «ئاشلىمىشىمچە، بەزى ناھىيە ھاكىملىرى دەزىر تەۋەسىدىكى ئات-ئۇلاغ ھارۋىلار ئالدىنقى سەپكە كېتىپ بولدى، تېخى قايتىپ كەلمىدى. ھازىر يەزا-قىشلاقلاردا بىرمۇ ئات-ئۇلاغ تاپقىلى بولمايدۇ. ئات مىنگەن ئادەمنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ، بىز قانداق قىلىپ يەتكۈزىمىز، دېيىشكىدەك. بۇ سۆزلەر سەۋەب بولالمايدۇ. بۇيرۇقنى چوقۇم ئىجرا قىلىش كېرەك.» جاڭ پېيۇەن غەزەبلىنىپ مۇنداق دېدى: «ھە! ئىلىدا ئات-ئۇلاغ، قاتناش ۋاسىتىلىرى تۈگەپ كەتكەن بولسا، ئادەم يوقمىكەن. بىر ئادەم بەش باغدىن بەدەچۆپنى يۇدۇپ ماڭسا، 1000 ئادەم 5000 باغ بەدەچۆپنى يەتكۈزەمدۇ!؟ 20 جىڭدىن ئاشلىق كۆتەرسە، 20 مىڭ جىڭ ئاشلىقنى يەتكۈزەمدۇ!؟ 20

كۆزمەمدۇ!؟ بۇ قاتناش قورالى ئەمەسمۇ! شۇڭلاشقا ھەر قانداق باناسىزلىق كۆرسەتسەك يول تېرىۋلمايدۇ.» ئۇ ۋاراقلىراپ-جاراقلىراپ ئورنىدىن تۇرۇپ غەزەپ بىلەن تېرۋلىدى. «مەن ئالدىنقى سەپ-كە بارغاندىن كېيىن ھۇجۇم باشلايمەن. كۆپ بولسا بىر ئايغا قالماي شېك شىسەينى ئاغدۇرۇپ، ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇ-لىنغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلىنى مەركەز قىلىمەن. شۇڭغىچە سىزلەر جاپاغا چىداپ ئۆيروقنى ئورۇندىشىڭلار لازىم» دېدى. ئۇنىڭ سۆزىدىن كېيىن سۈيدۈك ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى (ئىسمىنى ئەسلىيەلمىدىم) ھاكىملارغا ۋەكالىتەن سۆزگە چىقىپ، جاڭ سىلىڭيۈەن-نىڭ سۆزىنى قوللاپ، ماختاپ بىرمۇنچە سۆز قىلىپ كېڭەكە كۆتەرىدى. «جاڭ سىلىڭيۈەن چوقۇم شېك شىسەينى ئاغدۇرۇپ، ئۇ-رۇمچىنى ئىشغال قىلىدۇ. چوقۇم غەلبە قىلىدۇ. سىزلەر ۋەزىپە-نى تولۇق ئورۇنداڭلار» دېدى. بۇ يىغىندىن كېيىن خەلق ئارا-سىدا چوڭ تەشۋىش پەيدا بولدى. «ئەگەر ئادەمگە كۆتەرتىپ بۇ نەرسىلەرنى ئالدىنقى سەپكە توشۇغۇزىدىغان بولسا، بۇ قەھ-رىتان قىشتا تۇگىشىدىغان بوپتۇق» دېيىشىپ، جاڭ پېيىۋەنگە خ-ادىن بالا تىلىدى. جاڭپېيىۋەننىڭ يىغىندا قىلغان سۆزى ھەش پەش دېگىچە پۈتۈن ئىلىغا پۇر كەتتى.

غۇلجا شەھەرىدىكى ھەر مىللەت ۋەكىللەرنىڭ كېڭەيگەن كېڭىشى

جاڭ پېيىۋەننىڭ كۆرەدە ئاچقان يىغىنى غۇلجا ئاھالىسىنى چەدە قاتتىق ئەكس تەسىر قوزغىدى. غۇلجا شەھىرىدىكى يېڭ خۇيجاڭ، تۇداخۇنمايلار باشچىلىقىدىكى ئىلى سودىگەرلەر جەم-ئىيىتى يىغىن ئېچىپ، جاڭ پېيىۋەننىڭ شېك شىسەيگە قارشى ئۇ رۇش ئېلان قىلغانلىقى، بۇ ھەقتە كۆرەدە چوڭ يىغىن ئاچقان-لىقى، جاڭ پېيىۋەن پات ئارىدا ئالدىنقى سەپكە ماڭىدىغانلىقى،

هازىر ئۇرۇش تەييارلىقى تۈپەيلىدىن خەلقىمىز ئىنتايىن ئېغىر چە-
لىقلار ۋە خەۋپ-خەتەر كېلىۋاتقانلىقى قاتارلىق جىددىي مەسىلە-
لەر ئۈستىدە جىددىي مۇزاكىرە قىلدى. ھەممە كىشىلەر بىر ئې-
غىزدىن مۇنداق قارارغا كەلدى: «بىز ھەر مىللەت ۋەكىللىرىنى
سايلاپ كۈرەشكە بېرىپ، ۋۇلكا لىكىدۈي ئامبالنى تېپىپ مەسلىھەت
ئالايلى. شۇ ئارقىلىق جاكا پېيىۋەن بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇرۇمچى
بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىق، ئۇرۇشنى توختىتىش ۋە ئۆزىنىڭمۇ-ۇ-
رۇمچىگە بارماسلىقى تۇغرىسىدا مەسلىھەت بېرەيلى. ئىلاجى بول-
سا سوقۇشنى توختىتىشقا ماقۇل كەلتۈرەيلى» دېيىشتى. كۈرەشكە
ئەۋەتىلىدىغان ۋەكىللەرنىڭ ئىسىملىكى بېكىتىلدى. ۋەكىللەر غۇل-
جا شەھىرىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىدىن تەركىپلە-
قانىدى: يېڭىخۇيجاڭ باشچىلىقىدىكى خەنزۇ تەجرىبەچىلەر،
ئۇيغۇرلاردىن ھاكىمبەك خوجا، تۇداخۇنباي، رەخمەجان ساۋىرھاجى،
شېرىپىدىن دامۇللا، ئەنۋەر مۇسابايوپلار، تاتارلاردىن پاتىخ ئىلا-
يارۇپ، غىلاجىدىن بەي، كامالىدىن، ۋاقاس ھاجى، خۇيزۇلار-
دىن يۈسۈپ ھاجى، كېرىم ھاجى، سۇيسەر ھاجى، مائاخۇن،
ئۆزبېكلەردىن مىزراپ باي، مۇنەۋەرباي ۋە باشقىلار بولۇپ 40
نەچچە كىشى ئىككى ماشىنىغا ئولتۇرۇپ كۈرەكە كېلىدۇ. ئۇلار
كۈرەكە كەلگەندىن كېيىن كۈرەدىن ئىبراھىم شائىرۋاڭ، شاڭجىڭ-
جاڭ خۇيجاڭ قاتارلىق كىشىلەر بۇلارغا قوشۇلىدۇ. كۈرەدە مەن-
چىڭ دەۋرىدىن تارتىپ ھەر دەۋردىكى ھاكىمىيەت تۇتقۇچىلار-
غا مەسلىھەتچى بولۇپ كەلگەن، ئوقۇمۇشلۇق، يۇقىرى ئابرويغا
ئىگە مەسلىھەتچى بولۇپ كەلگەنىدى. شۇ چاغدا بۇ كىشىنىڭ

يېشى 80 دىن ئاشقان. ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ھۆكۈمەت باشچىلىرى ئۇ كىشىنى ئالاھىدە ھۆرمەت‌قىلاتتى. چوڭ-چوڭ ئىشلاردا شۇ كىشىنىڭ مەسلىھىتىنى ئالاتتى. بۇ كىشى خەنزۇچە ئالىي مەلۇماتلىق، بىلىمى يۇقىرى، تەجرىبىسى مول، ئۇيغۇرچە سۆزگىمۇ ئۇستا-راۋان سۆزلەيتتى. بۇ ئىمىسى 1930-يىلى كۈرەنىڭ شىمالىدىكى چوڭ يول بويىغا بىر كاتتا مېۋىلىك باغ بىنا قىلغانىدى. باغ ياساشتا غۇلجىدىكى ئۆزبېك مىزراپ بايىنىڭ مەسلىھىتى بويىچە سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەر خىل ياخشى سورتلۇق ئالما كۆچەتلىرىنى ئالدۇرۇپ باغقا تىككەن، مىزراپباي سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن يەنە 12 تۇپ دوپ دەرەخ كۆچىتى ئالغاچ كېلىپ، شۇ باغنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىنىڭ يول بويىغا تام ياقىلىتىپ قويغانىدى. 1945-يىلى كۈرە ساقچى ئىدارە كادىرلىرىدىن تۇرسۇن ھاپىز، تۇرسۇن سايىتلار مۇشۇ باغنى ئىجارىگە ئېلىپ ئىككى يىل باشقۇرغان چاغدا، بۇ دوپ دەرەخلىرى بار ئىدى. ھازىر شۇ دوپ دەرەخنىڭ تۆت تۇپ دەرەخ ناھايىتى چوڭ بولۇپ ھەيۋەت ئۆسكەنلىكىنى كۆردۇم. يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ئۇيغۇر ئامبال كۈرەدە تۇنجى قېتىم مېۋىلىك باغ بىناقىلىپ، چەت ئەلدىن دوپ دەرەخنى ئىلمغا كەلتۈرۈپ ئۆستۈرگەن كىشىدۇر.

غۇلجىدىن كەلگەن ۋەكىللەر كۈرەدىكى ۋەكىللەر بىلەن بىر-گە ئەشۇ ئۇيغۇر ئامبالنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇ كىشى بىلەن كۆرۈ-شىدۇ. ئۇ ئادەم غۇلجىدىن كەلگەنلەر بىلەن بىر-بىرلەپ سوراپ تونۇشۇپ ئاماناشقاندىن كېيىن، مۇنچە كۆپ كىشىنىڭ غۇلجىدىن كېلىشىدىكى سەۋەبىلىرىنى سورايدۇ. ھاكىمبەگ خوجا، مىزراپباي، يېڭى خۇيجائىلار بۇ يەرگە كېلىش سەۋەبىلىرىنى بىر-بىرلەپ

چۇشەندۇرىدۇ. ۋەكىللەر: «فۇلۇك ئامبال بىلەن بىرلىكتە جاڭ سىلىڭيۇەنگە بېرىپ كۆرۈشۈپ، ئۇرۇمچى بىلەن ئۇرۇش قىلىمايمىز، ئىشنى سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلىشقا دەۋەت قىلىپ كۆرسەك- دېگەن مەقسەتتە، سىزنىڭ مەسلىھەتلىرىڭىزنى ئېلىشقا كەلگەنىدۇق، مەسلىھەت كۆرسەتسىڭىز» دېيىشتى. فۇلۇك ئامبال بۇلارنىڭ پىكرىنى سەممىي ئاڭلىدى-ۋە «مۇشۇ ئولتۇرغانلار ئىچىدە ۋەكىللەر- دىن باشقا كىشى بارمۇ؟ باشقا كىشىلەر بولسا چىقىپ كەتسۇن» دەپ ئېھتىياتتىن تەۋسىيە قىلدى. «يۈرۈك» دەپ جاۋاب ئالغان- دىن كېيىن، فۇلۇك ئامبال: «بۇ كەلگىنىڭلار ناھايىتى ياخشى ئىش بولدى. مەن قوللايمەن. مەنمۇ جاڭ سىلىڭيۇەنگە بىر قانچە قې- تىم بېرىپ نەسىھەت قىلدىم، ياندۇردۇم. ئۇ، ماڭا ئول دېگەن بو'- سمۇ يەنىلا ئۆز پىكرىدىن يانماۋاتمدۇ. بۇ ياخشى ھال ئە- مەس، بۇنىڭ ئاقىۋىتى يامان بولىدۇ. ئۇرۇمچى ئاتا، بىز بولساق بالا، ئۇرۇمچى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ پايدا ئالالمايمىز. ئۇرۇمچىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتى كۆپ، ئۇرۇمچى مەغلۇب بولغان شە- ھەر ئەمەس. ئۇنىڭ بويسۇندۇرالمايمىز. ئىلى بولسا چېگرا را- يون. بۇ يەرنى بوش تاشلاپ كېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. 1872- يىلى چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋېلىپ، ئون يىل چىقىپ كەتمەي ياتقانىدى. بۇ ئادەم ئارقا سەپنى بوش قالدۇرۇپ، ئۇرۇمچى بىلەن ئۇرۇش قىلسا بولامدۇ؟ بۇ خەتەرلىك ئىش. ئۇنداق بول- سا يۇرۇڭلار، مەنمۇ سىلەر بىلەن بىللە بېرىپ، سۆزلىشىپ، نەسىھەت قىلىپ كۆرەيلى. سۆزىمىزگە قۇلاق سالسا، ئۆزىگىمۇ، پۇقرالارغىمۇ پايدىلىق بولىدۇ. ئەل ئامان بولىدۇ» دېدى ۋە يەنە «ئىنسانپە- رۋا كىلىپ مەسلىھەتنى قوبۇل قىلىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس، ئەگەر قوبۇل قىلمىسا، ئىلى خەلقىنىڭ بېشىغا چوڭ بالا كې-

لمدۇ» دېدى. ئۇ ئامبال ئۆزىنىڭ كالاسكا ھادۇسىنى قاتقۇزۇپ كالاسكىغا ئولتۇردى، ۋەكىللەر ئۆز ماشىنىلىرىغا ئولتۇرۇپ سىلىگە بۇغا بېرىپ، دەرۋازا ئالدىدا توختاپ، خەۋەرچى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئامبال بىلەن غۇلجا ۋەكىللىرى كەلگەنلىكىنى جاڭ پېيىۋەن سىلىگە لىكىغا يەتكۈزدى. جاڭ سىلىگ كىرىشكە رۇخسەت قىلدى. ۋەكىللەر شەرىپىگە سىلىگۇ قوبۇلخانىسىنىڭ ئىشكىنى ئېچىپ چىشقا بۇيرىدى (ئىككىنچى ئىشىك، قوبۇلخانىنىڭ تۆردىكى تۆت قاناتلىق ئىشىك بولۇپ، دائىم يېپىقلىق تۇراتتى. ئىچكىرىگە كىرگۈچىلەر يان ئىشىك بىلەن كىرەتتى. ئۇ يەردە كېچەكۈندۈز تۆت نەپەر قوراللىق ئەسكەر پوستا تۇراتتى. بۇ ئىككىنچى ئىشىك پەقەت كېنېرالالار، يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە ئامبالالارغىلا ئېچىلىدۇ. ناھىيە ھۆكۈمىرىغىمۇ ئېچىپ بېرىلمەيدۇ. بۇ قېتىمقى ۋەكىللەر ئىچىدە چوڭ ئامبال بارلىقى ۋە ۋەكىللەرنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ، بۇ ئىشىكنى ئېچىپ قوبۇل قىلغانىدى)، ئىككىنچى ئىشىكنى ئېچىپ، جاڭ پېيىۋەن ئۆزى چوڭ قوبۇلخانىغا (داتاڭغا) چىقىپ ۋەكىللەرنى قوبۇل قىلدى ۋە مەخسۇس ئىشخانىسىغا تەكلىپ قىلدى. ۋەكىللەر ئورۇن ئالدى. كۈتكۈچىلەر ئۇلارغا چاي كەلتۈردى. ئامانلىق سوراشتاندىن كېيىن، جاڭ پېيىۋەن ۋەكىللەرنىڭ كېلىشتىكى مەقسىتىنى سورىدى. ۋەكىللەر ئاۋال فۇڭ ئامبالنى سۆزگە تەكلىپ قىلدى. فۇڭ ئامبال مۇنداق دېدى: «بۇ ۋەكىللەر سىزدىن ھال سوراپكەپتۇ. چاڭابىگىزنىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولۇش ۋە ئىشلىرىڭىزغا ياردەملىشىپ تەلەپ كەپتۇ» دېدى. جاڭ پېيىۋەن ئورنىدىن تۇرۇپ، ۋەكىللەرگە رەھمەت ئېيتتى. ئاندىن كېيىن يالڭ خۇيجاڭ غۇلجىدىن كەلگەن ۋەكىللەرنى بىر-بىرلەپ ئىسىم-فامىلىلىرىنى ئېيتىپ تونۇشتۇردى. ئاندىن فۇڭ ئامبال ۋەكىللەرنىڭ كېلىش مەقسە-

تمنى بىر-بىرلەپ جالغ پىيىۋەنگە ئىيتقاددىن كېيىن، «يەنمۇ ئېتە-
تاندا، ۋەكىللەرنىڭ تەلىپى، ئەگەر مۇمكىن بولسا، ئۇرۇشنى توخ-
تىتىش، مەسىلىنى سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلىشنى ئويلاپ كۆر-
سە، جالغ سىلكىۋەن ئىلىنى تاشلاپ ئالدىنقى سەپكە كېتىپ قال-
مىسا، دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن» دېدى. ھەممە ۋەكىللەر ئورۇن-
لىرىدىن تۇرۇپ «شۇنداق، بىزنىڭ تەلىپىمىز ئەشۇ ئۇچ تۈرلۈك
تەلەپ» دېيىشتى. جالغ پىيىۋەن «بولىدۇ، ئىولتۇرۇڭلار» دەپ
تەكلىپ قىلدى. جالغ سۆز باشلاپ، ئۆزىنى كۆككە كۆتىرىپ ماخ-
تىدى. شېڭ شىسەينى قاغاپ تىللىدى. ئۇرۇمچىگە ئۇچ تەرەپتىن
ھۇجۇم قىلىپ، شېڭ شىسەينى ئاغدۇرۇپ، ئۇرۇمچىنى بويسۇندۇر-
غاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ئىلىنى ئۆلكە
مەركىزى قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىر مۇنچە سۆز قىلدى. ئۇ-
رۇشنى توختىتىشقا بولمايدىغانلىقى، ئۆزىنى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ قوماندا-
لىق قىلمىسا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. ئۇ: «سىزلەر ھېچقا-
داق غەم-قايغۇ قىلمايسىلار. مەن بارغاندىن كېيىن بىر ئايغا قال-
ماي ئىشنى تاماملاپ، سىزلەرگە تېلېگرامما يوللاپ خۇش خەۋەر
بېرىمەن. ئۇ ھېچقانچە مۇشكۈل ئىش ئەمەس. ئۇچ تەرەپتىن قور-
شاپ ھۇجۇم قىلساق، شېڭ شىسەينىڭ تەسلىم بولماي ئامالى يوق.
شېڭ شىسەينى جازالايمىز. ئۇرۇمچى ئۆزلۈكىدىن بويسۇنىدۇ، خا-
لاس...» دېدى. جالغ پىيىۋەننىڭ سۆزى ئاخىرلاشتى. فۇلغ ئامبال
سۆز قىلىپ: «كۆپچىلىك ۋەكىللەر يۇقىرىدا تەلىپىنى ئېيتتى، ئۇلار
ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ۋەكالىتەن ئالدىنكىزغا كەپتۇ. مې-
نىڭ قارىشىمچە، ئۇلارنىڭ تەلىپى توغرىدەك تۇرىدۇ. مېنىڭ پىكى-
رىمۇ ئۇلارنىڭ پىكرىگە ئوخشاش، ئىلاجى بار سوقۇشنى توخ-
تاتىسىڭىز. مەسىلىنى سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلسىڭىز. سىز ئۇ-
رۇمچىگە بارمىسىڭىز ياخشى بولارمىكەن. چۈنكى ھازىر ئىلىدە-
كى ئەسكەرلەر كۈچىنىڭ ھەممىسى ئالدىنقى سەپكە كېتىپ، ئىلى

چېگرا رايونى بوش قالدى. ئۆتكەندىن بېرى ساقلاپ كېلىۋاتقان يېڭى تەپتىكى قورال-ياراقلارمۇ ئالدىنقى سەپكە تۇشۇلۇپ بولدى. بۇ يەردە قالغان ناچار قوراللار بىلەن چېگرا رايونىنى مۇداپىئە قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك بۇ يەردە ئەسكىرىي كۈچ-مۇ قالماي، ئارقا سەپ بوش قالدى. ئويلاپ كۆرسىڭىز بولار-مىكىن، ئۆتكەن تارىختا چارروسىيە قوشۇنلىرى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىلىنى ئون يىل بېسىپ ياتقانىدى. مەركەزنىڭ ئە-مىرى بىلەن زوزۇڭتالىڭ ئەسكەر تارتىپ كىلىپ، چارروسىيىنى قوراللىق كۈچ بىلەن ئاران قوغلاپ چىقارغانىدى. بىزدە بۇتەج-رىبە-ساۋاقلار بار. شۇڭا سىز ئارقا سەپنى بوش تاشلاپ، ئىلىدىن كېتىپ قالمايلا. ئۇرۇمچى كۈچلۈك يەر. ئۇ يەردە بۇرۇندىن ئۇ-رۇش بولمىغان. ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىش ئاسان ئەمەس. بىز قارشى تۇرمىغىنىمىز تۈزۈك. جالىڭ سىلىگۈيۈەن ئەقىل-پاراسەتلىك كىشى، ئۇرۇش بولسا ئەل-يۇرت ۋەيران بولىدۇ. ئۇرۇش بولما-سا ئاۋات بولىدى. پۇقرا خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئەل-يۇرۇت سىزگە ئۈزۈن ئۆمۈر تىلەيدۇ. جالىڭ سىلىگۈيۈەنىڭ ئويلاپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلمىسىز» دېدى. جالىڭ پېيىۋەن بۇ سۆزلەرنى ئاڭ-لىغاندىن كېيىن بىر ئاز سۈكۈت قىلىپ تۇردى. ئاندىن ئۆزىنى ئوڭشاپ: «سىز ۋەكىللەرنىڭ كەلگىنىڭىزلەرگە رەھمەت. ھازىرقى دەۋردە بىر دۆلەتنىڭ يەنە بىر دۆلەت زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنداق قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ. خا-تىرجەم بولۇڭلار» دېدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ كۆرەڭلەپ: «مەن كۆپ ئۇرۇشلاردا بولغانمەن. بۇ ئۇرۇش ھېچقانچە ئىش ئەمەس. ئۇرۇشنى توختىتىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. مەن بارمىسام-مۇ بولمايدۇ، چۈنكى مەن ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىمەن ئە-

مەسىۇ. مەن بارغاندىن كېيىن جەزمەن شېكى شىسەينى ۋە ئۇ-
نىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، سىزلەرگە غەلىبە خەۋىرىنى يەت-
كۈزىمەن. سىزلەر ئەندىشە قىلماي، ئارقا سەپنىڭ خىزمىتىنى
ياخشى ئىشلەڭلار. مەن ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىپ قايتىقاندىن
كېيىن، سىزلەرنىڭ ئىشلىگەن خىزمىتىڭلارغا قاراپ مەنسەپ بە-
رىمەن. خەيرى- خوش، ئامان بولۇڭلار. مېنىڭ ئىشىم ئالدىراش
بولغانلىقتىن، سىزلەر بىلەن كەڭ تاشا سۆزلىشەلمىدىم. رەنجە-
مەڭلار» دېدى. ۋەكىللەرمۇ ئۇنىڭ ئىشىغا ياخشىلىق تىلەپ خوش-
لاشتى. جاڭ پېيىۋەن بىر-بىرلەپ قول ئېلىشىپ، ئاخىرىدا ھەر-
بىيىچە چاس بېرىپ، ۋەكىللەر بىلەن بىللە داتاڭغىچە ئوزۇتۇپ
چىقتى. ۋەكىللەر سىلىگىبۇنىڭ دەرۋاز ئالدىغا چىققاندىن كېيىن،
فۇڭ ئامبال بىلەن خوشلىشىپ، ئۇممىدسىز ھالدا غۇلجىغا قايتتى.

جاڭ پېيىۋەن ئۆزىنىڭ ئوروش پىلانى بويىچە، شەھەرئىچى-
سىرتىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ئۈچلىگەن قوراشتۇروپ ئورۇن-
لاشتۇردى. بىرلىگەن شەھەر سەپىلىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، پىيادە
قىسىم ئىدى. ياپون مىلتىقى، توققۇز ئاتار مىلتىق، كالتە قىلىچ، قول
بومبىلار بىلەن قورالانغان بولۇپ، كېچە-كۈندۈز سەپىل ئۈس-
تىدە ئايلىنىپ يۈرەتتى. شەھەر ئىچىنى ساقچى قىسىملىرى كۆ-
زىتەتتى. ئىككى لىگەن سەپىل سىرتىدا بولۇپ، ئۇلار غۇلجاشە-
ھىرى بىلەن بايانداۋدىكى ئۇششاق تىجارەتچى ۋە دېھقانلاردىن
(خۇيزۇلاردىن) تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 60ياش-
لىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلارغا غۇلجىلىق تېيىس ئاخۇن دې-
گەن كىشى باشلىق ئىدى. تېيىس ئاخۇنىنىڭ لىەنىگە كۈرەنىڭ
شەرقىي دەرۋازىسىدىكى ئۇيغۇر بازىرىدىن سەپىلنىڭ شىمالى بە-
لەن سەپىلنىڭ غەربىي جەنۇب بۇرجىكىگىچە مۇداپىئە قىلىش
تاپشۇرۇلغانىدى. يەنە غۇلجا سەھرا دېھقانلىرىدىن قۇراشتۇرۇلغان

خۇيزۇ لىيەنى (بايانداپلىقلار) بولۇپ، بۇنىڭغا ما قەبىلىلىك كىشى باشلىق بولغان ئاتلىق لىيەن ئىدى. ما لىيەنجاڭغا سەپ پىلىنىڭ سىرتى، شەرقىي-جەنۇبى سەپىل بۇرجىكىدىن غەربىي دەرۋازىغا قەدەر مۇداپىئە قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئاتلىرىغا مىنىپ، ئۆز كىيىم-كېچەكلىرى بىلەن كەلگەنلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى توققۇز ئاتار مىلتىق، بەزىلىرى قوغۇشۇن ئوقلۇق بىر ئاتار مىلتىق تۇتقان، پەيجاڭلىرى (ئىزۇۋوت كوماندىرلىرى) كونا ياپون مىلتىقلىرىنى تۇتاتتى. يەنە بىر قىسىمدا مىلتىق يوق، يالغۇز قىلىچ ئېسىۋالاتتى. ئۇلار سەپىل سىرتىدىكى ئۇيغۇر بازىرىدىكى دەكىلەردە (سارايلاردا) ياتاتتى. ئۇلارنىڭ سىرتقى تاۋاردىن تەكىلىگەن، ئۇزۇن كېلەڭسىز بايرىقى بولۇپ، بايراقنىڭ يان تەرىپىگە ئۆز لىيەنىنىڭ نامىنى ئۇششاق خەنزۇچە خەتتە يېزىپ قويغان، بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا خەنزۇچە «马» (ما) ھەرپىنى يوغان قىلىپ يېزىپ قويغانىدى. بۇلار كېچە-كۈندۈز كۆچىلارنى ئايلىنىپ يۈرەتتى. بايراق كۆتىرىدىغان 60 ياش چامىسىدىكى ساقاللىق قېرى كىيىمىنىڭ بىر يېڭىنى ساپماي يېرىم يالىڭاچ ھالدا سەپنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. كەچ كىرىپ كوچىدا ئادەملەر مېڭىشتىن توختىغاندىن كېيىن، ئۇلار بازاردىكى تىجارەتچىلەرنىڭ ئاشلىق، يەم ساقلايدىغان ساندۇقلىرىنى بۇزۇپ، ساندۇقتىكى ئاشلىقلارنى بۇلاپ كېتەتتى. بۇ ئەھۋال ھەر كۈنى داۋاملىشىپ تۇرغاچقا، تىجارەتچىلەر ئاخىرى قۇرۇق ساندۇق بىلەن قالاتتى. ئۇلار ھەتتا پۇقرالارنىڭ ئۆگىزلىرىگە بېسىپ قويغان بېدە، چۆپلىرىنىمۇ زورلۇق بىلەن تارتىپ ئالاتتى. بۇلاردىن باشقا، غۇلجىدىكى ياقوپباي باباشوپنىڭ ئوغلى يۈسۈپ

بايۇەچچىنى پولـك كومانددرى قىلىپ تەيىنلەپ، غۇلجا سەھرا-
لىرىددن ئۇيغۇر دېھقانلارنى مەجبۇردي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، 200
ئادەمنى كۇرەگە ئېلىپ كېلىپ، سېپىل سىرتىددكى خۇسۇسىي دەك
(يولۇچىلار قونالغۇ ئۆيلىرى)گە قاماپ قويغانىدى. بۇ بەچارە-
لەرگە ھېچكىم قارىمىدى، تاماقمۇ بەرمىدى، ئۇلار ئۆزلىرى
ئالغاچ كەلگەن قۇرۇق نانىنى غاجىلاپ، زەمبىستاندا سوغ ئۆيدە
ياتاتتى. بازاردىكى ئاشخانا، ناۋايخانىلارمۇ تاقىلىپ كەتكەن،
چۇنكى ئەسكەرلەر خەلقتىن نەرسە ئالسا پۇل تۆلىمەيتتى، با-
زارلار چۆلدەرەپ كەتكەن، ئۇن، نان تاپالماس ھالەتكە چۈشۈپ
قالغانىدى.

دەل مۇشۇ مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق كۇرەگە
كەلگەن «دۇڭبېيجۇن» دەيدىغان بىر دۆۋىزىيە قوشۇن بارئىدى.
ئالىلىشىمچە، بۇ قوشۇن ياپون جاھانگىرلىكى شەرقىي شىمالىنى
بېسىۋالغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىنىپ، سىبىرىيە ئارقىلىق
شىنجاڭغا كەلگەن قوشۇن ئىكەن. بۇلارنىڭ چېگرىددىن كىرىشىگە
ئۆلكىلىك ھۆكۇمەت رۇخسەت قىلغانىكەن. بۇ «دۇڭبېيجۇن»
(شەرقىي شىمال قوشۇنى) قارمىقىددكى بىر دۆۋىزىيە شىڭفە-
مىلىلىك بىر كىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قورغاستىن كىرىپ كۇرەدە
ئورۇنلاشقان 1000 دىن ئارتۇق كىشى ئىدى. ئۇلارنىڭ قورال-
ياراقلىرى بارلىقى نامەلۇم. ئالىلىشىمچە، بۇ قوشۇن سوۋېت
چېگرىسىغا چېكىنىپ كىرگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇلارنى قورال-
سىزلاندۇرۇپ قويۇل قىلغانمىش. ئۇلار كۇرەگە كېلىپ سېپىل ئە-
چىددكى قوڭغۇراق مۇنارىسىنىڭ غەربىي تەرەپىددكى «تارجى كو-
چىسى»دىكى بىر كاتتا گازارمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ
گارنىزون شتابى، سىياسىي باشقارمىلىرى ئايرىم- ئايرىم قۇرۇل-
غانىدى. ئۇنددىن باشقا دۇڭبېيي ئارمىيىسى ئۇچۇن مەخسۇس 500

كىشىلىك ئوقۇتقۇچىلار مەكتىپى ئاچقان. مەكتەپتىكى ۋە خىزمەتـ
تىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كىيىملىرى، ھۆ جاڭپېيىۋەن
قوشۇنىدىكىلەردىن ياخشى، ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىدا توقۇلغان
ماشىنىڭ ھەربىي تۇجۇركا، بۇرۇلكا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا تىكىلـ
گەن شىبلىت- خەيلەرنى كىيەتتى. بېشىدا ماشىنىڭ ھەربىي شەپـ
كىسى بارئىدى. ئادەتتىكى ئەسكەرلىرى كۇلرەڭ رەختتىن كىيىم
كىيەتتى. ھەر جەھەتتىن جاڭپېيىۋەن ئەسكەرلىرىدىن پەرقـ
لىق ئىدى. تەرتىپ- ئىنتىزامىمۇ جاڭپېيىۋەن قوشۇنىدىن ياخشـ
راق ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلار كوچىغا كۆپ
چىقمايتتى. خەلقنىڭ نەرسىلىرىنى پۇلسىز ئالمايتتى. ئۇلارنى
مەكتەپ ئۆزدەرىجىلىرى بويىچە سەپكە تىزىلدۇرۇپ، تەزىتىپلىك
يوسۇندا ئىككى قېتىم كوچا ئايلاندۇرۇپ قايتۇرۇپ كېتەتتى.
ناخشا ئېيتقۇزاتتى. بۇ دۇنيادىكى قوشۇنىنىڭ بارلىق تەمىناتى
شېكىشىسىدىن ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىپ بېرىلەتتى. ئاشلىقـ
نى سۇيدۇك ئاھىيىسىدىن ئالاتتى. شىكىسلىگىۋەن بۇ بىر دۇدـ
زىيە ئەسكەرنى شەرقىي شىمالدىن باشلاپ كەلگەن، كۇرەد
تۇرغان چاغدا ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىتتىپاقلىققا دىققەت قىلىـ
تۇرغانىدى. جاڭپېيىۋەن بىلەن شىكى سىلىگىۋەن ئوتتۇرىسىدا
ھېچقانداق سۇركۇلۇش، توقۇنۇش بولمىغان، ئىككى تەرەپ ئەسـ
كەرلىرى ئارىسىدىمۇ زىددىيەت كۆرۈلمىگەنىدى (بۇ ئىشنىڭ ئىچكى
سىرلىرى بىزگە نامەلۇم). جاڭپېيىۋەن شېكىشىسىيگە قارشى ئۇـ
رۇش ئېلان قىلمۇاتقان ھالەتتىمۇ شەرقىي شىمال قوشۇنى ھېچـ
قانداق پوزىتسىيە بىلدۈرمىگەن، ئاكلىمىغان، كۆرمىگەندەك قىيىـ
پەتتە تۇرغانىدى. شىكىسلىگىۋەن ئۈرتا بويلۇق، ئاددىي كىيىنـ
دىغان، مۇئامىلىسى يۇمشاق يۇزۇاش كىشى ئىدى. بېشىغا ياپونچە
ئاساق شىلەپە كىيىپ، قارا كۆز ئەينەك تاقاتتى. ئارىلاپ پىيادە

مۇنار ئالدىغا كېلىپ ئۆز كىشىلىرىنى كۆزىتە تتى، تىجارەتچىلەر-
نىڭ دۇكانلىرىغا كېلىپ، ئولتۇرۇپ پاراڭلىشاتتى. خەلقلەرمۇئۇ
كىشىنى ياخشى كۆرەتتى. شۇڭشىجاڭ ئاق بۇرۇتلۇق ئادەم بولـ
غاچقا، ئۇيغۇرلار «ئاق بۇرۇتلۇق شىجاڭ» دەپ ئاتـايتتـى. ئۇ
كىشى ئۇيغۇر، قازاقلار بىلەنمۇ پاراڭلىشاتتى. جـاڭپېيۇەننـڭ
ئوفىتسېر، ئەسكەرلىرى ئۇ كىشىنى كۆرسە تىك تۇرۇپ سالام بېـ
رەتتى. ئۇ كىشى چاس بىرىپ سالام قايتۇراتتى. بۇ قوشۇن كۆـ
رەگە كەلگەندىن تارتىپ تاكى جاڭپېيۇەن جىددىي تەشۋىشلـىك
كۈندە قالغان 28- دېكابىر كۈنىگىچە ئۇلار ئارىسىدا ھېچقانداق
چوڭ كىچىك ۋەقە يۈز بەرمىگەنىدى.

جاڭ پېيۇەننىڭ كۈرە شەھىرىنى تاشلاپ قېچىشى ۋە ئـۇ ئىلىق شەرەندىلىك ھالاكىتى

12- ئاينىڭ 28- كۈنى ھاۋا ئىچۇق ۋە جـاندىن ئۆتكـە-
دەك سوغ ئىدى. جاڭپېيۇەن ئۆزىنىڭ سوقۇش تەييارلىقى بـە-
لەن بەنت ئىدى. شۇ كۈنى كېچىسى سائەت ئۈچتىن ئۆتكەندە
تۇيۇقسىزلا شەھەر سېپىلىنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي تـەرىپـىدىن
«تاڭ- تۇڭ» ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. تاراسلاپ ئېتىلغـان پىلە-
مۇت ئوقى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭلا شۇ تەرەپتىن گـۈمبـۈرلـەپ
زەمبىرەك قريۇق ئېتىلىشقا باشلىدى. پىلىمۇت، بەشئاتار مىلتىق
ئوقلىرى ئۆزئارىداپ جاھانىنى لەرزىگە كەلتۈردى. ئوقلار شەھەر
ئۈستىدە خۇددى ئاقار يۇلتۇزدەك ئۇچۇپ ئۆتەتتى. نەچچە يۈز
پاي زەمبىرەك ئېتىلىپ، شەھەرنى تۇمان قـاپلاپ كەتتـى. كېچە
سائەت ئۈچلەردە باشلانغان ئېتىشىش ئەتـىسى ئەتىگەن سائەت
10 غىچە توختىماي ئېتىلىپ سائەت 10 دىن ئاشقاندا، بىردىنلا
تىمتاس توختاپ قالدى. ئېتىلغان زەمبىرەك ئوقلىرىنىڭ ھەممـە-
سى شەھەرنىڭ ئۈستىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتكەنىكـەن. شۇنچە

كۆپ ئېتىلغان زەمبىرەك خەلقنىڭ ئۆي- ئىمارەتلىرىگە زىيان يەتكۈزمەپتۇ. شەھەرمۇ خاراب بولماپتۇ. شەھەر سېپىلى سىر- تىدىكى ۋە سېپىل ئىچىدىكى خەلقلەر بۇ ۋەقەدىن ئىنتايىن ھەي-ران ئىدى. بۇ ئوقلار قەيەردىن ئېتىلمۇاتقانلىقى ۋە كىم ئېتىت- ۋاتقانلىقىدىن دېرەك ئالالماي، ۋەھىمە ئىچىدە قالغانىدى. ماانا مۇشۇنداق كۈتمىگەن ۋەقە جالالىدىن مۇنەۋۋەر كاتىگىرىتىپ قويدى. ئۇ، ئىبراھىم شائىرۇڭنى چاقىرتىپ ۋەقەنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى سورىغاندا، ئىبراھىم شائىرۇڭ: «بىزمۇ بۇ ۋەقەدىن ھېچقانداق دېرەك ئالالمىدۇق. ئۇنۇكۈن تاڭ ئاتقىچە تەرەپتىكى قۇمغا ئوتۇنغا بارغان كىشىلەر چىلپەكنى يولنىڭ چېتىدە كۆپلىگەن قارا ئات ھېنىگەن كىشىلەرنى كۆرۈپتىكەن. ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ھازىرغىچە بىلەلمىدۇق» دەپ جاۋاب بەردى. «ئۇلار قورالسىز- مىكەن» دېدى جالالىدىن، ئىبراھىم شائىرۇڭ بۇنىڭغا جاۋاب بېرەلمىدى. جالالىدىن ئالاقزادە بولۇپ: «ھازىر سەن ئەرھال چىقىپ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئېنىقلا! ئە- ئىن كەلگەن نېمىلەركەن، تەپسىلىي ئېنىقلاپ دەرھال خەۋىرىنى يەتكۈزۈپ كەل، ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇلار ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئەسكەرلەر ئەمەس، ئۇلار بۇ يەرگە كېلەلمەيدۇ. بۇ چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى بولۇشى ئېھتىمال. ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇلار دۆلەت ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ» دېدى.

ئەشۇ نامەلۇم كىشىلەر توپ- زەمبىرەك ئاتقان. غەربىيدەر- ۋازا ۋە شىمالىي دەرۋازا تەرەپتىكى سېپىل ئۈستىدە مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان جالالىدىن قىسىملىرى سېپىلغا ۋە دەرۋازىغا يېقىنلاپ كەلگەن نامەلۇم قوشۇنغا مىلتىق ۋە قول بومبا بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنىكەن شۇ چاغدا شىمالىي دەرۋازا ئالدىدا نامەلۇم قوشۇنىنىڭ ئەككى ئارغىماق ئېتىنى ئۆلتۈرگەنىكەن.

ئۇلار ئىككى بىردىچكا ھارۋىسىنى تاشلاپ كەتكەنىكەن. جالاپپىيـ
يۇەن قوشۇنى قول بومبا ۋە مىلتىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتـ
كەچكە، نامەلۇم ئەسكەرلەر 500 مېتر ئارقىغا چېكىنىپ، يول چېـ
تىدىكى تامنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ سېپىلىنـى ئوققا
تۇتقانىكەن. كۈندۈز سائەت 10 لاردا ئېتىشىش توختاپ قالغانىدىن
كېيىن، سېپىل سىرتىدىكى ئىككى لىيەن خۇيزۇ ئەسكەر قىلىچلـ
رىنى يالىڭاچلاپ ھەيۋە بىلەن شىمالدىي دەرۋازىغا يېقىنلاپ بارـ
غاندا، ھېلىقى يوشۇرۇنغان نامەلۇم قىسىم بىر پاي ئوق بىلەن
بىر خۇيزۇ ئەسكەرنى ئاتتىن يۇمۇلۇتۇپ چۈشۈرۈۋەتكەن. خۇيزۇ
ئەسكەرلەر ئۆلگەن ئەسكەرنى ئېلىپ قېچىپ چېكىنگەندىن كېيىن،
بۇ جايغا قايتا بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىغان.

كۈندۈز سائەت 12 لەردە، جەمئىيەتلىقنى بۇزۇپ يېراقتىن ھاـ
ۋا بوشلۇقىدا كۆكسىرىگەن بىر يـات ئاۋاز ئاڭلاندى. بۇ ئاۋاز
بارغانچە يېقىنلاشتى. خەلق كوچىلارغا چىقىپ قاندىقتۇ ئاپتو-
موبىل كېلەۋاتقان دەپ ھەيرانلىقتا قاراپ تۇراتتى. شۇچاغـ
دا شەھەرنىڭ غەرب تەرىپىدىن ئېگىز ھاۋا بوشلۇقىدا ئۈچ چۈپ
كېلىۋاتقان بىر ئايروپىلان كۆرۈندى. ئايروپىلان شەھەر ئۈستـ
دە ئىككى ئايلىنىپ ئۈچ چۈپ، ئاندىن غەرب تەرەپكە بۇرۇلۇپ ئۇـ
چۇپ كۆزدىن غايىپ بولدى. بۇ چاغدا نۇرغۇن كىشىلەر شىمـا-
لىي دەرۋازا سىرتىدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن ئىككى ئات بـىلـەن
بىرىچكا ھارۋىسى كۆرۈپ تۇرۇشقان ۋە غەرب تەرەپكە مېڭىشقا
جۇرئەت قىلالمای تۇرغان چاغ ئىدى. بۇلار ئايروپىلانـى كۆـ
رۈپ، بومبارداتىمان قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تەرەپـ تەرەپكەقېچىشـ
تى. ئىشىك- دەرۋازىلىرىنى بەكىتىپ ئۆيلىرىگە مـۆكـىنىـۋالدى.
خـىلمۇ خىل گۇمانىي سۆزلەر خەلق ئىچىدە تارقىلىشقا باشلىدى.
جالاپپىيۇەن بۇ ھۇجۇم قىلغان قوشۇن نەدىن كەلگەن ۋە

ئەمە قىلماقچى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالدى. دەرھال ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، جىددىي يىغىن ئۆتكۈزۈپ مۇزاكىرە قىلىشاتاتتى. شەھەر ئۈستىدە ئايروپىلان ئۇچقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ ئەس- ھۇشىنى يوقاتتى. ئۇ مەسلەكداشلىرىغا قاراپ: «ھازىر بىزنىڭ ئەھۋالىمىز يامانلاشتى، چەت ئەللىكلەر بىزگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندەك تۇرىدۇ. مەن ئاچال يولى بار قىلىق ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، يالڭزىخوي بىلەن بىرلىشىپ، ئىلغا قايتىدىن كېلىشىمىڭ ئامالىنى قىلاي. سىزلەر شەھەرداقالىڭلار. سىزلەرگە ھېچ گەپ يوق. ئىش مەن بىلەن تۇگەيدۇ» دەپ تاپشۇردى. ئۇجىددىي تەييارلىقنى كۆرۈشتى. شۇ كۈنى كەچ چىدە يولغا چىقىش ئۈچۈن بىللە ئېلىپ ماڭىدىغان ئادەملەرنى بەلگىلىدى. ئېلىپ ماڭىدىغان نەرسىلەرنى قاچىلىدى. ئۇنىڭ قورالسىزلاندۇرۇپ قاماپ قويۇپ، شىڭ ماندانلىق شىتابى ئىنتايىن قالايمىقانىدى. سېپىل ئۈستىدىكى ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى. قېچىشتىن بىر سائەت ئىلگىرى ئادەم ئەۋەتىپ شىڭشىچاڭنى «مەسلىھەتلىشىدىغان مۇھىم مەسىلە بار، دەرھال كېلىپ كېتىڭ...» دەپ چاقىرتىپ كەلدى. شىڭ شىچاڭ ھېچقانداق گۇمان- ئەندىشە قىلماي، بىر مۇھاپىزەتچى ئەسكىرى بىلەن يېتىپ كەلدى. ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچى ئەسكىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ قاماپ قويۇپ، شىڭ شىچاڭنى جاڭ پېيىۋەن قوبۇل قىلدى.

بۇ چاغدا قوماندان شىتابىنىڭ ئىچى قالايمىقانچىلىق، 40—50 چەتئات ئىگەرلەپ تەييارلىنىپ قويغان. ھەر ئاتنى بىردىن ئەسكەر تۇتۇپ تۇراتتى. ئىلگىرى چاررۇسىيە گېنېرالىنىڭ ئاتا- مان دۇتوپلار مىنىپ كەلگەن ئىككى ئارغىماقمۇ ئىگەرلەپ تەييارلانغانىدى. جاڭ پېيىۋەن ئۆزى بىر ئارغىماقنا مىندى. شىڭ شى-

جاڭنىمۇ يەنە بىر ئارغىماقتا مىنگۈزۈپ يولغا چىقتى. قوراللار-
غان 40—50 ئەسكەر ئاتلارغا ئارتىلغان ئەرسىلەرنى ئېلىپ بىرگە
يولغا چىقتى (ئاتقا ئارتىلغان ئەرسىلەر توغرىسىدا بەزىلەر
ئالتۇن- كۈمۈچ دېسە، بەزىلەر دوللار ئىكەن دېيىشتى. بەزىلەر
ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ھۇججەتلىرى ئىكەن دېيىشتى).

ئۇلار شەرقىي دەرۋازىدىن ئاچقۇزۇپ چىقىپ، ئۇيغۇر بازا-
رىدا تۇرىدىغان ئىبراھىم شاگىرتىنى (ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى)
چاقىرىپ: «بىزگە يول باشلايدىغان بىر ئىشەنچىلىك ئادەم تاپ.
ئات مىنىپ كەلسۇن، بىزنى بوربولىسۇن مازار ئارقىلىق ئاچال
يولى بىلەن جەڭگا يەتكۈزۈپ قويسۇن» دەپ تاپشۇردى. ئىبراھىم
شاگىرتى شۇ يەردىكى 40 ياشلارغا كەلگەن ئەيسا دېگەن كىشى-
نى (بۇ كىشى خەنزۇچە سۆزگە ئۇستا ئىدى) چاقىرىپ، جالغا پىيە-
ئۇنگە يول باشلاشقا قوشۇپ قويۇپ، ۋەزىپىسىنى ئادا قىلدى.

جالغا پىيىئۇەن شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئۇستىگە بىر ئاق بايـ-
راقنى ئېگىز چىقارغۇزۇپ قويۇپ، ئاتلىرىنى قامچىلىغان پېتى
غۇلجا يولىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇ شۇ يۈرگىنىچە غۇلجاشە-
ھىرىدىمۇ تونۇشلىرى، ئۇدۇل بوربولىسۇن مازىرىغا يېتىپ بارىدۇ.
جالغا پىيىئۇەن ئەسلىدە ئاچال يولى ئارقىلىق جەڭگا ۋەشخو، ما-
ناسقا بېرىپ، يالغۇزلۇقۇي بىلەن بىرلىكتە شېلىشىسىيگە قارشى
دەرھال ھۇجۇم باشلاش ۋە ئۇنى ئاغدۇرۇش، ئاندىن ئارقىغا
قايتىپ، ئاچال ئارقىلىق ئەسكەرلىرىنى ئىلىغا باشلاپ كېلىپ،
بۇ يەرنى قولىدا تۇتۇش پىلانىنى تۈزگەنىدى.

جالغا پىيىئۇەن مازارغا سەھەر ۋاقتىدا يېتىپ بېرىپ، بىرشاگـ-
ىۇنىڭ ئۆيىگە چۈشتى (بۇ چاغلاردا مازاردا ھۆكۈمەت ئىدارە-
سى يا كى يولۇچى چۈشىدىغان مېھمانخانا يوق ئىدى). ئۇ ئۆيـ-
گە كىرىپ بىر ئاز ئارام ئېلىپ ئولتۇرۇشىغا، ئۇنىڭ قوغدىغۇچى

ئەسكەرلىرىدىن بىر نەچچىسى ئالاقزادە ھالدا يۈگۈرۈپ كېلىپ، ئۇنىڭغا: «ھۆرمەتلىك قوماندان، ھازىر شەرق تەرەپتىكى تاغ ئوستىدە ۋە ئەتراپتا نامەلۇم ئاتلىق ئەسكەرلەر پەيدا بولۇپ قالدى. بىزنى قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ» دەپ دوكلات قىلدى. يۇخە- ۋەردىن ئېسىنى يوقاتقان جالاڭپىيۇەن چاچراپ ئۇرنىدىن تۇرۇپ دۇربۇننى ئېلىپ، يالاڭباش تالاغا چىقىپ تاغ تەرەپكە قارىدى- دە، پېشىنى چايقاپ ئارقىغا ياندى. قورۇغا كىرىپ تاپانچىسىنى ئېلىپ، ئاۋۋال ئۆزى مىنگەن روس ئارغىمىقىنى ئېتىۋەتتى. ئاندىن شىلاڭشىجاڭ مىنگەن ئارغىماقنى ئېتىپ، ئارقىدىنلا ئالدىدا تۇر- غان شىلاڭسىجاڭنىمۇ ئېتىۋەتتى. جېنىدىن تويغان بۇ قوماندان ئاخىرىدا ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ چىققانلار پاتپاراق بولۇپ، ھەر قايسىسى ئۆز جېنىنى ئېلىپ قېچىشقا باش- لىدى. بىر قىسمى غۇلجا سەھرالىرىغا قېچىپ كەتتى. بىر قىسمى غۇلجا شەھىرىگە قاچتى.

بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، غۇلجىدىكى ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي قىسىم كىشى ئەۋەتىپ شىلاڭشىجاڭنىڭ جەسىدىنى غۇل- جا شەھىرىگە ئېلىپ كېلىپ، شەھەردىكى بۇتخانىدا تەزىيە مۇ- راسىمى ئۆتكۈزۈپ دەپنە قىلدى. بۇ تەزىيىگە بىر قانچە ئوفىتە- سېرلار قاتناشتى. ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىمۇ قاتناشتى. جالاڭپىيۇەن- نىڭ جەسىدىنى ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ تۇغقانلىرى ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن جالاڭپىيۇەن مەغلۇب بولدى. ئۇنىڭ ئىلىدىكى ھۆ- كۈمرانلىقى ئۆزىنىڭ مەسخىرىلىكى ھالاكىتى بىلەن ئايىغلاشتى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

سىدىق ئىسمەن 1909- يىلى سۈيدۈك كۆرە رايونىدا قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1989- يىلى 12- ئايدا 80 يە- شىدا ۋاپات بولدى.

سەددىق ئەمەن ئۆزىنىڭ يېرىمىنى قارائىغۇ زۇلمەتلىك كو-
نا زاماندا ئۆتكۈزگەن. بۇ چاغلار جەمئىيەتتە خەلىمۇ خىل ئۆز-
گىرىشلەر، مۇرەككەپ كۈرەشلەر ۋە باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەر
ئارقا- ئارقىدىن يۈز بېرىپ تۇرغان دەۋرلەر بولۇپ، سەددىق
ئەمەن شۇ مۇرەككەپ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىشلارنى بىۋاسىتە
بېشىدىن كەچۈرگەن، كۆرگەن ياكى بىۋاسىتە ئاڭلىغان، مول ئىج-
تىمائىي تەجرىبە ۋە ساۋاقلا ئىگە بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن
پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى ھەر خىل سىياسىي، ئىجتىمائىي ئىش-
لاھات ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا، پارتىيە رەھبەرلىكىنى ئاكتىپ
ھىمايە قىلىپ، ئاكتىپ قاتنىشىپ كەلگەن.

سەددىق ئەمەن ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى، جەمئىيەت ۋە جا-
ماەت ئىشلىرىغا كۆپ ئاردىلاشقانلىقى ۋە ياخشى پەزىلىتى بىلەن
ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە تېگىشلىك ئابروي- ئىناۋەتكە ئېرىش-
كەن ۋەتەنپەرۋەر زاتلاردىن ئىدى. شۇڭلاشقا، خېلى بۇرۇنلاجۇڭ-
گو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى سۆيدۈك ناھىيىلىك كومى-
تېتى (كېيىن قورغاس ناھىيىلىك كومىتېتى)گە ئەزا ۋە دائىمىي
كومىتېت ئەزاسى، مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ سايلانغان. ئىلى ئوب-
لاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ 6- نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېت
ئەزاسى ۋە 7- نۆۋەتلىك ئەزاسى بولۇپ سايلانغان ھەمدە سى-
ياسىي مەسلىھەت بېرىش، دېموكراتىك نازارەت قىلىش جەھەت-
لەردە ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن. بولۇپمۇ ئىلىمدا يۈز بەر-
گەن تارىخىي ۋەقەلەرنى يېزىش، ئىزدىنىش جەھەتلەردە ئاخىر-
قى نەپىسگىچە قەلەم تەۋرىتىپ، قىممەتلىك ماتېرىياللارنى قالد-
دۇرۇپ كەتتى. بۇ كىتابىمىزدا مەرھۇمنىڭ بىر ماقالىسىنى كى-
تابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈپ ئولتۇرىمىز. قالغانلىرى بۇنـ
دىن كېيىن ئارقا- ئارقىدىن كىتابخانلار بىلەن يۈزكۆرۈشكۈسى.

ئەلى گېنېرال مەھكەمىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر گېنېرالىنىڭ ئۆلۈمى

لى جەنمىن

1762- يىلىدىن 1912- يىلىغىچە، چىڭ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى ئىلىدا گېنېرال مەھكىمىسى قۇرغان 150 يىل ئىچىدە، 30 نەپەر گېنېرال 39 قېتىم ئالماشتى، ئەڭ ئاخىرقى گېنېرالجى رۇي ئىدى.

جى رۇي 1852- يىلى تۇغۇلغان، مانجۇرىيە ھال تۇغلۇق كىشى. تەخەللۇسى بەي يۈ، ئىسمى گۈڭ يىڭ، يەنە بىر تەخەللۇسى كۇشۈەن، ئاخىرقى يىللاردىكى ئىسمى يۈئەن، ئۇ گۇاڭشۇ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئورداۋ ئىسمىتىھانىدىن ئۆتۈپ، مۇھەررىر، تەپتىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، كېيىن سىچۈەنلىك كىچىك خانىش جىن فېي بىلەن جېن فېي خان ئانا سى شىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغانلىقتىن كېنىزەك قاتارىغا چۈشۈرۈۋېتىلگەندە، ئۇمۇ ئولاستاي (ھازىر موڭغۇلىيەدە) نىڭ مەسلىھەت ئامبالىقىغا يۆتكىلىۋېتىلگەن. 1910- يىلى خانىجۇدا گېنېرال بولغان. 1911- يىلى ئىلىنىڭ گېنېرالىلىقىغا يۆتكەلگەن، ئىككىنچى يىلى ئىلى ئىنقىلابىي ئارمىيە تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، 60 ياشتا ئىدى.

جى رۇي ئىلىغا يۆتكىلىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، چاڭجيالڭ دەرياسى ئەتراپىدىكى ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنىدى، بۇ خەۋەر ئىلىغا ئاھايىتى تېز يېتىپ كەلگەنىدە، كىشىلەرنىڭ نېيىتى ئۆزگەرىپ

دى. ئۇنىڭمۇ كۆڭلى ناھايىتى بىئارام بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى:
1. ئىلى چېگرىغا جايلاشقان رۇسىيە بىلەن تۈرتاش، چاررۇس-
سىيە ھۆكۈمىتى ئۇزاقتىن بۇيان زېمىنىمىزنى يۇتۇۋېلىش نىيە-
تىدە بولۇپ كەلگەنىدى، بۇ ۋاقىتتا تېخىمۇ خىرىس قىلىۋاتاتتى؛
2. ئىلى كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ، ئىچكى قىسىمدا تالاش-
تارتىشلار دائىم بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى، بولۇپمۇ گېلاۋخوجا تەشكە-
لاتىنىڭ ھەربكىتى ئەشەددىيلىشىپ، ھەممە ۋاقىت، ھەممەجايدا قۇت-
راۋاتاتتى؛ 3. تېخىمۇ تەسكە توختايدىغىنى شۇكى، ئىلىدىكى
يالڭ زېمىنشۇ باشچىلىقىدىكى بىر بىرىگادا قىسمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى
ئىچكى ئۆلكىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن يۆتكەپ كېلىنگەنلەر
بولۇپ، ئادەملىرى مۇرەككەپ، ئىنقىلاب قىلىش كويىدا يۈرۈ-
شەتتى.

جىرۇيىنىڭ تەھلىلى توغرا ئىدى، 1906- يىلى ۋۇچاڭدىكى
رىجىخوي تەشكىلاتى چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن
تار - مار قىلىنغاندىن كېيىن، زور كۈچانلىق ئۇنسۇر فېك يى
(فېك تېمىن)، فېك داشۇلار ۋۇخەندە يوشۇرۇنۇپ تۇرالمايدىغان
بولۇپ قالغانىدى، دەل شۇ پەيتتە 1907- يىلى ئىلى گېنېرالى
چاڭ گېك ئىچكىرىدىن ئىلىغا ئەسكەر يۆتكەش ھەققىدە ئور-
دىغا دوكلات يوللىغانىدى، پېرلىك كۈچاندىرى يالڭ زەنشۇ ئەس-
لىدە يانچۇن قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى خۇشەن مەكتىپىنى ئوقۇپ
پۈتتۈرگەن بولۇپ، يانچۇنىيىدە چېغىدىلا تۇڭمېڭخۇيغا قاتناشقان،
ئۇنىڭ فېك تېمىن، فېك داشۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
بۇرۇنلا قويۇق ئىدى، شۇڭا ئۇ، ئۇ ئىككىسىنى، يەنە ئىنقىلابىي
پارتىيىنىڭ ئەزاسى لى ئۇخۇالڭ، خاۋكېچۇەن لى كېگۇ، فالڭ شياۋسې،
شۇشۇيۈەن، شېن زېخۇلڭ، جۇنەنچېن، لى يىلڭ، لەن شياۋخۇا،
ۋەن چاڭفېڭ، لىيۇ چىشەن، چيۇ يۈچېڭ، تەن جۇڭلىن، خۇالڭ

يۇنغىلىق، لى لوبياۋ قاتارلىقلارنى باشلاپ ئىچكىرىدىن يولغا چىقىدۇ، ئىلىنغا كەلگەندىن كېيىن، يىلىق زەنشۇ بۇكشىلەرنى ھەربىي قىسىملىق ھەر قايسى ئورگانلىرىغا جايلاشتۇردى.

بۇكشىلەر قىسمىدا ئاشكارا ياكى خۇپىيانە ھالدا ئىنقىلاب قىلىشنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلىشتى، كۈنلەر ئۆتكەنسېرى تەشۋىقاتنى قوبۇل قىلىدىغانلار مۇ بارغانسېرى كۆپەيىپ، ئىلىمدىكى كونا مۇلكى، ھەربىي بىۇروكراتلارنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى. ۋۇ-چاڭ قوزغىلىڭىدا بەزى كىشىلەر فىڭ تېخنىغا ئاۋاز قوشقانىدى، لېكىن شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئارانلا بىرىگادا شتابىدا كاتىپ ئىدى. ئۇ دوستى لى لوبياۋنى شەنشىلىك ئەسكەرلەرگە، لى فۇخۇاڭنى خۇبېيلىق ئەسكەرلەرگە، فىڭ داشۇنى يەرلىك ئاممىغا ۋە يېشل يىڭدىكى ئەسكەرلەرگە پول ماڭغۇزغان بولسىمۇ، لېكىن كۈچى بەك ئاز بولغاچقا، قوزغىلىشقا جۇرئەت قىلالمىغانىدى.

1911- يىلى 12- ئايدا، دىخۇا (ئۇرۇمچى) دىكى لىيۇشەنجۇن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىلىنىڭ ھاۋا-سىمۇ. جىددىلىشىپ كەتتى. جى رۇي دەرھال يىلىق زەنشۇنىڭ بىرىگادىسىنى تارقىتىۋېتىشنى، كۈمانداننىڭ ئۇلكىگە قايتۇرۇش، ئەسكەرلەرنىڭ جۇگا - شال ۋۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىسكىلاتقا تاپشۇرۇشنى قارار قىلدى پەقەت كومانداننىڭ يىلىق زەنشۇ ھاۋانىڭ ناھايىتى سوغۇق ئىكەنلىكىنى، ئەسكەرلەر تاغدىن ئېشىپ ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن جۇگىلارنى تاپشۇرۇشنى ئېيتىپ جى رۇينى يالۋۇرغاندا، جى رۇي ئىغىزدا قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاستىرتىدىن 4- يېتەكچى ئامىرالنى ئەسكەرلەرنى باشلاپ ھەر قايسى مۇھىم يول ئىغىزلىرىنى توسۇپ، تارقىتىۋېتىلگەن ئەسكەرلەرنىڭ جۇگىلىرىنى يەشتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتتى. بۇ ئىشتىن باشقا، قايتۇرۇۋېتىلگەن

كومانددىر لارغا يول خىراجىتىنى ئارقىغا سۆرەپ بەرمەيدۇ.

جى رۇيىنىڭ بۇ قىلىقى قىسسەددىكى كومانددىر - جەڭچىلەر بىلەن يەرلىك خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. يالڭ زەنشۇ پۇرسەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ، دەرھال قېچىپ تېمىرى، خاۋ كېچۈەن، لى فۇخۇالڭ قاتارلىقلارنى تەرەپ - تەرەپتىن ھەرىكەت قىلدۇرۇپ، ھەدەپ جاھائەت پىكرى توپلىدى. تەن يۈشو گېلاۋخۇينىڭ ئاتامانى شۇكەيتەي (شۇسەنتەي) بىلەن، لى فۇخۇالڭ ئىلىدىكى يېڭى ئارمىيە بىلەن قېچىپ داشۇ، مالدىڭ شياۋ قاتارلىقلار يەرلىك مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقىلاشقان ھەم كۈرە قەلئەسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي ئىسكىلاتنى باشقۇرىدىغان خۇالڭ لىجۇڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، ئىلى ئىنقىلابىنى تېگىپلا كەتسە پارتلايدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈپ قويغانىدى، قوزغىلاڭچىلار ھەر كۈنى دېگىدەك كەچتە لى فۇخۇالڭنىڭ ئۆيىگە جەم بولۇپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش تونۇرىسىدا كېڭەشكەن. ئۇلار يالڭ زەنشۇنى باش قوماندانلىققا، فېڭ چاۋنى سەنمۇجاڭلىققا، فېڭ تېمىننى دىپلوماتىيە، فېڭ داشۇنى ئىچكى ئىشلار، خۇالڭ لىجۇڭنى مالىيە، چېن جىنشېڭنى ئالاقىلىشىش، جۇشەنچاڭ، لى فۇخۇالڭ، تەن جۇڭلەن، لىيۇچىشەن قاتارلىقلارنى ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل ئورۇنلاشتۇرغا كۆرسەتكەن. ئۇلار ئەسلىدە 1912- يىلى 1- ئاينىڭ 7- كۈنى كېچە ساائەت 12 دە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان، بۇ ئارىلىقتا ئىككى ئادەم قېچىپ كەتكەنلىكتىن، مەخپىيەتلىك نىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كەچ ساائەت توققۇز قىلىپ بېكىتكەن.

1912- يىلى 1- ئاينىڭ 7- كۈنى كەچ ساائەت ئون بەش مىنۇت جۇشيەنچېن پولكىنىڭ نۆۋەتچى كوماندىرى ئىدى. ئۇ كاناي-

چىغا كانای چېلىپ ئەسكەرلەرنى يىغىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەم بىر باتالىئون ئەسكەرنى باشلاپ، ئالدى بىلەن جەنۇبىي دارۋازىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، جەنۇبىي ھەربىي ئىسكىلاتنى ئىگىلىدى، ئارقىدىنلا لى فۇخۇاڭ پىلان بويىچە شەرقىي دەرۋازىنى ئېگىلەپ، تېزلىكتە قىسىمنىڭ قەلئەگە كىرىشىگە قوماندانلىق قىلدى، خاۋكېچۈەن باشقىلارنى باشلاپ گېنېرال مەكسىمسىگە ھۇجۇم قىلدى، مۇھاپىزەتچىلەر تاقابىل تۇرالمىدى. ئۇلار ئاراسارايغا بىراقلا بېسىپ كىردى، جى رۇي ئىش چاتاق بولغانلىقىنى پەملەپ، ئارقا تەرەپتىكى گۇلخانىنىڭ تېمىدىن ئاتلاپ چۈشۈپ، شەرقىي كوچىدىكى ئۇلدىچون دورغاچىنىڭ يانغا ھۇلىغا قېچىپ كىرىۋالدۇ، دۇتۇڭ ۋە شەبە، ئويرات قوشۇن يېتەكچى ئامبالار بولسا يېڭى، كونا مانجۇ يىڭىغا قېچىپ كىرىۋالىدۇ، ھەر قايسى يىگىلار ۋەزىيەتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، شەھەرنى قوغداپ قېلىشنى بانا قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتمەيدۇ. پەقەتلا يېڭى مانجۇيىڭ توق كۆك تۇغىنىڭ دوراغاچىسى مىڭ كۇتەي تەۋەسىدىكىلەر شىمالىي ھەربىي ئىسكىلاتنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىپ، رېشاتكىنى توساق قىلىپ قوغدۇنۇپ، قوزغىلاڭچىلار بىلەن كەسكىن ئېلىشتى.

ئىنقىلابىي ئارمىيە شىمالىي ھەربىي ئىسكىلاتنى ئالالمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، كونا تىپتىكى قورال - ياراق، ئوق - دورىلىرى ھەممىسى مۇشۇ ئىسكىلاتتا ساقلىناتتى، ئەگەر قەلئە سىرتىدا تۇرۇۋاتقان ھەر قايسى ماڭجۇ، موڭغۇل قوشۇنلىرى ۋەسۋەسىگىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان چېرىكلەر بىرلىشىپ قەلئەگە ھۇجۇم قىلسا ھەم ھەربىي ئىسكىلاتتىكى قورال - ياراقلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالسا، ئىنقىلابىي ئارمىيە خەۋ

تەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، كۈرە قەلـ
ئەسى ئىچىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خوشۇنلىقلار، قـەلئە
سىرتىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بەلسائۇيغۇرۋە سولۇن، ئويرات، شىبە،
چاخار تۆت قەبىلە كىشىلىرى ئىدى. ئۇلاردا چىڭ خـاندانـلىـ
قىغا قارىتا ئىخلاس، بىر قەدەر چوڭقۇر بـولۇپ، ئىنقـىلابـىنىڭ
ئەھمىيىتىنى تېخى ئانچە چۈشەنمەيتتى. ئەگەر ئۇلار قوزغـىلىپ
قارشىلىق كۆرسەتسە، ئىنقىلابىي ئارمىيە ئىككى تەرەپتىن ھـۇـ
جۇمغا ئۆچراپ، بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. بەختكە يارىشا، جى
رۇي ئۆزىنىڭ مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەم دەپ قاراپ، تەييارلىقـ
نى پۈختا ئىشلەشنى بۇيرۇمىغانلىقتى ئۈچۈن، ھېچ قانداق قارشى
قوزغىلىش بولمىدى. شۇ ۋاقىتتا فېڭ تېمىن: قـاتارلىقلار ئىـلىـ
دىكى ئەڭ چوڭ زەمبىرەك 24 مىللىمېتىر كالىبىرلىق زەمـبىرەك
بىلەن شىمالىي ھەربىي ئىسكىلاتنى توپقا تۇتۇش، كىرسىن يېقىپ
رىشاتكىنى كۆيدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. يانچ زەنشۇ ئىنقىـلاب
قىلمىشتا ئالدى بىلەن خەلقنىڭ رايىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك،
ئەگەر زەمبىرەك ئېتىش ۋە ئوت قويۇش ئۇسۇلى بىلەن كۆچـا
ئۇرۇشى قىلىنسا، پۇقرالارغا زىيان- زەخمەت يېتىدۇ، مانجۇ يېـ
ڭىدىكى ئەسكەرلەرنىمۇ كۆپلەپ قىرماسلىق كېرەك، دەپ قاراپ،
ئالدى بىلەن قورغاس تەرەپكە قـارىتىپ بىر قانچە پاي تـوپ
ئېتىپ، زەمبىرەك ئېتىلىش ھەيۋىسى بىلەن ئۇ يەردىكى رۇسىيـە
ئەسكەرلىرىنى قورقۇتۇشنى قارار قىلدى. دېگـەندەكلا زەمـبىرەك
ئېتىلىپ چېگرىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى رۇسـىيە قوشۇنىنىڭ دىللىـ
گە كەلتۈرۈۋەتتى. ئۇلار ئەسلىدە تۇڭگۇز يىللىرىدا خۇيزۇلارنـىڭ
قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشنى بانا قىلىپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىلىنى
بېسىۋالغىنىدەك، بىر لىيەن ئەسكەر ئەۋەتىپ قورغاس دەريـاسـى
ئاۋقىلىق ئىلىغا يېسىپ كىرمەكچى بولغانىدى. زەمبىرەك ئوقـى

دەل ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشكەنلىكىنى، رۇسىيە ئەسكەرلىرى بەرتەرەپ بۇرۇلا تەييارلىق قىلىپ قويغانلىكەن دەپ ئويلاپ، ئۆزلىكىدىنلا ئارقىغا چېكىنگەن، بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي ئارمىيە مەخسۇس يېڭى مانجۇ يىڭىنلا تاقابىل تۇردى.

شىمالىي ھەربىي ئىسكىلاتتىكى يېڭى مانجۇ يىڭىنىڭ ئۇزاق ۋاقىت ھۇجۇم قىلىپ ئالالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىنقىلابىي ئارمىيە باشقا تاكتىكا قوللاندى. ئۇلار يۈك زەنشۇنى ئالدىنقى ئۆتتۇرىغا چىقىرىپ ئۇنىڭ كەينىگە ئوق-دورا قويۇلغان ئۇلاغ كارۋانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى قوغداش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان قوشۇنلارنى ئالدىنقى ئۆتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارنى ئىلگىرىلەشكە مەجبۇرلاشنى قارار قىلدى.

گۇئاڭ فۇ شەھىرى بولۇپ، ھەر قايسى تەرەپ ئۇنى ئىنتايىن ھۇرمەت قىلاتتى. شۇ مەزگىلدە ئۇ ھەم ياشىنىپ قالغان ھەم ئاغرىقچان بولۇپ، ۋەزىپە ئۆتەشكە زادىلا قورشۇلمىدى. لېكىن يۈك زەنشۇنىڭ قايتا-قايتا تەلەپ قىلىشى ئىنقىلابقا، خەلقنى ئۇرۇشنىڭ زىيىنىغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىقىشقا قورشۇلدى.

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە، گۇئاڭ فۇ كۆپچىلىككە مەسىلىنى تەنەچ يۈز بىلەن ھەل قىلىشنى ئېلان قىلدى، يېڭى مانجۇ يىڭى ئەزالىرىنلا گۇئاڭ فۇنىڭ ئابرويىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دەرھال ئۇرۇشنى توختاتتى. ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن، گۇئاڭ فۇ بىلەن يۈك زەنشۇ دوتۇڭ ۋە تۆت قوشۇن يېتەكچى ئامبال، يېڭى مانجۇ يىڭىنىڭ دوزغاچىسى، زەنگىلىرى، ئىنقىلابىي ئارمىيىنىڭ ھەر قايسى بۆلىمىلىرىنى ۋە يەرلىك خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ بۆلىمىلىرىنى چاقىرتىپ يىغىن ئېچىپ، يېڭى مانجۇ يىڭى قورال

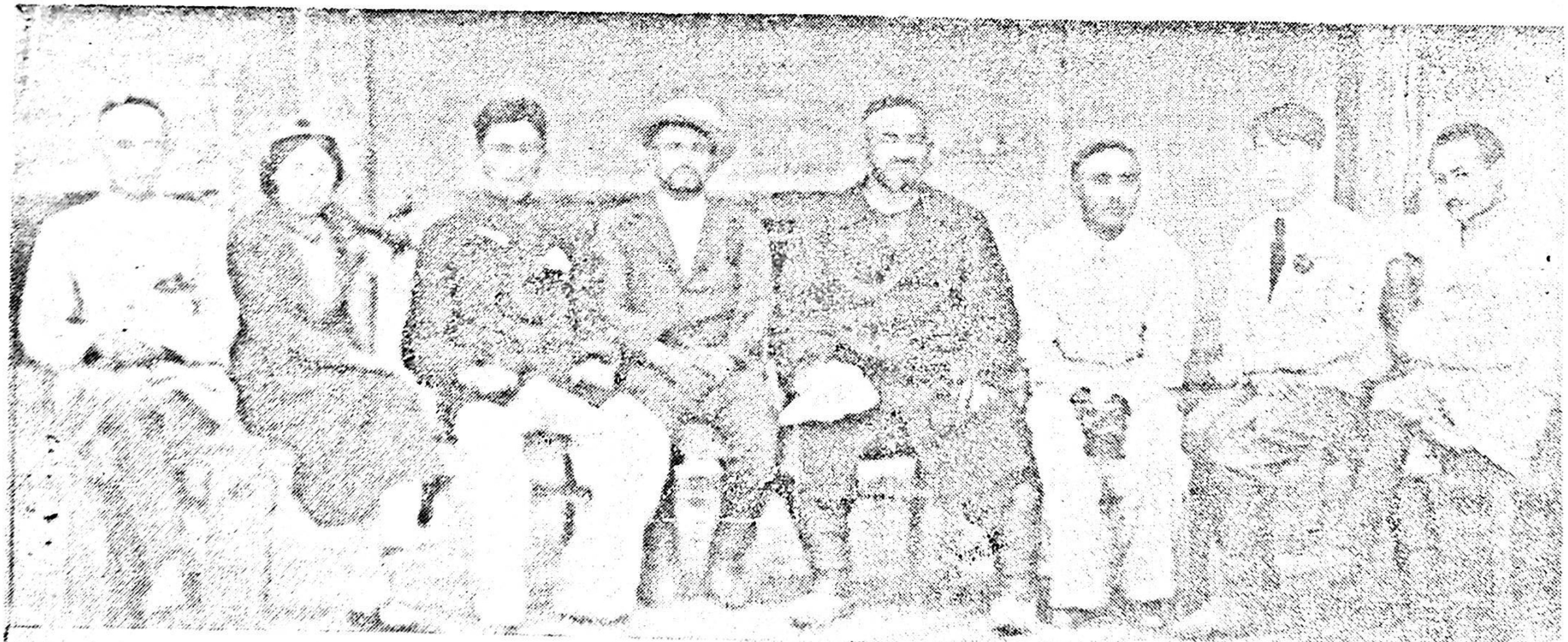
تاپشۇرۇشنى ۋە غۇلجىدا تۇرۇۋاتقان شەپە يىگىتىغا ئۆتكۈزۈپ بە-
رىشنى قارار قىلدى. يېڭى مانجۇ يىگىت كۈالىك فۇنكسىيەسىدە
بۇيرۇقنى ئىجرا قىلدى. شەپە يىگىت 400 ئوقۇغۇچى، مىڭدىن
ئارتۇق ئەسكەر باشلاپ غۇلجا، كۈرە ئىككى تەرەپتىن ئىنقىلابىي
ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۈالىك فۇنكسىيە نە-
ھەت قىلمىشى ئارقىلىق، شەپە يىگىتىنىڭ قوشۇن يېتەكچى ئامبىلى
بۇيرۇقىغا ئاساسەن ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈردى. ئارقىسىدىنلا يالاق
زەنشۇنىڭ تەكلىپ قىلمىشى بىلەن كۆپچىلىك كۈالىك فۇنى ۋاقىت-
لىق دۇدۇ قىلىپ سايلىدى.

1912- يىلى 1- ئاينىڭ 8- كۈنى كۈالىك فۇ سۇدىرلەر
جەمئىيىتىدە ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئالدى. بارلىق يېڭى - كونا
مانجۇ يىگىت ۋە تۆت يىگىدىكى قەبىلە ئەمەلدارلىرى يەنىلا ئۆز
ئورنىدا قالدۇرۇلدى. ئەسلىدىكى قىسىملارنىڭ نامىنلا ئەمەلدىن
قالدۇرۇلۇپ، يېڭى ئىلى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى 1- دىۋىزىيە قە-
لىپ ئۆزگەرتىلدى. دىۋىزىيە كوماندىرلىقىنى يالاق زەنشۇ قوشۇما
چە ئاتقۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر تەرەپتىن، ۋاقىتلىق
ھۆكۈمەت قۇرۇشنى تەشكىللىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، نەنجىڭ
ھۆكۈمىتىگە تېلېگراممىا ئەۋەتتى ھەم فېڭ تېمىن چاررۇسىيىسىنىڭ
كونسۇلىغا «دۆلىتىمىزنىڭ ئەسكەر، خەلقى ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىغا
ئاۋاز قوشۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مەنچىڭ ئىستىبدات ھۆكۈمى-
تىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرماقچى. بۇ سۆز يې-
شەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان پۈتكۈل ئىنقىلابقا تەئەللۇق
قوزغىلاڭ. مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن
تۈزگەن كېلىشىمى داۋاملىق كۈچكە ئىگە، مىنگو ئارمىيىسى چې-
ئەللىكلەرنىڭ ھاياتى، مال - مۈلكىنى بەردەك قوغدايدۇ» دەپ
نوتا تەييارلىدى.

لېكىن مۇشۇ ۋاقىتتا جى رۇي يەنىلا سەرتتا قېچىپ يۈردۈ-
تى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ قوماندانى ياڭ زەنشۇ جى رۇيىنى
تۇتۇپ ھەربىي ھۆكۈمەتنىگە تەپشۈرۈپ بەرگۈچىلەرگە 200 مىڭ
سەر كۈمۈش، خەۋەر نى يەتكۈزگۈچىلەرگە 100 مىڭ سەر كۈمۈش
ئىنئام قىلىش، ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇپ مەلۇم قىلمىغۇچىلار-
نى جى رۇي بىلەن ئوخشاش جازاغا ھۆكۈم قىلىش ھەققىدە
ئېلان چىقاردى.

جى رۇي شۇ ۋاقىتتا ئۇلىدىچۇن دورغىچىنىڭكىدە يوشۇرۇ-
نۇۋالغانىدى، ياڭ زەنشۇنىڭ ئىنئام بېرىش ئېلانى چاپلانغاندىن
كېيىن، ئۇلىدىچۇن دورغاچى ئۆزىگە چېتىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ
ھەربىيلەر ھۆكۈمىتىدە پىيادىلار پۇلكىسىنىڭ پۇلك كۆمانداىرلىقىنى
ئاتتۇرۇۋاتقان كۈيئوغلى جېڭ جۇچۇەنىنى مەلۇم قىلىشقا ئە-
ۋەتتى. ئېڭ تېمىن، مابۇيۇنلەر قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇلىدىچۇن
دورغاچىنىڭ يامۇل سۇرىتىنىڭ شەرقىي كۈرىدورىدا جى رۇيىنى
تۇتۇۋېلىپ دۇمبەق راۋاقنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى مالىيە ئىدارە-
سىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا سۆرەپ كېلىپ، مىلتىق بىلەن ئېتىپ
ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ھاكى يۈسۈپ تەرجىمىسى

«يارده م مه كته پ» نائ 1933 - 1934 - يلدكى ئاتلار كومىتېتىنىڭ مه سئوللرى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار بىلەن. ئوڭدىن سولغا: ئوقۇتقۇچىلار ئابدۇرېھىم (ئۆزبېك)، ئازات، هاشىم گۆهەرباقى، ئاتلار كومىتېتىنىڭ مه سئوللرى هېلىمهاجىم، ئىسمائۇن قاتارلىقلار. قوه ئوقۇتقۇچىلاردىن شاۋدۇن، تۇرانخانىم، ئۆمەرقاتارلىقلار.

(سۈرەتنى هازىرقى مه كتەپ مۇدىرى غوپۇرئابلىمت ساقلىغان.)